

A REFORMÁCIÓ AZ ERDÉLYI ROMÁNOK KÖZÖTT

IRTA
JUHÁSZ ISTVÁN

KOLOZSVÁR, 1940

Feladás kiadó: Juhász István.
Terjesztéssel megbízott főbizományos
az „Ifjú Erdély” Iratterjesztése
Kolozsvár, Református Theologia.

«Grafika» könyvnyomda, Kolozsvár, Hitler Adalár-útr. Református Theologia.

SZÜLEIMNEK

ELŐSZÓ.

Jancsó Benedek két kötetes, hatalmas műve közel fél-évszázaddal ezelőtti jelent meg. Munkája alapvető írás volt, melyre a román tárgyú magyar történetírás új, gazdag krodalma épülhetett reá. E gazdag irodalom a román kérdések tárgyalásának új és új szempontjait alakította ki.

„*A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*” a román történetírás politikai tendenciájai ferdítéseinek cáfolata mellett azt tűzte ki célul, hogy a román nemzetiségi törekvésekre hívja fel az ország vezetőinek figyelmét. Meg akarta mutatni e törekvésekben rejlő veszedelemeket, hogy a felelős tényezők idején elejét vegyék erről az oldalról fenyegető támadásnak. *Jancsó Benedek* szava azonban pusztába kiáltó szó maradt, a román nemzetiségi törekvések diadalmaskodni tudtak s a trianoni békeparancs a dákoromán igények legteljesebb megvalósulását hozta el.

A nagy összeomlás után megjelent munkájában: „*A román irredentista mozgalmak történetében*” egy elvesztett, nagy védekezési lehetőségtől összetörtén kellett írnia: „Legfájdalmasabb az a tapasztalatom volt, hogy életem legfőbb törekvésének célját: a románság részéről jövő veszedelem iránt való köztudat felébresztését nem sikerült a közvéleményben elevenen ható erővé tennem.” A román veszedelem nem lett tudatos s az erdélyi kérdés a maga igazi történetében ismeretlen maradt mind a magyar társadalom, mind a külföldi közvélemény előtt. *Jancsó Benedek* kutatásai és eredményei sokkal kevesebb meghallgatásra találtak, mint a román propaganda-történetírás állításai. 1920-ban megjelent könyve azonban nem áll meg a kesergésnél, hanem tovább megy a megkezdett úton és életprogramként vallja: „amíg élek, tollammal harcolni és küzdeni fogok az oláhok ellen, Erdély felszabadításáért.”

Jancsó Benedek harci állásfoglalását részben idegen nyelven megjelentetett propagandamunkák, részben egy nagyon gazdag

tudományos történetírás követte, mely igazságkereső lélekkel és tudományos objektivitással ugyan, de a románok ellen vívott nemzeti küzdelem érdekében világította meg mindazt, ami tudománytalan politikum volt a román történetírásban s bizonyította be kétségtelen módon a magyarságnak Erdélyhez való jogát.

A háború utáni évek útkeresése új szempontokat is vetett fel a román kérdéseket tárgyaló magyar történeti munkákban. Erdélyben született meg az az illúzió, hogy e föld közös történeti hagyománya kialakított egy olyan közös szellemiséget, erdélyi lelkiséget, mely egyformán tompítja az itt élő népek nemzeti-rajnai törekvéseit s kellő öntudatosítás mellett alapjává lehet az egyített építendő közös jövőnek. Illúzió volt az „erdélyi gondolat”-nak ilyen módon való keresése, melyre a mult objektiv szemlélete is, de még inkább a jelen, a román sovinizmus kegyetlenül rácsúfolt. Az erdélyi gondolat csak e föld ősi lakója és történelmi építője, a magyar nemzeti lelkében élt és teljesen idegen volt e földhöz hozzá nem nőtt, érette semmilyen felelősséget nem hordozó román nép lelkétől. Ehhez az erdélyi útkereséshez kapcsolódott hozzá egy, az anyaországból jövő, nemesveretű humanizmus, mely kiszélesítette az erdélyi kérdést és a Dunamendecze népeinek történeti egymásrautaltságát hangsúlyozta s a multban, a régi századok művelődés- és népiségtörténetében kereste az alapokat a Dunamendecze népeinek jövődöbeli testvérisége kialakításához.

Úgy érezzük, hogy mindkét állásfoglalás: a románok elleni, mindent, még a tudományt is, átfogó nemzeti harc és a dunamendeczei megbékélést hirdető történelmi, vagy népi humanizmus — a mult. A megbékélés keresése eredménytelen volt, a harc pedig részben célt ért és hisszük, hogy további részében is diadalt hoz. Kelet-Magyarország, északi és keleti Erdély újra magyar! A románokkal szembeni magatartásunk visszalérhet azokhoz az ősi alapokhoz, amelyeket a nemzeti-rajni kérdésre nézve általánosságban *István király intelmei* jelöltek ki és amelyeket Erdélyben *Bethlen Gábor* országépítő politikája valósított meg. Ez az ősi út az egyetlen helyes magatartás. Jelentése: nem a határok eljelenítkeztetése árán kivívott népi megbékülés, hanem Magyarország évezredek határainak helyreállításával a magyar uralom megszilárdítása, e határokon belül pedig minden harcnak a megszüntetése. Magyar történelmi küldetésünk szerint a vendégként betelepített, vagy beszivárgott, de itt évszázadokat eltöltött népelemek Istentől gondjainkra bízott népek; a magyar nemzeti

állam egységén belül, a magyar nemzet vezetésének biztosítása mellett, az ő sorsuk a mi gondviselésünk tárgyát képezi s legigazabb erdélyi és magyar történelmi hagyományaink szelleme szerint meg kell adnunk számukra népi életük és sajátos szellemi műveltségük fejlesztésének lehetőségeit. A történelmi kutató munka ennek az álláspontnak az igazságát bizonyítja.

Boldog vagyok, hogy erdélyi kisebbségi életünk ideje alatt kialakult ez állásfoglalásomat most, az anyaországhoz való visszatérés örömteli napjaiban juttathatom kifejezésre. Ez az állásfoglalás indított arra, hogy a román reformáció történetét megírjam. Öt évi, kisebb-nagyobb megszakításokkal folyó munka után jelentetem meg tanulmányaim eredményét s a munka azért tartott olyan sokáig, meri egyetlen részében sem akartam elfogadni e korszakra vonatkozó magyar vagy román feldolgozások propaganda-magyarázatait. A magam felfogását sem kívántam belemagyarázni a tényekbe, igyekeztem — amennyire lehetséges — tárgyilagos munkát írni s a román kérdéssel szemben fennebb leírt álláspontom kialakítása is ennek a munkának, Bethlen Gábor, Örc Rákóczi György, Geleji Katona István történeti műve megismerésének az eredménye.

Munkámat az Anyaszentegyház szolgálatára írtam, az örülők és hívek figyelmébe ajánlom. Meggyőződéseim az, hogy a román kérdést és a magyar hazán belül adódó minden nemzetiiségi kérdést csak hívő keresztyén magyarok tudják megoldani; azok, akiknek nacionálizmusa: magyar nemzetépítő munkája és magyar áldozatvállalása a hívő erkölcsi lelkületben gyökerezik.

* * *

Munkám megjelenése alkalmából hálás szívvel mondok köszönetet mindazoknak, akik munkám megjelenésében támogattak és munkám megindításában, vezetésében segítségemre voltak. Mindenekelőtt *Vásárhelyi János* erdélyi református püspök örnök mondok ezúton hálás köszönetet, amiért lehetővé tette, hogy az 1936—37. iskolai évben félétvet a Bukaresti Tudományegyetem Görögkeleti Theológiai Fakultásán, félétvet pedig a Nagyszombati Görögkeleti Theológiai Akadémián tanulhattam s a bukaresti és nagyszombati könyvtárakban és levéltárakban végezhettem munkám anyaggyűjtését.

Hálás szívvel mondok köszönetet a Kolozsvári Református Theológiai Fakultás professzorainak: *Dr. Tavaszy Sándor, Dr.*

Imre Lajos, Dr. Nagy Géza, Dr. Gönczy Lajos, Maksay Albert és Nagy András professor uraknak, professzoraimnak, akiknek állandóan tapasztalt segítségé és támogatása kísérte úgy theologus éveim alatt, mint az azutáni munkaévekben. Külön köszönöm meg *Dr. Nagy Géza* professor úr támogatását és útmutatását, mellyel segített a munka összeállításának ideje alatt is.

Köszönetemet és hálás tiszteletemet fejezem ki *Dr. Révész Imre* tisztántúli református püspök úrnak és egyháztörténésznek, akinek ugyan nem lehettem személyesen is tanítványa, de akinek munkáiból a legtöbbet tudtam tanulni.

Megköszönöm *Dr. Bálan Miklós* nagyszombati görögkeleti érsek úrnak szíves segítségét: nagyszombati tanulmányozásom idején vendégül látott és értékes könyvadományaival segítségemre volt. Köszönetet mondok román professzoraimnak: *Popescu N. Miklós* bukaresti egyháztörténet professor úrnak, *Dr. Stăniloae Demeter* nagyszombati rektor úrnak, akiknek támogatása értékes segítségemre volt egy évi tanulmányútam alatt, úgyszintén *Dr. Lupas János* és *Dr. Marinescu Konstantin* egyetemi tanár uraknak, a kolozsvári román egyetem bölcsészeti karán volt professzoraimnak, akik sok jóindulattal és figyelemmel segítették munkámat.

Munkám levéltári anyagát Budapesten gyűjtöttem össze. Hogy kisebbségi viszonyaink nehézsége dacára is Budapestre kijutottam és ott két ízben több hetet dolgozhattam, azért ez úton is *Dr. György Lajos* professor úrnak mondok köszönetet. Hálásan köszönöm egyúttal *Dr. Szabó István, Dr. Komoróczy György, Dr. Ember Győző, Dr. Sinkovics István* levéltáros uraknak, hogy a budapesti levéltári anyag összegyűjtésében és lemásolásában segítségemre voltak.

Kolozsvár, 1940 október 16.

JUHÁSZ ISTVÁN.

I. RÉSZ: XVI. SZÁZAD.

Az erdélyi románok közötti reformáció indítékai.

A XVI—XVII. századi erdélyi román¹ egyház egyik kutatója² állapítja meg, hogy a román reformációnak tulajdonképpen nincsen története. Történet ottan van, ahol küzdelem, ellenállás, győzelem és bukás van; azonban ennek semmi nyomát sem találjuk az erdélyi románok reformációjára irányuló XVI—XVII. századi törekvések történetében.

Megállapítása csak részben igazolható, abban a vonatkozásban ismerhetjük el igazságát, hogy a román reformáció indítékait valóban a románságon kívül kell keresnünk. A XVI—XVII. századi románság nemcsak a reformáció mellett, de a reformáció ellen sem fejt ki számbavehető tevékenységet. Ha voltak is kivételek: egyes püspökök, papok, könyvnyomtatók, akik komolyan szívkönnön viselték Isten Igéjének ügyét, népük közt való előhaladását, munkájukban elszigetelten állottak. Hatásukra nem születik

¹ Dolgozatomban az erdélyi románság jelölésére a „román” nevet használom. Tamás Lajos: „Rómaiak, Románok és Oláhok Dácia Trajánusban” Budapest 1935 41. l. világosan tanítja, hogy a használt: oláh, román, rumén, rumun, román névalakok közül ez, tehát a román név a leghevesebb alkalmas az „oláh” és „neolatin-román” fogalmak megkülönböztetésére. Hóman—Székli: „Magyar történet”-e kiegészíti ezt a tanítást: „A tudatlanoktól gyarkorú becsüvésnek bájegyzett, de ily értelmezést meg nem engedő oláh népnév épp oly történelmi öröksége a magyar nyelvnek, mint a tót, német, orosz, olasz és más népevék.” (III. k. 450. l.) Mégis, hogy még mindig meglevő érzékenységet ne bántsak, jobbnak láttam a román nevet használni dolgozatomban. Az egykorú latin, német vagy román nyelvű dokumentumok valahol, valahol, wallach stb. kifejezéseit szintén románoknak fordítottam a dolgozat szövegében, csupán ahol egykorú magyar nyelvű forrást láttam, ott voltam lénytelen az „oláh” nevet megtartani.

² Grama Alexandru: „Istiașăria Catolică în Biserica Românească din Ardeal.” Bălanfalva, 1895. 5. lap.

reformátori mozgalmak, sem pedig azzal szembeálló, irodalmi világot ábrázoló, szervezett egyházi ellenállás. A román reformáció nem a román nép történelmi életének egyik tevékenysége, vagy éppen alkotása, hanem az erdélyi magyar és szász reformációnak az erdélyi román nép között való szolgálata: önzetlen és látni előtti felelősségtől vezérelt missziói munkája. Az erdélyi román reformáció, Nyugatnak Kelettel szemben mindenkor érzett s a reformációban is megnyilvánult missziói felelősségből fakadt.³

Az önálló erdélyi fejedelemség a nyugati egyház reformációja által hozott szellem, életirány, társadalmi elrendeződés, politikai szövetségrendszer által alakult meg és állott fenn. A „román reformáció” a reformátori szellemet képviselő erdélyi fejedelemségnek szolgálata keleti hitű, román alattvalói között, hogy őket szervesen beépítse a maga államrendjébe, vallási életüket megillessze, erkölcsüket megszentelje, szociális helyzetüket javítsa, egy szóval a neki adott értékeket a román nép számára közvetítse.

A románok reformációjának külföldi gyökereit rendszerint azokban a jelenségekben szokták keresni, amelyek a német protestantizmusnak a görög-keleti egyház iránt való érdeklődését mutatják. *Melanchton* már 1559-ben attól a meggyőződéstől vezettetve, hogy a keleti egyházban is megvan Istennek igaz egyháza, mely Krisztust helyesen tiszteli, megpróbál kapcsolatokat teremteni a konstantinápolyi pátriárkával. Ennél komolyabb kezdeményezés volt két *Tübingai* professzornak 1573-ban II. Jeremiás konstantinápolyi pátriárkával meginduló levelezése. E levelezés során elküldik neki az ágostai hitvallás egyik példányát is, kifejezve azt a forró óhaját, hogy bár talán befogadásra e hitvallás a keleti egyház körében: „A minden könyörtől mennyeyi Atyja az Ő Szentfia által, minket is, tieket is egyekké tesz, ugyanannak a Megváltónak a követésében... Tübinga és Konstantin vára pedig az együltetés és szeretet keresztjén kapcsai által kapcsolatik egybe”.

E gyönyörű mondat leírása különben az egyetlen komoly eredménye a nyolc évig (1573—1581-ig) tartó egyházpolitikai és teológiai sikron folyó egyezkedési kísérletnek. Az erdélyi protestantizmusnak a románok reformációjára irányuló törekvése nem e

³ *Révész Imre*: „A reformáció az erdélyi oláhok között.” Debrecen, 1938.

⁴ *Melchisedec*: „Biserica Ortodoxă la lupă cu protestantismul în special cu Calvinismul și cele două sinode din Moldova contra Calvinilor.” Bukarest, 1890 II. I.

kísérletnek a folytatása és még csak nem is párhuzamos jelenség vele. Sokkal hamarabb indul meg és nem elképzelésekből, teoriákból, óhajításokból táplálkozik, hanem az Isten Igéje által adott parancs és az erdélyi élet XVI. századbeli szükségégeinek kényszerítő ereje alatt áll.

Nem az egyházi élethez és reformációhoz külsőlegesen módon kapcsolódó mozgalmi vagy felekezeti közeli szempont, nem is a Róma elleni protestáns-keleti összefogás megalkotása a román reformáció indítéka, hanem a reformáció lényegéhez, hivatásához való hűséges ragaszkodás viszi rá a XVI. századi erdélyi protestántizmust a reformációra a románok közötti szolgálatára. A reformáció a nagy újrástalálás a nyugati kereszténység történetében arra, ami a kereszténység lényege: megtalálása a hit kegyelmi életének, amely teljesen Istenen függ és egyedül az Ő igéjének engedelmeskedik s ezzel együtt megtalálása az egyházban annak, ami az egyház lényege, hogy t. i. ez túl szociális, politikai, gazdasági megköötöttségén, lényegében „a szentek egysége.” — A reformációban a keresztény élet és egyház igazi lényegének a reákródott idegen elemek közül való előtündöklése, újra megtalálása a központi jelentőségű tény: ez a reformációban végbement döntés, ez az a mérték, amivel credményel mérhetők.⁴ A románok közötti reformáció törekvéseit, eredményeit a reformáció történetének egységében kell szemlélünk s mindaddig hibás vagy csonka képünk van a kérdésről, míg azt csak nemzetiség-történeti, művelődés-történeti, vagy — ahogyan a román történelemírásán belül leggyakrabban találjuk — irodalom- és nyelv-történeti szempontból vesszük vizsgálat alá.

A reformáció történelem-feleltettségére utalnunk kellett, hogy igazi történelmi megismerésére eljutnassunk; a kettőnek együttesen való helyes szemlélete adja meg az egyháztörténelmi szemléletet, mely egyedül lehet eredményre vezető a felvetett kérdés tárgyalásában. Ennek az egyháztörténelmi megismerésnek a rendjén az első kérdés, mely előttünk áll: milyen változást hozott létre a társadalmi életben ez az „újrástalálás”, a reformációban végbement lelkeket, egyházakat megújító nagy hitbeli döntés? Hogyan jelentkezett ez az egyházi mozgalom a XVI. század rendi, állami, politikai életében? Külföldi példákra való hivatkozás nélkül csu-

⁴ Révész Imre: „A reformáció” Magyar Szemle Kincsestára. Budapest, 1932 7. I.

pán a magyar és erdélyi reformáció tanulságait említjük. Vándor-predikátorok, udvari papok, könyveket író, nyomtató, fordító tudós (theológusok), vitatkozó és népmozdító egyházi szónokok, felvilágosító, bűnbánatot ébresztő, igéthírdető munkásságán keresztül hódított. E reformátorok és reformátori munka azonban nem lépésenként halad előre; nem kis szektaszertű közösségeket alapít s azokból nő nagygyá, hanem a történelmi egyház élete feletti, döntő módon rendelkező világi hatalom: az fejedelem, az országgyalás, a XVI. században oly nagy szerepet játszó nagy birtokosok és az önálló városi tanácsok, egyszóval az egyházi kegyurak segítségével birtokbaveszi a középkori egyház szervezetét, ha lehet, egész püspökségeket, ha nem, úgy esperességeket, vagy legalább is a püébánákat és azoknak a keretén át hat. A reformáció történelmi megéplése szempontjából éppen azért a döntő szerep e kegyuraknak, a világi hatalomnak, a XVI. század nyelvén a „magisztrátus”-nak jut.*

Ez a magyarázata annak, hogy a reformáció minden alapvető irata oly komolyan foglalkozik a magisztrátus, a polgári hatóság kérdésével. Egybehangzó tanításuk szerint a polgári hatóságnak, a felsőbbégeknek legelsőrendű kötelessége az Isten Igéjére való vigyázás, a vallás és istenisztelet ügye feletti való gondoskodás.

* *Hóman-Szekfű*: „Magyar történet”. XVI. század V. fejezete: „A vallási kérdés: a hitújítás” ezt az álláspontot foglalja kifejezésre. 256-ik lapon világosan leszögezi ezt az álláspontot: „Crakda a nagybirtokok egyrészes földesúriúi veszeitől állkírással érkeik meg az a jelenleg, hogy egységes országrészek, mint zárt területek, térnek át az új hitre s közülük különösen a helyi részek, zárt-homogén protestáns területek is maradnak”.

Révész Imre: „A református egyház területi egysége, alkotmánya, szervezete és kormányzása, legyelemi rendje, jogi viszonyai” című tanulmányban (Theológiai Szemle Debrecen, 1937. XIII. évfolyam 3. 4. szám) bár rámutat arra, hogy a német reformációban megvalósult fejedelmi egyházhatalomhoz hasonló a magyarországi reformáció területén ahol sem fejlődött ki, élesen rámutat a világi felelőség döntő alakító szerepére: „természetes, hogy az új egyházi élet megalakulása nem történelmeti az aleőbb és magasabb lokú világi felelőségi tényezők tudta és beleegyezése s legfőbbképpen védelme és pártfogása nélkül; legelőszörben az államhatalom jókora részét (ténylegesen birtokló és gyakorló nagy földesurak, a szabad királyi és egyéb kiváltságos városok, kisebb részben a nemesi vármegyék és egyes kiváltságos (kón, székhely, szász) kerületek hatóságai, sőt Erdélyben időkörönként maga az ahár római kálhólása, ahár protestáns fejedelem is, beleavatkozik a reformáció folyamán az egyházi ügyekbe s az új egyházi élet kialakulására nagyon nyomatkósan hat”. 56 l. — Ez a tanulmány a „Magyar Református Egyháztörténet” I. k. Debrecen, 1938. II. könyvének 9. f. 180—224 l.

Kálvin intéstitúciója szerint „a keresztyén fejedelmek és felsőbbségek legnagyobb buzgalommal annak a tisztességét kell hogy védjék és oltalmazzák, akinek helytartói és akinek jövéteménye folytán uralkodnak”.⁷ A Kálvin hatása alatt álló Béza Tódor hitvallása, amelyet 1562- és 1563-ban a tarczai és tordai magyar reformatori zsinatok is elfogadtak, hasonló szellemben szövegi le „a keresztyén magistrátusok között semminem előbbvalónak lenni nem kell, minthogy az Istennek beszéde szerint rendeltetett Istennek Ecclesiáját megoltalmazzák”.⁸ Az 1566-iki egyetemesen elfogadott II. Helvét Hitvallás pedig még világosabban fejt ki: „Tanítjuk, hogy a vallásra való felügyelet a kegyes érzelmű hatóságnak fő kötelessége. Annakokáért a hatóság tartsa kezében Isten Igéjét és gondoskodjék róla, hogy ezzel ellenkező dolgok ne tanítsanak”.⁹

De a Kálvin közvetlen befolyása alatt nem álló hitvonal reformatori zsinatok és hitvallások is ugyanezeket írják elő a felsőség számára. A Méliusz művének tekintett 1561-es Debreceni Hitvallás a törvényes hatóság kötelességévé teszi, hogy őre legyen a parancsok mindkét táblájának; gondoskodjék, hogy az Istennek Igéje jól hirdettség az ő hatalma alatt, — tovább pedig — a jó fejedelmeknek gondjuk van az Isten dicsősége megőrzésére, a bálványok lerontására, gyalázatoságok elűzésére, a bálványozók és misegyártók megbüntetésére, a gonosz hittani tételek megsemmisítésére”.¹⁰ Idézzük még röviden a Szekfű által idézett Börnemissza Péter egyik prédikációját is: „a fejedelmek az anyaszent-egyháznak és az iskoláknak dajkái, éltetői, gondviselők legyenek, az Isten Igéjét igazán és tisztán hirdettség, a néppel az Istent igazán tiszteltetés, bálványozást és minden hamis tiszteletet megtiltsanak és kigyomláljanak a község közül”.¹¹

Ezek a részletek kellőképpen meggyőznek arról, hogy a politikai felsőbbségnek, Erdély országa fejedelmeinek, főurainak, rendjeinek az a nagy buzgalma, mellyel a reformáció ügye mellé odaállanak, amelynek a támogatására felhasználják egész politikai súlyukat, nem hatalmi önkény, nem az alattvalók lelkiismereti kény-

⁷ Kálvin János: „A keresztyén vallás rendszere.” (Református Egyházi Könyvtár) Pépa, 1910. II. k. 755 lap.

⁸ Kissa Áron: „A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése” Budapest, 1881. 408 lap.

⁹ II. Helvét Hitvallás (Bárdos J. fordítása) Debrecen, 1907. XXX. r. 1131.

¹⁰ Kissa Áron: I. m. 175 l. 178 l.

¹¹ Hóman—Szekfű: M. T. I. kötet, IV. k. 298—299 l.

szerítése, a román reformáció esetében nem a keleti vallás megvetése és a román jobbágyok elnemzetlenítése, hanem az Istentől rájuk bízott hatalommal, hitük és korabeli hitvallásuk szerint való sáfárkodás. Továbbmenve vizsgálódásunkban, keresve a román reformáció indiékait, fel kell vetnünk a kérdést, hogy vajon élt-e ez a felelősségtudat, a reformációban megtalált Isten-ige iránti engedelmesség és szolgálat azokban a kegyurakban, akiknek a nevével többször találkozunk a XVI. századi román reformáció történetében s akiket mi úgy tekintünk, mint ennek a protestáns egyházi misszionának a tulajdonképpeni hordozóit.

János Zsigmond fejedelem az első, akinek a nevét meg kell említeni. Őröla közismert, hogy hosszú napokat tudott vallási vitalközlások vezetésében eltölteni, az erdélyi reformáció sorsalkulása mélyen érdekelte. Legszílkvebb fejedelmi tanácsát pedig *Forgács Ferenc* várad püspök feljegyzése szerint *Csáki Mihály*, *Békés Gáspár* és *Blandrata* orvos alkották. Közölük Csáki kancellár a kálheránusok feje, Békés Gáspár és Blandrata pedig, mint erős unitáriusok ismertek. Olyanok tehát, akikről az ellenreformációs szellemű, elfoglalt politikus Forgács méltán írhatta, hogy három olyan Istentől elrugaskodott ember, akikhez hasonlót nem lehet találni, ha az egész világot is bejárja az ember.¹⁵ Ilyen tanácsadók mellett nemcsak maga János Zsigmond lett protestánssá, hanem protestántlizmusra rányomja a bélyegét egész uralkodására is. Az 1569-iki nagyváradl disputa bezárása alkalmával mondott szaval mutatják azt, hogy ő uralkodói kötelességének ismerte alattvalói lelklödve, a közölük folyó egyházi munka felöl gondoskodást: „Minckutána az Istennek kegyelmességéböl e szegelet fölönnek válaszlott fejedelme vagyunk, tisztünk szerint nem csak a mi alattunk valóknak testeknek oltalmazására akartunk gondot viselni, hanem még lelkekre is, hogy az igazságban megépülhessenek és az Antikrisztus tudományától megszabadulhassanak”.¹⁶ A románok reformációjáért tett lépései, az alatta hozott diétális végzések e szavakban megnyilatkozó keresztyéni fejedelmi magatartásának a következményel.

Nagy szerepet játszik a románok közöl reformáció XVI. századi történetében a két nagy brassói bíró *Johannes Benkner* és *Lukas Hirschler*. Az ő buzgalruk mögött is ugyanezt a hitből fakadott missziól sejtlük. Mindenesetre más magatartást, mint amilyent

¹⁵ *Szentmártoni Kélmán*: „János Zsigmond” Székelykeresztur, 1934. 344 l.

¹⁶ *Szentmártoni Kélmán*: l. m. 328 lap.

feltetelez róluk az erdélyi romániség legújabb egyháztörténete: „igazság az, hogy a szászok által a románok számára a XVI. században nyomtatott könyvek — éppen úgy, mint a XVIII–XIX. században nyomtatottak — kereskedelmi árucikkek voltak, melyeknek rendeltetésük a pénzbeli haszon volt és nem valamilyen rendszeres és kitartó lutheránus propaganda, mely még akkor alig hódította meg a szászokat magukal”.¹⁴ Nehéz ezt feltevéleznél arról a két brassói bíróról, akikkel *Johannes Fuchs*-sal egyetemben úgy ismer a szász történelem, mint akik buzgó segítségük, egymással vetélkedő egyházépítő munkájuk révén meggyökeresítették a *Honterus*, *Jekel Jeremiás*, *Wagner Bálint* által elkezdett és képviselt reformátori irányt a Barcaságban.¹⁵

A XVI. századi román reformációt támogató magyar főurak: *Háportoni Forró Miklós* és *Geszthi Ferencz* vallásossága kevéssé ismert, a reformáció iránti buzgalomuk csak a románok reformálására irányuló törekvésekben tűnik fel. Forró Miklós konspiráló erdélyi főúr, aki részt vesz az 1562-iki Balassa Menyhért-féle összeesküvésben. Emiatt halálra ítélik, de 1564-ben kegyelmet kap.¹⁶ A románok számára azonban saját költségén adja ki az első prédikációs kötetet és szertartáskönyvet. Geszthi Ferenczről tudjuk, hogy nem volt valami kegyes vagy ludós ember, sőt inkább hatalmaskodásairól, birtokfoglalásairól, önző és ármánykodó politikai magatartásáról volt erdélyszerte híres. Testamentuma mégis arról tesz bizonyosságot, hogy e kemény katona és politikus is tudatában volt kegyúri kötelezségeinek és a Szentegyháznak épületére, plébánosság-házának és iskolának épületére, szegényeknek segítségére 100 gira ezüstöt hagy, valamint az egyik malomkeréknek minden hasznát az iskolának táplálásra rendeli.¹⁷ Az Ótestamentumnak román nyelven könyomtatására tett adományát is ilyen kegyúri tettek, kora vallásos szelleme által eléje írt kötelezségteljesítésnek kell tekintenünk.

Ezek az adatok talán kellőképpen igazolják, hogy a román reformáció indítéka valóban vallási meggyőződés és abból fakadó

¹⁴ *Mezey Stefan*: „Istoria Bisericii românești din Transilvania vol. I. până la 1698”, Nagyvárad 1935, 40 l.

¹⁵ *Teutsch G. D.*: „Geschichte der Siebenbürgen Sachsen” Vierte Auflage. Nagyvárad 1925, 296 l.

¹⁶ *Satirpazky Hlador—Alexica György*: „Szegedi György életrajza” XVI. századbeli román fordításban. Budapest, 1911, 95 l.

¹⁷ *Veress Endre*: „Geszthi Ferencz várháptány”, Déva, 1898, 18–19. l.

kormányzási program. A reformáció felkiébredése átfogta Erdély társadalmát s annak hatása nem kerülhette el ennek a kis országnak keleti illű lakóit sem. A megtalált Ige, az anyanyelven megszólaló Szentírás, az átalakulás lázában élő egyházi élet, a hitviták és hitvallás-alkotó zsinatok által teremtet — jóértelemben vett — izgatott légkör halásuk alatt tartják az ország vezetőit is s kormányzásuknak vallásvédő, egyházépítő jellegét adnak. Ebben a korban vallásilag közömbös kormányzás, vagy a keleti kereszténység sajátosságaival szemben objektív értékelő magatartás kialakítása lehetetlenség lett volna. Így tehát abban a nézőpontban, mely kialakult az erdélyi állami felsőségben a román egyházi viszonyokat illetően, mely megszabta az erdélyi románság vallási kérdéseit rendező politika alapvonalát a reformáció következetes érvényesítése nyilvánult meg. Az Evangélium hiszta prédikálása iránti állami felelősség tehát nem szóvirág e vallás-politikai végzéseken, hanem a hitvallás része és az egyház iránti engedelmesség ténye. Az 1566-iki tordai országgyűlés végzését kell idéznünk, mely először rendelkezik országos viszonylatban a románok reformációja felől s mely a románok reformációját megindító hitbeli döntés legegyetemesebb érvényű kifejezése: „A religio dolgából végeztetett volt, hogy az evangélium prédikálása semmi nemzet közötti meg ne háboríttassék és az Isten tisztessége, nevekedeése meg ne bán-tassék, sőt inkább minden bálványozások és Isten ellen való káromlások közöttök kiisztíttassanak és megszűnjenek, most is azért újabban végeztetett, hogy e birodalomból minden nemzetség közül efféle bálványozások kitorolhassanak és az Istennek Igéje szabadon hirdetessék kiválképpen pedig az oláhok között, kiknek pásztori vakok lévén, vakokat vezetnek és ekképpen mind magokat, mind a szegény községet veszedelembe vitték”.¹⁰

¹⁰ *Erdélyi országgyűlései emlékek* (Monumenta comitatus regni Transylvaniae — a következőkben M. C. R. Tr.) II. köt. 326 l. Valamint *Hurmuzaki* (O. Denszjansz): „Documente privitoare la istoria românilor” — a következőkben „Hurmuzaki” és a kötet kiadójának neve.) II. köt. 5. rész, 301. sz. 601—602. l.

Az erdélyi románság a XVI. században.

A románok reformációjának első indoka az a hitbeli érdek, hogy az erdélyi fejedelemség területén sehol ne bántassék meg Isten igaz tisztessége és dicsőségének nevékedése. Az idézett diétális végzés azonban nemcsak erre utal, hanem lélektanban foglalt jellemzést is ad a korabeli román állapotokról: *pásztoraik vakok lévén, vakokat vezetnek*. Azt gondolhatnók első olvasásra, hogy ez az ítélet a hit-viták századának sajátos stílusában adott jellemzés a görög keleti egyháztól és annak tan-felfogásáról.

Ezt a feltevésünket megerősítheti az a 22 évvel későbbi irat, melyet az ország elhagyására ítélt jezsuita atyák védelmükre terjesztének *Báthory Zsigmond* elé s melyben panaszkodják, hogy ebben az országban mindenkinek van szabadsága, csak a katolikusoknak nincsen, még a rácoknak és románoknak is, akiknek pedig istentisztelete hasonlatos a katolikusokéhoz, amennyiben „misét celebrálnak, a szenteket segítségül hívják s azoknak képeit a templomokban tartják és tisztelik”.¹ Ez az irat a keleti egyház kultuszának a katolikusokkal közös elemelt sorolja fel, azokat, melyek ellen a reformáció a leghevesebben küzdött. A görögkeleti egyház kultuszának e képe valószínűleg ismeretes volt Erdély felelős vezetői előtt, nemcsak ez irat keltekor, hanem már a reformáció megindulásakor is s nem lehetetlen, hogy a katolicizmus elleni küzdelem hangja nyilvánult meg a román papok és állapotok jellemzésében. Azonban emlékezetünkbe idézve a 16. századi professzorok ökumenikus hangú levelét, tudva azt, hogy a következő század elején milyen szívélyes hangú, ha nem is tendenciájú levelezés áll fenn *Berthlen Gábor* és *Cyryll Lukács* konstanti-

¹ *Verecs Endre: Fontes Rerum Transilvanicarum I—IV.* Budapest, 1910—1914. (A következőkben Verecs: *Fontes*.) II. kötet. 196. sz. 242—246. l.

nápolyi pátriárka között, valamint azt is, hogy a protestántizmus és keleti egyház összehittározése és tanvitája csak a következő század derekán folyik le, az 1566-iki diéta polémikus hangú megállapítását nem tekinthetjük a reformációnak általában a keleti egyházzal szembeni XVI. századi állásfoglalásának, hanem csak azokra vonatkoztathatjuk, akikről szó van a végzésben: az erdélyi románokra. Eppen azért, e végzés további értelmezéséhez nem általában a Keleti egyház vizsgálatára, mint inkább az erdélyi románság XVI. századi életviszonyainak átnézésére van szükség.

A korabeli elbeszélő kütfőlőnek az erdélyi románokra vonatkozó feljegyzéseit összefoglalva, olyan képet nyertünk, mely nem hízogó a román nemzeti dicsőséget a multban keresők előtt, de azért mégis meg kell tennünk ezt az összefoglalást, ha meg akarjuk ismerni azt a népet, amely között az erdélyi protestántizmus vezetői annyi hávval és oly kevés eredménnyel szolgálták a reformáció ügyét.

Gromo Giovanandrea, János Zsigmond olasz testőrkapitánya 1564—65-ben írja Erdélyről szóló feljegyzéseit. A románait az ország harmadik nemzeteként említi. Feljegyzi, hogy elszórtan élnek, földműveléssel foglalkoznak, hol a maguk, hol a magyarok, hol a szászok földjein. Kevesen földön, többnyire gyalog katonáskodnak. Dühösséggel vitézek, nagyon kitarlóak, de sok közöttük a zsvány és az utonálló. Ruhájuk durva, ritkán posztó, többször saját kezűk szőtte gyapjú és kecskebőr; testük, házuk piszkos.*

Possevino Antal a tudós jezsuita, aki 1583-ban járt Erdélyben, azt írja egyik levelében a románokról, hogy a katolikus és a reformatori propaganda szinte teljesen eredménytelen maradt közöttük, aminek az oka a makacsságuk és a nagy tudásbeli elmaradottságuk.²

Szamosközy a XVI. század második felének krónika-írója kimondottan román ellenes. Mihály vajdát különösképpen nem szereti.³ A románságról írva egy helyen kijelenti, hogy ez az egész nép lusta és piszkos, rablásra és prédálásra hajlamos,⁴ egyedül a

* *Hunfaly Pál*: „Az oláhok története” I. és II. k. Budapest, 1894. II. k. 302. lap.

² *Verecs Andreu*: „Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești.” I—IX. Bukarest, 1929—1937. (A következőkben: *Verecs Documente*.) II. k. 251. sz. 274—276. l.

³ *Crăciun Ioachim*: „Cronica lui Szamosközy”, Kolozsvár, 1928, 41. l.

⁴ *Crăciun I.*: l. m. 41—42. l.

karánbeszicsekkel lesz kivétel, mivel ők szorgalmasabbak, becsülte-
sebbek és műveltebbek, mint a többi. Szamosközy leírása, mely
kétségtelenül túloz, alkalmas arra, hogy meglessuk azt, hogyan
néztek ebben az időben az ország vezetői: fejedelem, nemesség
a román föld-népet.

A századfordulón (1602) *Naprágyi Demeter* püspök ír
egy terjedelmes leírást Erdélyről Rudolf király számára, a meg-
indítandó katolikus misszió szempontjából vizsgálva az erdélyi
helyzetet. Feljegyzése szerint „a románok szétszórtnak élnek az
egész tartományban, különösen a hegyes vidékeken; részben a
fejedelem, részben a nemesek alá tartoznak, ismeretlen nyelvük
miatt, csak nehezen lehet majd őket a katolikus hitre téríteni”.⁸

Az erdélyi románság településtörténete, szociális életformáinak
változása s ezeknek kapcsán közösségi életének pontosan meg-
rajzolható XVI. századi képe mai napig sincs még feldolgozva. Az
idegen, többnyire felületes napló-írók megállapításait így nem
tudjuk az objektív történetírás megállapításaival cáfolni. Csak
egyes elszórt adatokra vagyunk utalva.

Az erdélyi országgyűlési végzéseket,⁹ *Densuşianu*,¹⁰ *Iorga*,¹¹
*Veress Eendre*¹² XVI. századi okmánytárait forgatva, a románság
szociális állapotáról, a következő képet nyerjük. Az országban
szerteszét élő románság legnagyobb része jobbágy, mégpedig
helyilez nem kötött, nomád, pásztorkodó jobbágy, aki földesurának,
választott előjárójának, vagy a környék vár-ispánjának kezébe
fizeti le a fiskusnak járó adót. Ez az adó nem tízed, nem kilen-
ced, nem a bizonyos rovatal — hanem az állatokból, juhokból járó
ötvened, a „*quingagesima ovium*”. Ennek behajtási módját az
1548. tordai országgyűlés szabályozta,¹³ alapegységgül a 25 juh
után fizetendő egy juhot és egy bárányt állapítva meg. Ahogy

⁸ *Hermuzaki*: (Eudoxiu Hermuzaki): IV. köt. I. része. 236. sz. 284. l.

⁹ *Sándor György* kiadása, a 16. századi végzetek az I—IV. kötetben
adattak ki. Budapest, 1975—78.

¹⁰ *Densuşianu Ovidiu* adta ki a Hermuzaki dokumentum II. kötet 3.,
4., 5. részét, melyek 1510—1575 közötti, főként az erdélyi románság történe-
tére vonatkozó dokumentumokat közölnek. 1892, 1894, 1897.

¹¹ *Iorga Nicolae* szerkesztette a Hermuzaki Eudoxiu által megadott
sorozat XI. kötetét, valamint a XV. kötet I és II. részét. Bukarest, 1902,
1904, 1905. E kötetek színián erdélyi levéltári anyagot közölnek.

¹² *Veress Eendre* I. az idézett *Fontes Rerum Transylvanicarum* és a
„*Documente*” dokumentum-kiadványokat.

¹³ *M. C. R.* 77. I. kötet. 240—241. l.

növekedtek az önálló erdélyi állam szükségletei, olyan mértékben szaporodott e nomád jobbágyság anyagi terhe is s így az 1578.-i kolozsvári országgyűlés már elrendelt, hogy azok, akiknek ötvennél több juhok van, a quinquagesimán kívül az országos rovást is hordozzák.²⁵

Sokkal súlyosabb adóterheket viseltek azok a románok, akik beköltöztek egy-egy faluba, „kereszttyén” földet és felteket foglalva el. Ez új telepések rendszerint megpróbálják a letelepedett élet magasabb élet-szintjét, kényelmét megszerezni, úgy, hogy ugyanakkor az 50-ed fizetés boldog állapotában is megmaradjanak. Ennek azonban a földesurak és a fejedelmek erőyes rendelkezésekkel véget vetnek — hiszen az ilyen próbálkozások mind az ő veszteségüket jelentették.

A jobbágy román nép közül éltek a kenézek, a vajdák s a papok, akiknek életszínvonala nem sokban tért el magától a jobbágy lakosságától, de azért mégis megkülönböztetett jogállásuk volt. Mind az említett 1548-as, mind az 1578-as kolozsvári végzés külön emlékezik meg a *kenézekről* és a *papokról*, felmentve őket mind az ötvened, mind a dica fizetése alól. Ellenben más végzések gondoskodnak arról, hogy az ilyen kiváltságosok ne nagyon sokasodjanak el s hogy egy faluban csak egy kenéz (mintegy falu-bíró) s legfeljebb két pap legyen. A vajdákat főképpen a Kővár várához tartozó katonai szolgálattal tartozó *várfjobbágy*, *puskás*, *gornvik* falvakban találjuk, egy-egy *vajda* gondnokságára 4—8 falu volt bízva. A vajdák és a kenézek kisebb ügyekben ítélkeztek is fajtésivéreik felett. Külön helyen kell megemlékeznünk a *fogarasi bojárokról*, akiknek kiváltsága az azokból az időkből származnak, amikor e kerület Havaselvehez tartozott; a XVI. századra e bojári kiváltságok nagyon megnyírbálódtak — várjobbágyi szolgáltatásokat kellett teljesíteniök, sőt az 1561.-i kolozsvári diéta őket is kötelezi a contributio megfizetésére.²⁶ Ismét más volt azoknak a *román telepéseknek a helyzete*, akik a *szász városok*, Brassó, Szeben, Beszterce külvárosaiban, közeli falvaiban laktak s mint küldöncök, szekeresek, tolmácsok, kémei, később mint kereskedők bekapcsolódtak e városok életébe.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy e jobbágy és félszabad

²⁵ M. C. R. Tr. III, k. 127. l. — Lásd e kérdést illetően Dobosi Alexandra tanulmányát: „Datuul oilor”. (Quinquagesima orulum.) Academia Română, Studi și cercetări XXVIII. 8. 96. l. Bukarest, 1937.

²⁶ M. C. R. Tr. II. k. 197. lap.

rétegeken kívül sok teljesjogú nemes ember is volt a románok között. Karánsebes Lugos vidékének, ama bizonyos privilégizált 8 bányai kerületnek a nemessége szinte teljes egészében román. E bányai román nemesség kialakulása az V. Lászlótól nyert privilegium-levele (1457)¹⁴ a török elleni harcokkal áll összefüggésben. De ugyanígy harci erények révén, sűrűn kaptak nemességet más végvárok körüli vitézkedő román jobbágyok is. Úgy, hogy *Fogarásban is, Hunyadban is, Zarándban is*, de különbséggel *Kővár* vidékén nagyszámú román nemességet találunk. A nemességből egyes román urak, ha személyi arravalóságai megvoltak, könnyen emelkedhettek az ország vezetői közé is. EMg, ha csak a Szapolyai Jánossal dacoló Majláth Istvánra, vagy a magyar ellenreformáció megindítójára, Oláh Miklósrá gondolunk.

Az erdélyi románság területenkénti szociális viszonyainak átnézete nem érdektelen dolog. A román reformáció sorsalakulása szempontjából sem. A reformáció első hullámának elvonulása után, az ellenreformáció Mihály vajda, Básta uralma után újra szervezkedő román reformált egyház, a XVII. században már csak ott jelentkezik, azokon a területeken alkot életreterő képződményeket, amelyekben a románság viszonylagosan nagyobb szabadságokat élvezett s így magasabb volt az életszínvonala és a műveltségi fok is. Így *Karánsebes, Lugos, Hunyad, Hátszeg, Déva, Fogaras, Zaránd, Bihar, Kővárvidékén*.

Az erdélyi románság e korbéli számáról nincs feljegyzésünk. Tájékozási pontokat kapunk azonban a következő évszázad két dokumentumából. Vasile Lupu moldovai vajda 1643-ban a nagyvezérhez írt levelében azt írja, hogy a románság Erdély lakosságának egyharmadát teszi ki.¹⁵ A század végén Erdélybe jövő jezsuiták feljegyzései alapján Jancsó Benedek azt mondja, hogy a Leopoldi diploma korában, tehát az 1658–62 közötti nagy erdélyi pusztulás s a román bevándorlás után Erdély lakossága a magyar-

¹⁴ A 8 bányai román kerület (Districtus Valachiae) Lugos, Sebes, Miháld, Halmás, Kraszódó, Borzaló, Komjáthi és Ilyéd. Az 1457-ben kiadott királyi levelet 1551-ben megerősítette Izabella királyné, majd 1600-ban Báthori Öljör fejedelem. Az oklevél e kétfős megerősítő bevezetővel ellátott transsumptumban maradt meg. Közl. Deneugliana: *Harmuzaki*, II. kötet II. r. 80, sz. 92–93. I. — Egyik legújabb releváns tanulmány Vinulescu *Gheorghe*: „Privilegiile Românilor din cele 8 districte bănăne.” *Frații* Nr. AI. p. 100 I. Lapidatu. Bukarest, 1936 című kötet 838–876. lapjain.

¹⁵ *Harmuzaki* IV. k. I. z. 595 sz., 660. I.

országi részek nélkül mintegy 500.000 lelket tett ki s ennek a fele volt román.¹⁶

E rövid összefoglalás keretében főképp az a kérdés érdekel, hogy milyen volt ennek a XVI. századbeli románságnak a reformáció hatását megelőző korban az erkölcsi, vallási, művelődési és egyházi állapota.

A krónikálróknak a románság erkölcsi állapotáról szóló feljegyzései nem túloznak. A korabeli dokumentumok mindenben alátámasztják az ott nyert képet. A szász univerzális kimondja 1543-ban, hogy a 7 szász szék területén lakozók mind, kivétel nélkül tartoznak engedelmeskedni a szász törvényeknek: „A románok, akik törvényes feleségükön kívül másokat is tartanak — szóval bigámiában élnek —, halállal büntetlessenek, hogy ez az isteni törvény elleni szokás az emberek közül kitöröltsék.”¹⁷ Gyilkosságokról, sőt testvérgyilkosságokról is van feljegyzés a bándi román nemesség XVI. századi történetében.¹⁸ De a legtöbb feljegyzés, jegyzőkönyv, panasz, rendelet a románok (román pásztorok) lopásairól, prédálásairól, juheltajtasáról beszél. 1558-ban Máramarosziget környékéről jegyezték fel egy Theodor pap nevét, aki orgazda volt s karóba húzva fejezte be életét.¹⁹

Hogy mennyire elharapozódhatott a tolvajlás, azt az erdélyi diéta ama 1552-i drákói rendelete mutatja, mely szerint aki egy forint értőt lop, halállal büntetlessék.²⁰ Az 1554-i marosvásárhelyi diéta úgy intézkedik, hogy keresztyén jobbágyot csak 7 tanú szavára szabad eltélni, román jobbágy eltételére azonban elegendő három is.²¹ Amikor mindezeket feljegyeztük a XVI. századi románság erkölcsi életéről, nem szabad e jelenségeket bírói szemmel

¹⁶ Jancsó Benedek: „Erdély története.” Kolozsvár, 1931. 177 l.

¹⁷ Salicó Nicolae: „I. Documentele Românești din colecția Sotym Fekete. II. Catechismele Românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precizări cu privire la izvoarele lor. Extras din anuarul liceului. Al. Papia Ilarian din Târgu-Mureș” Marosvásárhely 1936. — A közzétettükben Salicó N.: „I. Documentele Românești. II. Catechismele Românești.”

¹⁸ János Zsigmond 1586-ban testvérgyilkosság bűne miatt elvesztette Florin István hárfakészővel román nemes házárt és birtokait és birték. Bábcs Ötöspetrnak adományozta. L. Hurmuzaki II. kötet V. rész 296. sz. 588 l.

¹⁹ Hurmuzaki: XV. k. I. r. 989. és 990. sz. dokumentum, 538 l.

²⁰ M. C. R. Tr. I. kötet, 411 l. Közötte Hurmuzaki (Densușianu) II. k. V. r. 9. sz. 17 lapon is.

²¹ M. C. R. Tr. I. kötet, 520 l. Közötte Hurmuzaki (Densușianu) I. k. V. részében 90. sz. alatt a 206 lapon.

nézünk, hanem a történeti megértés mértékével mérve a román-ság e korabeli züllött erkölcsi, zabolátlan életét nomád pásztorkodó életével kell kapcsolatba hoznunk.

Egy rég letelepedett földművelő és városi kultúrát kitermelt, politikai, közigazgatási, igazságszolgáltatási szervezetekkel rendelkező állam és nép életébe nyomulnak be Délről és Keletről, az itt lakó régebbi románság sorainak gyarapítására újabb és újabb pásztor, nomád román tömegek, érthető tehát, hogy időnek kellett eltelnie, míg ezek is beleszokhattak, alkalmazkodhattak az itt már évszázadok óta kialakult és lassan, történeti fejlődésben haladó társadalmi élethez.

A XVI. századi erdélyi román nép vallási kultúrájának megismerésére legalkalmasabb forrás a *Popa Grigore* feljegyzésének átnézete. Popa Grigore az aranyosszéki Moltács falu papja a XVI. század végén és a következő elején élt. Literátus ember, aki a kezébe kerülő vallási iratokat szívesen másolgatta. Kéziratai más korabeli erdélyi kéziratokkal keveredve, a román akadémia kézirat-tárában őrzött 447-es számú úgynevezett *Codex Sturzanusban*²² maradtak fenn. Ezt a Codexet Hasdeu adta ki bő magyarázatok kíséretében 1879-ben Bukarestben.²³

Hasdeu a *Codex* népies, vallásos legendáit bogumil irodalmi termékeknek tekinti s a bogumilizmusnak a román néphittben való nagy történeti szerepére hívja fel a figyelmet. Kutatásait a század elején s azután, különösen a háború után több neves román kultur-, irodalom- és egyháztörténész veszi revízió alá, sikerül is nekik e legendák eredetét, theológiáját pontosabban megállapítani s a román kereszténységet a bogumilizmus vádja alól felmenteni.²⁴ De továbbra is megdönthetetlenül áll az a tény, hogy a román népi vallásosság, mely Popa Grigore írásában és más e korból származó kéziratok emlékekben kifejeződést talál, ha nem is bogumil, hanem őskeresztény-apokrif eredetű, tartalmában mégis csak herézis.

A *Codex* első ilyen legendája: „*A mi Urunk Jézus Krisz-*

²² Bianu-Careac: „Catalogul Manuscrisurilor Românești, 1914. — II. k. 167—170.

²³ *Hasdeu B. P.*: „Cuvenis din Bătrâni.” II. k. „Cărtile poporane ale Românilor în sec. XVI.” Bukarest, 1879.

²⁴ E tanulmányok közül alapvető jellegű, részletes kutatásokon felépült hatalmas színtétele *Cartoarea Nicolae* könyve: „Cărtile poporane în literatura Românească. Vol. I.: Epoca influenței anti-slave.” — Bukarest, 1920.

tusnak Égből való levele” — a Vasárnap legendája.²⁶ Jeruzsálem szent városában egy kő esik alá az égből, olyan súlyos, hogy senki sem tudja felemelni. A papok 3 napig örködnek körülötte, míg egyszer mennyei szó hallszik: „Emeljétek fel a követ.” A pátriárka felemeli, felnyitja s im a kőben egy levél van, mely a vasárnap megtartására szólítja fel az embereket. A levél a leg-súlyosabb büntetésekkel fenyegeti meg azokat, akik szombat déltől hétfő reggelig nem hagynak el minden munkát és nem mennek a templomba. Az irat átokkal fejeződik be: „Írástudó és püspök és pap és kántor átkozott legyen a mennyei Isteninktől és a niceai 318 Atyától, ha nem mondja tovább.” (e levél tartalmát). Ez az átok hatásos volt, akik hallották, továbbították e levél parancsait s e csodás elemeket tartalmazó legenda a román nép leg-elterjedtebb apokrif iratává lett, az ünnepek és böjtek megtartása pedig az egész keleti népi kereszténység alapvető törvényévé.

Egy másik ilyen legenda *Popa Grigore* iratát közli: „Amikor az Úr elküldé Mihály arkangyalt Ábrahámhoz” — *Ábrahám halála*.²⁷ Ebben már nem a csodás elem, vagy az átok ereje az, ami megkapta a bizánci ortodoxia világában élő egyszerű lelket, hanem az apokaliptikus látás. „Ábrahám halála” azoknak az apokaliptikus legendáknak a sorába tartozik, amelyek a háborúk és béke egyforma nyomoriságába befáradt jobbagyleket a túlvilágnak bűns fanáziáival kirajzolt képeivel akarták erkölcsös életre és hitre élesíteni. A legnépszerűbb ezek közül „Pál apostol apokaliptiszé” volt,²⁸ melyet bár nem *Popa Grigore* másolt le, szintén a Codex Sturzanus őrzött meg. Ebből a legendából is, valamint a Szűz Mária szintén nagyon népszerű apokaliptiszéből is az ragadta meg leginkább a híveket, amikor a mennyei látások leírják a pokolban szenvedők kínjait, — hogyan rágják őket különböző bűnökért a férgek, hogyan emésztli őket félg vagy egészen a tűz. E látomásokat azután a kolostorok falképei népszerűsítették, melyen belenyomva azok érzelmi hatását a famiattalan primitív lakosság lelkivilágába, eleve tönkretéve annak lehetőségét, hogy az belátható időn belül logékonnyá válhassék, a reformáció tisztá igehirdetésének befogadására.²⁹

Ezek a képzetek alkotják a XVI. századbeli románság vallási

²⁶ Codex Sturzanus I—19 I., *Hapdeu* II. 10—66 I., *Cartofan* 100—107 I.

²⁷ Codex Sturzanus 154—161 I., *Hapdeu* II. 181—210 I., *Cartofan* 82—91 I.

²⁸ Codex Sturzanus 21—30 I., *Hapdeu* II. 405—432 I., *Cartofan* 62—70 I.

²⁹ Codex Sturzanus 31—73 I., *Hapdeu* II. 301—385 I., *Cartofan* 71—81 I.

világát, melynek szövődékébe mélyen beágyazva él a nép rengeteg babonája. A reformátori zsinatok másfél évszázadon át a legnagyobb küzdelmet nem az ortodox hit vagy keleti szertartás ellen folytatják, hanem a román népi babonák ellen. S mégis Jorga professor egy 1715-iki szelvényei jegyzőkönyvet elemezve, kénytelen a XVIII. század első erdélyi románjairól azt megállapítani, hogy bár sok papjuk van, mégis hiszik a primitív idők összes babonáit és sok pörös ítéletben találunk említést bűbájlásokról és varázslásokról, amelyekkel embereket vagy állatokat megrontottak.⁸⁹ Az igazsághoz híven meg kell írunk, hogy a korabeli magyar jobbagság sem él nagyobb lelki-szellemi világosságban. Életük sötét háttére boszorkányokkal, kőborlelkekkel volt tele. 1565—1728-ig a keleti és északi magyar városokban körülbelül 120 ember boszorkányper következtében vesztette életét.⁹⁰ Azonban a magyar jobbagság lelki felemelkedése, igazabb Isten-ismerete, tisztább vallászszemléltre eljutása érdekében minden eszközt megragadva harcolt mindegyik magyar keresztyén egyház. Elég, ha protestáns részről az 1562-iki debreceni zsinat megfelelő határozataira és *Börmiszsa Péter* „Örökös prédikációk” c. íratára utalunk, a római egyház oldalán pedig különösképen a jezsuiták buzgólkodnak ezen a téren.

Az erdélyi románság XVI. századi állapotrajzában a legkevésbé képzelni az egyházi viszonyok átnézete adja. A görögkeleti teológiai gondolkodás az egyház legfőbb alkotó tényezőjének a püspökséget tekinti, hangsúlyozza az első századok egyes egyházi atyjainál előforduló tanítást: „*Episcopum in ecclesia esse et ecclesiam in episcopo*”. Az apostoli successio nyugvó püspökség és a püspök által felszentelt papság közvetítik a szakramentumokhoz kötött kegyelmi javakat, rajtuk keresztül árad a hűvekre a Szentlélek ereje, általuk áll fenn az egyház.⁹¹ Ez a gondolkodás a bi-

⁸⁹ *Jorga Nicolae: Sate și preoți din Ardeal. Bukarest, 1902. 129—130 l.*

⁹⁰ A magyar jobbagság babonás voltára és az ellene folytatott egyházi küzdelemre nézve *Had Hódman—Székfi: Magyar Történelm V. k. 141—146 l. (I. kiadás).*

⁹¹ Lásd erre nézve *Bulgakov Sergej „Ortodoxia”* c. munkáját. Román fordítása *Grossu Nicolae* 1933-ban Nagyzenbenben jelent meg. Magyar nyelvű ismertetése: *Juhász István: „Az ortodoxia” Református Szemle 1936. 24—25. sz. 391—396 l. Bulgakovnak a hierarchiáról szóló tanítását idézi Juhász István: „Anglikán ortodox közeledés” c. cikkében Ref. Szemle 1937. 14. sz. 223—224 l.*

Bulgakov tanítása azt fejezi ki, hogy a Szentlélek kegyelmi ajándéka,

zánci kereszténységnek egy bizonyos helyen és időben kialakult formailag tökéletes zárt rendszerét a keresztény egyház abszolút érvényű ismervének tekinti.

Ha a keleti dogmatikus gondolkozást az erdélyi román keleti egyház történetére alkalmazzuk, azt kell mondanunk, hogy az erdélyi románságnak a XVI. században, a protestántizmus misszióján nem lévén szervezett püspöksége, nincs is keresztény egyháza. Az 1566-i diétális végzés, mely György püspököt említi, az első országos végzés, mely az erdélyi románság számára egyházi szervezetet állít fel. A Mohács előtti magyar királyság minden lehető eszközzel kényszerítette a szkhizmatikusokat a római egyházba való belépésre. Abban az időben tehát elismert, békésen kormányzó, vizitációkat tartó, papokat felszentelő keleti püspök nem maradt halott meg a királyság területén. Egy-két máshonnan menekült püspök tündik fel rövid időre s próbálja pásztornálni itt lévő nyáját, míg azután a királyi hatalommal szövetséget kötve pápai inkvizíció el nem tünteti, mint ahogyan az történt 1456-ban a krími Kaffa

mely az első pünkösdkor kiöltetett az apostolokra, azóta megzakladás nélkül hal és munkál és pedig ugyanúgy, mint az első pünkösdkor — egy kisebb csoport szétválásán keresztül. Ez a kisebb csoport a hierarchia, mely nem esetleges módon vagy a Szentlélek szabad választása alapján alakult ki, hanem intézményes módon az apostoloktól, majd azok utódaitól vére át megbirodul. Ez a tanítás ott tér el a római egyház felfogásától, hogy tanítása szerint a kegyelmi ajándékok nem személy szerint adódnak a hierarchiának, mely éppen ezért nincs felruházva a lévedbelleltetés jellegével, hanem illeték szerint vannak megküldve a kegyelmi ajándékokat közlő szakramentumok kiosztásával. A szakramentumok kiosztásához és az azokon át küldendő kegyelmi ajándékok elnyeréséhez azonban feltétlenül szükséges egy, az apostolok örökösé szabályszerű módon békelt paprend.

A Szentlélek kegyelmi ajándéka, mely az egyháznak adatott, nem egy személyre szóló szabjektiv megvilágosodás, hanem az egyház életének objektív ténye, az egyetemes pünkösd ereje, mely folytonosan és megszakítás nélkül munkálkodik. A pünkösdli összes nyelvek, amelyek az apostolokra szálltak, bennemaradtak a világban és az apostolok közöttiek ennek erejét utódelikkel. Az apostolok gyűlése volt a hierarchikus gyűlömoden. Ije és közveitől közege az egyház kegyelmi ajándékainak; e közveitől céljából szükséges volt, hogy kharizmatikusok succediljanak, következzenek az apostolok után. Szükség volt arra is, hogy ez a successio jól meghatározott módon menjen végbe, nemcsak esetlegesen, hanem a hierarchia törvényes successioja által. Más kifejezés szerint, melyet a szakramentum-tanból vesszünk át, a successio nem opere operantis, hanem opere operatio kell végbemenetnie. Így alakul ki azután az üjtensamentumi papság, mely Jézus Krisztustól indul el, amelyet a keleti theológiának van békorsága „Metchizadek rendje szerint papság”-nak nevezni.

A hierarchia kharizmatikus tevékenysége a szakramentumok kiosztásá-

városától Vajdahunyadra került János püspökkel.⁶⁶ A XV. században még két ilyen bujdosó keleti püspök tűnik fel a magyar királyság keleti részén. Az egyik *Joanichie* nándorfehérvári metropolita, aki a hatalmas despota *Brankovics György* bánsági, bihari, szatmári, máramarosi keleti hitű jobbágysai felett pásztorkodik, egy 1479-i dokumentum szerint. A másik pedig egy, a töröktől üldözött görög püspök: *Márk*, aki Kolozsvár mellett, *Feleken* vásárojának házában lakott 1488-ban.⁶⁷

A magyar királyság megbomlása változást hoz a keleti egyházzal szemben követelt politikában is. Ferdinánd és Szapolyai János közötti harcokban meggyarapodnak a moldovai vajda erdélyi birtokai s ezeken a birtokokon kialakul egy, a moldovai metropolitától függő Észak-Erdély románjait magába fogláló keleti püspökség. Nagy István vajda kap első alkalommal hitbér birtokot Erdélyben Mátyás királytól 1479-ben. A kapott birtokok közül *Csicsó vára*, melyhez 60, többnyire román jobbágyoktól lakott falu tartozott, az, amelyiknek közelében *Réven* alakul ki egy többé-kevésbé megüffert keleti püspökség. Ráes Péter vajda aztán az, aki a mohácsi csatát követő zavaros időben megszerzi Csicsó birtoka mellé *Báldánvos* várát, melyhez 24 falu tartozott, *Retteget*, sőt *Besztercét* is, a környező 50 faluval együtt. Az általa beküldött püspökök: Ilarion (1523), Varlaam (1527), Anastasie (1529–1546) és Tarasie (1546–1550), valamint az Ilias vajda által 1550-ben Erdélybe küldött György püspök akkora területet pásztorkoltak, mint amekkora ma a szamosújvári unitus püspökség területe. E püspökség ideiglenes jellegére, a kialakuló erdélyi állammal való viszonya rendezetlenségére, ebből következőleg hívei feletti pász-

ban nyilvánul meg. A hierarchia a sakramentumok kiosztására jogosult hatalom, következtésképpen a hierarchia magán hordja a sakramentumokban kifejeződő tirko ember- és természetfeletti erő. A második századtól kezdve egyedül csak a püspökök illet meg az árvacsora kiosztásának a jog, ehhez szorosan hozzákapcsolódott a többi sakramentum is. A hierarchia tehát: a püspök és a tőle függő klérus, mint a sakramentumok kiosztásával megbízott hatalom, tehát, mint az egyház kegyelmi rendszerének a hordozója alakul ki. Az egyház élet középpontja hovatovább a sakramentális kegyelmi rendszer (kharizma) lett, a központi személy pedig a püspök, aki a kharizmatikus hatalom teljesességének a birtokosa volt. Könnyen meg lehet érteni az I. században kialakult keresztény gondolkodást: *Episcopum in ecclesia esse et ecclesiam in episcopo*.⁶⁸

⁶⁶ *Mezey Stefan*: l. m. 64–64.

⁶⁷ Minikétfőre nézve l. *Mezey Stefan*: l. m. 64–67. 1.

torkodása szabálytalanságára rávilágít az a körülmény, hogy a püspökség megszűnik akkor, amikor a moldvai vajdák elveszítik erdélyi birtokaikat. (1561.)⁴⁴

Ugyancsak e zavaros kor zűlélt politikai viszonyai engedélyeznek rövid életet egy másik keleti hitű püspökségnek. Hunyad megyében jön létre az *algógyói* román püspökség. Izabella királyné egyik 1557-ben kiadott oklevele nevez ki egy *Kristóf* nevű görögül jól tudó püspököt, székhelyéül az algógyói kolostort ismerve el. Az eddigi történeti magyarázat szerint döntő szerepe van Petruscu havasalföldi vajdának volt, aki 1557-ben csapataival segíté Izabellát abban, hogy Erdélyt a császáriaktól visszafoglalja. Kristóf püspök rövid ideig pásztorkodhatott, mivel 1559-ben *Száva* püspököt találjuk Algógyon, akinek kormányzását 1561—62 között rövid időre megszakítja *Vizaknai György* püspöksége. Száva 1562 után eltűnik szemünk elől s 1570-ben már azt a feljegyzést olvassuk, hogy lámkérlel udvarházát János Zsigmond *Tordosy Pál* reformált hitű püspöknek adományozza.⁴⁵

Ime ezek a püspökök kormányozták a XVI. században az erdélyi románok papjai és gyűlekezeteit. Életük, munkájuk a politika pillanatnyi alakulásától függ. Kiéptetett szervezetű, állandó munkát végző, országosan elismert, nevelő és fegyelmező erejű püspökségről ebben a korszakban, a reformációt megelőző időkben nem lehet beszélni. Püspöki tevékenységük valószínűleg nem volt más, mint az a papszentelés, mely ellen a következő században a rendek és a református szuperintendens oly sokszor tiltakoznak. Az őket felkereső jobbágyokat, papfiúkat — ha csak egy kicsit is tudták olvasni a liturgiális könyveket — megfelelő pénz lefizetése ellenében papokká szentelték.⁴⁶

Két érdekes tudósítás maradt ránk a román papokról a XVII. századból. E tudósítások azonban megvilágítják az előző század román papjainak életét, vallási kultúráját is, mely magasabb szintet semmiesetre sem képviselhetett, inkább alacsonyabbat. Az első tudósítás egy, a bujdosó *György István* moldvai

⁴⁴ A régi püspökség történetének adatai. L. *Meleş Stefan*: I. m. 68—73. l.

⁴⁵ *Meleş Stefan*: I. m. 73—77. l.

⁴⁶ L. *Meleş Stefan*: I. m. 458—459. l.: „A papságot könnyen meg lehetett szerezni bizonyos összegű szűrt pénz ellenében; a leszentelés dígtartalma a vaskorba szegénységétől vagy kapzsiságától függött, valamint a papjéltól vagyonától, addig alkudoztak, amíg olyan meggyezésre jutottak, amely egyformán hasznos volt az Úr mindkét szolgájára nézve.”

vajda környezetében élő, románul is tudó némettől származik s szól az 1658—59-iki esztendők máramarosi román papjairól. E feljegyzés szerint a papok egyformák a parasztsokkal viseletükben is és háztartásukban is; köztük és a többi között más különbség nincs, csak az, hogy tudnak olvasni, írni és hosszú hajuk van, míg a többiek rövidre vágják a hajukat.

„Gyakran tréfáltam ezekkel az emberekkel — írja — az ökörhöz hasonló diakonusokkal vallási kérdésekről akartam vitatkozni; de hiába akartam: én egyet kérdeztem, ő mást felelt. Csak az évi két nagy böjtükkel dicselkedett és az évente néhányszor tartott istentisztelettel, melyre összegyűlnek az emberek s amelyen ő prédikál. Megkérdeztem, hogy mit prédikált? Akkor megmutatott egy könyvet és azt mondta: Ezt! Ebből megtudtam, hogy csak olvasta a prédikációkat. Megkérdeztem, hogy miért nem tanulja meg és miért nem mondja könyv nélkül a beszédet? Nem, mondta ő, ha könyv nélkül mondanám a prédikációt, az emberek nem hinnék el, mivel az emberek gonoszok“. A tanulmányaira azt mondta, hogy Ijji korában az apja megtanította olvasni és csak annyit tud, a jövőre ő is megtanítja a gyermekét olvasni azért, hogy ő utána a fia legyen a diakonus.⁹⁷

Hasonló feljegyzéseket tesz *Freyberger András* jezsuita atya 1702-ben az erdélyi román egyháznak az uniót megelőző állapotról szóló jellemzésében. Freyberger atya feljegyzései 83 nagy ív oldalas memorandumot tesznek ki, ennek csak kivonatolt ismeretelését adta közre *Dobrescu N.*, a román ökirályságban az egyháztörténetírás első modern művelője.⁹⁸

„A papok csak vasárnap és ünnepnapokon tartanak istentiszteletet, hétköznapokon soha. Mezei munkával foglalkoznak: ásznak, kapálnak, aratnak, bűzát csépelnek, éppen úgy, mint más parasztok. Ruhájukban nem különböznek a laikus falusiaktól, mivel ugyanúgy juh- és kecskebőrbe öltöznek, mint azok. A néptől csak a papi süvegük különbözteti meg; ennek színe a papoknál kék, az espereseknél és az archidiaconusoknál fekete s e süveget a legnagyobb tekintélyű emberek előtt sem veszik le.

A papok szeretik a nagy evéseket, ivásokat és módfelelt gyanakodó természetűek. Liturgiájukban a konstantinápolyi patriárka nevét említik meg és nem a római főpapét. Az istentisztele-

⁹⁷ Bogdan Duică fordította közli *Meteg Ștefan* I. m. 498—497 l.

⁹⁸ *Dobrescu Nicolae: Fragmente privitoare la istoria Bisericii Române* Budapest, 1905. 61—60 l.

teken nem mondanak önmaguktól összeállított beszédeket, mivel azt hiszik magukról, hogyha írni és olvasni tudnak, már elég tanultak. Ünnepeken és vasárnapokon liturgia után régi könyvekből olvasnak beszédeket, de semmit sem mondanak ezen kívül, sem magyarázatot, sem a hit kérdéseiről, sem a szokásokról, attól félve, hogyha ezt tennék, a nép azt mondaná nekik: „nem vagy tanultabb, mint ez a szentkőnyv, ami törvényként adatott nekünk, a magad gondolatait tartod meg magadnak!” A papi múltóságra, nem előzve azt meg semmilyen vizsgálat, szabadon mehettek olyanok is, akik sem az úri inádságot nem tudták, sem a sakramentumok számát nem ismerték, sem a keresztyén hitvallás tanítását, ellenben ajándékokkal megvásárolták a püspökök, hogy szentelje pappá őket*.

E XVII. századbeli feljegyzések sejtetik, hogy milyen volt a román egyház és klerus állapota másfél századdal előbb. Kétségtelen azonban, hogy e feljegyzések által mutatott helyzet sok ponton más már, mint volt a reformáció hatásának jelentkezése előtt. Hiszen a feljegyzések már olvasni-tudásról és egyházi feljegyzésekről beszélnek, prédikációs kötetekről, melyből vasárnaponként olvas a pap a hívőknek — olyan vonások ezek, amelyek kétségtelenül hiányoztak még a XVI. század közepén a román gyülekezetek életéből. A két feljegyzés közül egyik sem ír arról, hogy az istentisztelet a hívők anyanyelvén kívül nyelven folyt volna, a reformáció hatására, sok harcának eredményeképpen úgy látszik, akkorra már általánossá vált a román nyelv egyházi használata. A XVI. században azonban az erdélyi román fatemplomokban még a korabeli források által *Rác*-nak nevezett szláv nyelv használata volt elfogadott.

1546-ból maradt fenn egy, a korabeli román egyházi állapotokra nagyon jellemző levél. *Wurmloch Albert* beszercei lelkész írja ezt a levelet, Hess János németországi lelkész társának a káté román nyelvre fordításával kapcsolatban magáról a román egyházzal is ír.²⁰ „Van itt egy nemzetség, mely nemcsak szokássalban és nyelvben, hanem vallásában is eltér tőlünk. S melyet mi „*Wallach*”-nak nevezünk. Ezek, jóllehet Krisztust vallják, soha

²⁰ *Wilmloch Heinrich*: „Beiträge zur Reformationgeschichte des Nordcarpathen.” Bécs, 1858. 58. l. alapján idézi: *Schura I. O.*: „Miscelari culturale și literare în România din Săbăta Dunării.” Cernovitz, 1897. 98. l., valamint *Gergety Ferenc*: „Az 1509. első román reformációs zsinat és előzményei.” Erdélyi Múzeum új folyamán VIII. Kézdivár, 1937. II. évf. 119. l.

sem voltak a római egyháznak alávetve. Szertartásaikban teljesen eltérnek a miénkétől. Folyó vízben kereszteleknek. Az úrvacsorát kelesztett kenyérrel és keveretlen borral szolgáltatják ki. Az *evangeliumot és a Pál leveleit nem a saját nyelvükön, hanem azon az idegen nyelven olvassák, amelyet mi Rác nyelvnek nevezünk. Amelyet a parasztok nem is értenek, ha csak papjaik meg nem magyarázzák.*⁴⁰

Azon az életközösségen kívül, amelyben együtt élt román pap és jobbágy, egy pont volt, amelyen át ez az egyház, mélyen befolyt a nép életébe. S ez az egyházfegyelem sajátos, keleti módjának a szigorú alkalmazása volt. Az egyházi fegyelmezésnek két eszköze: a *böjt* és a „metanija”, melyeket az érvényben lévő kánonok szerint sűrűn osztogathattak a papok. A metanija, szilvas nevén a poklona, bűnbánatot kifejező térülhajlás, melyben a hívő letérdelve földig hajol és azt megcsókolja.⁴¹ Az Isten előtti alázatos porbahullás kifejezése ez a templomban végzett, de magános áhítatosság. Nagyon kétséges azonban, hogy az áhítatosság akkor is megmaradt-e, amikor a kánonok szerint napi száz-háromszáz, némelykor ezer metanija végzésére ítélték valakit. S azt böjttel egybekötve hetekig vagy akár évekig kellett a megbűntetettnek végeznie. A bűnök, amikre kiszabták ezt a fegyelmezést, a parázsnaság sokféle esete, lopás, gyilkosság, tisztátalanság (bizonyos állatok evése stb.) s a papnak a vétkei. Két forrásunk van ennek az egyházi fegyelmezésnek a megismerésére. Az egyik a Máramaros megyei *Jod* (románul Ieud) faluból előkerült 12 levélnyi nyomtatvány, melyet befűtnek alapján és más körülmények alapján Csesinek Brassóban 1563—1580 közötti nyomtatványának tartanak.⁴² A másik forrás *Popa Ioan Románul*-nak, a hunyadmegyei Szent-Péter falu papjának a kézírata 1620-ból, mely más iratokkal együtt a Román Akadémia *Codex Neogoeanus*-ban van benne.⁴³ A két irat tulajdonképpen egyazon törvénykönyvet közli: a VI. és VII. század fordulójában élt Johannes Nesteutes konstantinápolyi pátriárka nomokanonját, mely az egész keleti egyházban nagy elterjedtségnek örvendett s úgy látszik az erdélyi románok között is

⁴⁰ Metanija végzését magam is láttam havasalföldi kolostorok szerzeteseitől, de bürgő ortodox theológus professzorától is. Részletes leírását Mad *Sztripszky-Alexis*: I. m. 51. l.

⁴¹ *Blanu Ion*: „Pravila Sfinților Apostoli”. Texte de limbă din secolul al XVI. Nr. III. Bukurest, 1923.

⁴² A Neogoeanus Codex leírását I. *Cartofan*: I. m. 11. l.

gyakorlatban volt.⁴⁶ E rendtartásokban a keleti egyház formalisztikus szelleme nyilvánult meg: vallási formalizmusának erkölcsi téren való jelentkezése. Vakmerő emberi rendelkezések e kánonok, amelyek elfedték az egyház hívei elől az Istennek a bűn ellen való súlyos ítéletét, Isten fenségét bántották meg és az igazi bűnbánat és megtérés útját zárták el.

Nem feladatunk itt arra rámutatni, hogy milyen okok, külső körülmények magyarázzák a románység e korbéli vallási műveltsége ilyen módon való kialakulását, egyházi életük szervezetlenségét, papjaik sötét tudatlanságát. Azt azonban világosan látjuk, hogy ez az egyház, ezek a rác nyelven miséző papok, nem végezhetek nevelő, a lelki sötétség és babonáság ellen az Ige világosságával küzdő munkát népük körében. A XVI. századi erdélyi románység egyházi élete, vallási világa nem más, mint szláv nyelven, értelmetlenül lepergetett liturgia, fantasztikus apokaliptikus váradalmak rajzai és hangulata, az átok borzasztó rettegése s az ezekből következő életgyakorlat, a vasárnapok és az évi 182 böjtnap kínosan pontos megtartása. Püspöki szervezet nélküli tudatlan papok tudatlan nyája. Az 1566-i diéta Isten Igéje iránti felelősségérzetétől vezettetve méltán mondhatta: „Magok vakok lévén, vakokat vezetnek.”

⁴⁶ A hét nemokánosra vonatkozó alapos tanulmány Spulber C.: „Cea mai veche Pravilă românească.” Cernovitz, 1830.

III.

Irodalmi előkészítés: 1559—1564.

I. A XVI. századi román káté.

A reformáció korának legnépszerűbb irata a káté, mely röviden párbeszédes formában, világosan és egyszerűen adja elő a keresztyén hit alapvető kérdéseit. A román reformáció ügyét szolgáló művek közül időrendileg a legelső szintén egy kátéformában megírt, rövid, hitvallási munkát. A XVI. századi román kátéra vonatkozó kutatások apránként sok kérdésre derítettek fényt, de sokat még homályosabbá tettek. Igyekeznünk fogunk a kátéra vonatkozó adatokat a legszigorúbb rendszerességgel adni elő.

Szeben város számadáskönyveiben 1544. július 16. dátuma alatt találjuk a következő bejegyzést: „Ezen a napon az urak akaratából két forint adatott *Philippus Pictor* mesternek a román káté kinyomtatásáért”.¹

Két év múlva 1546-ban *Wurmloch Albert* besztercel lelkésznek a Hess Jánoshoz intézett, már említett levelében a következőket olvassuk: „A káté (nem mondja meg, hogy milyen káté) lefordítottatott román nyelvre és kinyomtatottatott a göröghez hasonló rác betűkkel Szebenben, mely város a mi erdélyi szászágunk fővárosa. Sokan a papok közül úgy fogadják a könyvecskét, mint valami szent dolgot, sokan azonban elvetik”.²

Ez a két feljegyzés ismeretes az 1544-es szebeni kátéről, melynek azonban egyetlen példánya sem maradt fenn s így a róla szóló elmélgedések, melyek sokszor oly messze elmennek, hogy *Iorga* professzor pl. tudni véli, hogy a káté fordítója az akkori

¹ *Harmaszekei (Iorga)* XI. k. 859 l.

² *Székely I. G.*: I. m. 98 l.

szelístyel román pap volt,⁸ *Sulică Nicolae* pedig állítja, hogy az 1544-es káté a román eredetű és szerinte román öntudatú, protestáns főúr, *Drăgffy Gáspár* kezdeményezéséből jöhetett létre,⁹ merő fellelések s az ismeretlen káté szövegének más ismert szövegekkel való azonosításán alapulnak.

A XVI. századi román káté történeti nyomait követve, a következő feljegyzés *Massa Simon* krónikáról szász papé, aki az 1559-iki esztendőről a következőket jegyzi fel: „Ebben az évben március 12-én *Benkner János* brassói bíró a többi szenátorral együtt megreformálta a románok ekkleziáját és kötelezte őket, hogy a káté tanítását tanítsák”.¹⁰

Ex a káté, melynek tanítását a brassói bíró elrendeli, nem az 1544-es, Szebenben nyomtatott káté. A *Massa Simon* által említett káté legelőbb felfedezett másolatát 1607-ben készítette az aranyosszéki Mohács falu papja *Popa Grigore* s a nagy román tudós *Hapdeu* adta ki a *Codex Sturzanus* más irataival együtt 1879-ben.¹¹

Hogy *Popa Grigore* kézírata az 1559-iki feljegyzésben emlegetett nyomtatott kátéval és nem az 1544-es és 1546-os feljegyzések kátéjával azonos, az akkor világosodott meg, amikor 1921 nyarán előkerült Máramaros Jód nevű falujából egy XVI. századi írásokat tartalmazó, füsttől és régiségtől megfeketedett könyv. E könyv 11 első levele (22 lap) nyomtatott román szöveg az a káté, melynek a tanítását *Johannes Benkner* 1559-ben elrendelte s mely, mint előszava adataiból sejthető, ugyanabban az évben jelent meg Brassóban. E könyvet először *Bârseanu Andreiu* ismertette 1924-ben a Román Akadémia emlékkönyveiben,¹² majd 1925-ben

⁸ *Iorga Nicolae*: „Istoria Literaturii Religioase a Românilor până la 1688” Bukarest, 1904. 67 l.

⁹ *Sulică N.*: I. Documentele românești II. Catechismele românești 40 l.

¹⁰ *Hapdeu B. P.*: Cuvintele din Bătrâni II. 92 l.

¹¹ „Intrebarea Creștinească” — *Codex Sturzanus* 196—216 l. a második végével: „Scris am eu, Popa Grigorie din Măhadu în zilele lui Bătrân Bui-dulariu, Crăiu Carle: călău să va întreba cu altul să ăste răspunde; iară numărul (1.) alior de la Adam 7115 al, de la nașterea lui Hs. 1607 al”. *Blancu-Caracog*: Catalogul II. 170 l. *Popa Grigore* időmegjelölése ellentmondást teremt: *Báthory Boldizsár* kormányzásának éve és az 1607. év nem esnek egybe. A káték az utóbbi évszámot fogadták el. *Popa Grigore* másolata *Hapdeu*: „Cuvintele din Bătrâni” II. kitételeben a 88—114 lapokon olvasható.

¹² *Bârseanu Andreiu*: „Catechismul Luteran Românesc” *Memoriile Secțiunii I. Literare. Academia Română Serie III. Tomul I. 1924. 33—40 l.*

adta ki a könyvet facsimile kiadásban Blanu Ion neves román bibliográfus.*

E facsimile kiadás alapján a káté a következő részekre oszlik:

1—3 lap az előszót tartalmazza,

4-ik lap üres,

5, 9, 7 számozású lapok a bevezetést, melyben felveti a kérdést, ki a keresztyén ember, kiről nevezetlik keresztyénnek és előszámítja a keresztyén élet és hit öt gyökerét. A továbbiakban ezt az öt gyökeret ismereteli a következő sorrendben:

8, 6, 10 lapokon a törvény: a tízparancsolat és annak haszna,

11—15 lapokon a hitvallás: szükség, lényege és a niceai—konstantinápolyi hitvallás szövege a filioque hozzáadása nélkül,

15—19 lapokon az imádságról szól: a Miatyánk, a könyörgés és a háladási értelmezése,

20-ik lapon a keresztség bibliai szövege,

21—22 lapokon az Úrvacsora szerzetelési lgéje.

Mielőtt a káté eredetére vonatkozó elméleteket áttekintünk, a káté jelentőségét a románok közötti reformáció történeti folyamata szempontjából lemérnők, meg kell ismernünk a káté előszavát, mely kifejezésre juttatja azokat a reformatori szempontokat, amelyek ennek a káténak s a nyomában lépő egész reformációi irodalomnak a megjelenését kiváltották. A káté bevezetése csonka, az elejétől hiányzik egy lap:

„Tanfűt s kikűldé az Apostolokat az egész világba, hogy hirdessék Krisztus evangéliumát és mondá Krisztus az apostoloknak: Aki hisz és megkeresztelkedik, idvezűl, aki nem hisz és nem keresztelkedik meg, elvész. És választott négy evangélistát, akik az evangéliumot héber nyelvről görög nyelvre átlírták. Éppen ezért a szent atyák Basileos Gergely, Ion Zlatoust és Cyrill filozófus gondolkodának és ők is átlírták a görög szövegből szerb nyelvre. Ezek után némely jó keresztyének is gondolkodának és átlírták a szerb nyelvről román nyelvre, öngysága a király tudtával és Magyarország püspökének, Szávának a tudtával és kizoztuk a Szent Evangéliumot és a tízparancsolatot és a Miatyánkot és az Apostolok Hitvallását, hogy megértse minden ember, aki román keresztyén. Amit beszél Szent Pál apostol is a Korinthusiakhoz 14. fejezet: „a Szentegyházban jobb öt szót értelemmel mondani,

* Blanu Ion: „Texte de limbă din secolul XVI.” I. Intrebari creştineşti Bukarest, 1925.

minél létezett értelem nélkül idegen nyelven. Éppen ezért kérünk minden szent atyákat: vladikákat és püspököket, és papokat, akiknek a kezébe adjuk a keresztény könyveket, hogy előbb olvassák el, elővasatlanul ne ítélik meg felettük és ne szidják, mivel nincs bennük semmi más, csak amit a Szent apostolok és Szent atyák tanítottak. Kifejezzük tiszteletünket irántad is, Efrém pápa és mitropolitja. És hisszük, hogy a mi Megváltónk a Jézus Krisztus szentségének áldásával lesz (e könyv). Ámen.”

Ez az előszó két szempontból nevezetes. Az első nevezetessége, hogy első alkalommal írja le azt az alapelvet, mely azután újból és újból visszatér s a román reformáció irodalmának legfontosabb meghatározó szempontjává válik. Ez az alapelv: az Evangélium terjesztésére adott Krisztus-i parancs megkívánja, hogy az írás s az annak foglalatát adó káté és magyarázatát tartalmazó prédikáció közérthető módon, a nép nyelvén szólaljon meg. Pálnak a korinthusbeliekhez intézett e felhívása (I. Kor. 14:19) e káté bevezetése után még három reformációs szellemű XVI. századi román könyv epilogusában olvasható.*

Az előszó másik nevezetessége az, hogy a benne kifejtett reformátori szempont és indíték kompitéására egy csomó keleti görög egyház-atyára hivatkozik és két keleti hitű román püspöknek, Szávának és Efrémnek¹⁰ a neve kinyomtatásával indul meg a korabeli román egyház reformálására. Ez a magában a kátében is kétségtelenül érvényesülő, reformációs szellem s másfelől e nevek által nyert keleti egyházi színezet az, ami ellentmondása révén

* E másik három könyv: a) „Evanghelierul Românesc” Brassó, 1561. epilogusát közli *Bianu—Hodos*: „Bibliografia Românească veche” Tomul I. 1508—1716, Bukarest, 1903. 45. l. — b) Az 1564-es „Evanghelierul Magyarézán” epilogusában, valamint az attal egy időben lévő „Szentírásokönyv” bevezetésében szintén szerepel ez az utalás, l. hátrább. — c) „Psallirea Românească” Brassó, 1570. epilogusa *Bianu—Hodos*: l. m. 35—36. l. — A „Psallirea Sîrvo-Românească” Brassó, 1577 epilogusa ugyancsak ezzel a bibliai locussal indokolja a román szöveg közlését, jóllehet ez a munka már a román ellenreformáció irodalmának az alkotása. *Bianu—Hodos*: l. m. 64. l.

¹⁰ Efrém Havasalföldnek, az egyház-ülteleshurában Ungro-Vlachának ismert terület mitropolitája volt. Nevét 1560-ban találjuk meg egy írásjegyzésben. Pásztorlásának kezdete és vége ismeretlen. L. *Iorga Nicolae*: „Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor.” I—II. k. II. kötet, Bukarest, 1929—1932. I. k. 150, 151 l. Száva püspök nevével már találkozunk, aligegyzi püspök volt Erdélyben 1559 és 1570 között; 1562-ben rövid időre Vízaknai György pap, Balassa Menyhért polgáriak pártfogoltja foglalta el helyét. L. *Mezey Sándor*: l. m. 75—76 l.

a káté eredetét kutató tudósokat egymással homlokegyenest ellenkező nézetekre vezette.

Hasdeu állítja fel az első elméletet a káté eredetére nézve (1879), a Popa Grigore által lemásolt szöveget analizálva azt véli, hogy az nem reformátori, hanem görög káté, Maximosnak a VII. században élt egyházatyának Alexandriai Cyrillus és Antiochiai Anasztáziosz hatására írt kátéja, melynek szláv fordítása már a X–XIII. században elkészült. E szláv fordítás XVI. századi átíratása a román káté.¹¹

Sbiera I. G. 1899-ben megjelent nagy román kultúrtörténetében szembehelyezkedik e nézettel.¹² Összefoglalva azt vizsgálta a Maximos görög kátéját s abban egészen más dolgokat talált, mint a román szövegben. Ő mutat rá először arra, hogy a román káté, melyet ő is Popa Grigore szövege alapján vizsgált, milyen meglepő hasonlatosságot mutat Luther Kis Kátéjával. A hasonlóság 2 ponton látszik: 1. a román káté ugyanazokat a részeket ugyanabban a sorrendben, sokhelyl, ha rövidebb formában is, de ugyanazzal a szöveggel tartalmazza, mint a Luther kátéja; 2. a román kátében közölt tízparancsai szövege megegyezik a Luther kátéja szövegével, de eltér az ortodox egyházban használatos szövegtől.

Iorga, ki szintén csak a Popa Grigore szövegére támaszkodik, a *Sbiera* elméletét fogadja el alapnak. A román káté német eredete mellett bizonyít szerinte a káté szövegének sok germánizmus. Feltétele szerint németül tudó román pap (Szelistye) lehetett a káté átírója.¹³

Rosetti A. bukaresti professzornak (1922) nagy francia nyelvű tanulmánya a kutatások egyik legalaposabbika. Vizsgálat alá véve a fennmaradt szövegeket, ő állapítja meg véglegesen, hogy a Popa Grigore másolata az 1559-ben nyomtatott szöveg alapján készült. Ugyanakkor a fennmaradt két káté szövegét más

¹¹ *Hasdeu*: I. m. 98–114. l.

¹² *Sbiera I. G.*: I. m. 98–103. l.

¹³ *Iorga N.*: „Istoria Literaturii Religioase a Românilor până la 1688.” Bukarest, 1904. 64–67 l. — *Iorga* és *Sbiera* elméletét variálja Drăganescu két kis írása. Az első szerint a román káté Luther kis kátéjének a fordítása, csak hogy a fordító nem egy németül tudó román, hanem egy románul tudó szász. Második írása (1924) már nem látja feltétlenül igazottnak a káté lutheri eredetét. *Hasdeu*-hoz csatlakozik véle, a kátét két forrásból: egy keleti szláv és egy lutheri német forrásból táplálkozó kompilációnak tekinti. L.: 1. „Catechisme Lutherane” Daco-Române. Kolozsvár, 1922. II. évf. 586 l. és k. l. 2. „Trei studii Catehism.” Daco-Române III. 929–937 l.

XVI. és XVII. századbeli román szövegekkel hasonlítja össze s ezek alapján arra a felfedezésre jut, hogy az 1559-es kiadás már javított, átdolgozott formája egy már 1559 előtt létezett németből románra fordított káténak. Ez az 1559 előtt létrejött prototípus valamilyen lutheri szellemű és lutheri szövegeket tartalmazó német káté alapján készült s nem lehetetlen, hogy ez nyomtatottat ki 1544-ben Szebenben.¹⁴

Procopovici A. (1927) Rosetti kissé körülményes elméletét nyelvtörténeti szempontok érvényesítésével átdolgozza s az ő előtárásában a román káté eredetének kérdése egészen kalandos származástörténetté válik.¹⁵ Elmélete sok vitára adott alkalmat a román tudós világban. Szerinte a román káté alapirata valamilyen keleti szláv káté ősi román fordítása, mely a XV. század folyamán huszita módosításokon ment át. A huszita módosításokon átment szláv prototípus a XVI. században Luther Kis Kátéjának hatására átdolgoztatott s így nyomtatták ki 1559-ben. Bár kétségtelen, hogy Procopovici erős nyelvészeti bizonyosságokra támaszkodik, lehetetlennek kell tartanunk — tudva azt, hogy a hitvallási iratok, ha ezerszempontú egyházi fogalmakat is használnak, mindenkor egy bizonyos kor hitének a sajátos kifejezését —, hogy a káté ilyen kétszeri átalakítás által jöhetett volna létre.

Nem érdektelen az az elmélet sem, mely Mazilu D. R. nevéhez fűződik (1933). A káté lényeges részét alkotó kötött szövegeket: tízparancsolatot, Miatyánkot, keresztesítési és úrvacsorai ígéseket hasonlítja össze az 1561-ben megjelent román evangélium megfelelő szövegeivel s az összehasonlított részek meglepő azonosságát ismeri fel. Fellelése az, hogy a káté e szövegrészei az akkor már kéziratban készen álló román evangéliumból valók, tehát szláv eredetiből vett fordítások. Ilyen eredetű a hitvallás is, mely nem a nyugaton használt apostoli, hanem a keleten használt, Filioque nélküli niceai—konstantinápolyi hitvallás s így a káté legfeljebb csak összehasonlításban követ valamilyen idegen, esetleg német lutheránus példát.¹⁶

Sulică N. magyarázata zárja be e tanulmányok sorát (1936). Tagadja azt, hogy a káté német forrásból állhatott volna elő.

¹⁴ Rosetti Alexandre: „Les catechismes roumains du 16. siècle”, „Romania” évi I. évfolyam, tome XLVIII, Paris 1922, 321—334 l.

¹⁵ Procopovici Alexandru: „Arhiepiscopul husit al catehismelor noastre literane”, „Fili Frumosi” Suceava 1927. 72—80, 104—110 l.

¹⁶ Mazilu D. R.: l. m. V. fejezet „Intrebarea creştinască” 17—42 l.

Egyik főérve az, hogy a szöveg látszólagos germánizmusai hungarizmusok. Másik az, hogy ebben a korban nem igen élhetett olyan román, aki a kialakulási periódusában járó német irodalmi nyelvel jól ismerte volna, sem olyan német, aki románra tudott volna fordítani egy kátét.¹⁷ A román káté őseit tehát korabeli protestáns magyar káték között kell keresni. A román káté magyar forrását neki sem sikerült fellelnie, de rámutat a román káté egyes részeinek *Dévai Bíró Mátyás*¹⁸ és *Batizai András* tanításával való paralelizmusára.¹⁹ A tilpatancsolat, a Miatyánk és a Hitvallás szövegét pedig a könyvet nyomtató *Ceresi* diakonus s esetlegesen munkálarsai (Bolgárszeg papjai: *Tamás és Dobre*

¹⁷ *Sulici Nicolae*: I. Documentele românești. II. Catechismele românești. Marosvásárhely, 1936. 69 l. A tanulmány tartalmi kivonatát közli *Valgh Sándor*: A két XVI. századi román katechizmus magyar forrása. Erdélyi Múzeum új folyam VIII. 1937 I. Évf. 62—65 l.

¹⁸ A kátének *Dévai Bíró Mátyás* tanításával való egybevetésénél felhasználja *Réndz Imre*: „Dévai Bíró Mátyás tanítását” Kolozsvár, 1915 tanulmányát. A törvény három hasznáról való tanításban Már különösképpen szorosabbat a káté és Dévai „Apologia” 1535—36-ban megjelent munkája tanítása között. Dévai jellegzetes tana az, amelyben Krisztusról, mint a bűn betegségének orvosáról beszéli *Apologia* 64, XV.; „Cognito morbo, cognoscimus et medicum Christum.” A káté 10. lapján a tanítás: „Ioloseul deînăltă cum(că) noi păcătoșii nuștre săle putem cunoaște deinel(ele) săne smerim și sămăcarăm la vracu, la Ia. Hs.” *Sulici N*: I m. 24—26 l.

¹⁹ *Batizai András*: „Keresztényi tudománruul való rövid könyvecske”. Krakkó 1560 (másodszor Kolozsvárt „Catechismus” c. alatt 1555) c. kátéjának a könyörgésről és az árvacsoráról szóló tanítása majdnem szószoriatil egyeztet mutat a román káté megfelelő részével. Itt adjuk a *Sulici* által előzetelt asynopsist:

a) A könyörgésről.

Intrebare (I): Căte rădăure de lucrure să ne cuprindem în rugăciune? Răspuns (R) Dozo. I. Cărele-a aculea? R. Milcultura și datul de har.

I. Ce lăste milcultura? R. Milcultura lăste aculea cînd ceareu cerea de la dumnezeu și avem greu și nevoia noastră sfînti nemele alui apru ajutori al-i chemăm.

I. Ce e datul de har? R. Datul de har lăste aculea cînd ne aducea aminte de pre toate faptele bune ale lui dumnezeu și dăm har lui prin Hs.

Az imádság keltei fogtal magában: Az könyörgéssel és az hálaadással.

Az könyörgés az, mikor az leiteniul valami kérünk és az ő nevételegésből blyuk azűkedszűnknek ideleln.

Az hála adás az, mikor az leitennek velünk való jó tetteiműködri megemlékszünk és hálaikat adunk.

papok) munkájának, az 1544-es teljesen protestáns káté e három szövege általuk végrehajtott átdolgozásának tartja.

Ezek az elméletek mutatják a XVI. századi román káté eredetére irányuló vizsgálatok főirányait. E sok elmélet közül a két legutóbbi ítélet látszik a legmegalapozottabbnak. *Mazilu*-nak a káté költői részére vonatkozó megállapításai, *Sulică*-nak pedig az a munkája, mellyel a káté fejtetői részelt a magyar forrásokkal egybeveti, úgy látszik, végre nyugvó pontra viszi e kérdés tárgyalását.

A káté eredetére mutató kutatások hozzásegítenek ahhoz,

I. Câte lucruri trebuie să fie în rugăciune? R. Cinci lucruri, de lași și porunceale, că Dumnezeu au porândit și au lăsat să rugăm.

A doua făgăduite-ne-au că ne va pre noi asculta. A treia credința că toate făgăduirile lui Dumnezeu, cu credință numai să le putem cuprinde la noi. A patra cearera grâu și nevoile sufletului și trupului. A cincea în sf. cui nume trebuia să cearerem, să vezi să știi numai numele lui Ia. Ha.

b) Az árvacsora.

I. Ce iaste a cincea parte ce trebuiaște creștinului să știe?

R. Cuminicătura dela pecații ce iaste scrisă de aliații evangheliști Mt. 106. Mr. 64. Luc. 109 și sfintul Pavel apostol.

I. Domnul Dumnezeu Ia. Ha. după cină luo pînă și deade ucenicilor să și știe: luaiți și măncați, că aceia iaste trupul meu, ce se deade derept voi. aceiași fațași cîndveți face pomeana mea.

Asădore și pînă luo după cină, blagoslovi, și deade ucenicilor să și știe: Beșiți ioți, de intrăre. Aceia iaste sî(n) gela meu delaga noian ce se va vîrea derept voi, derept mulie, să vă iaste păcatele. Aceiași fațași pururilea cînd veți face pomeana mea.

Sulică N.; I. m. 27—28. I.

Mány filó dolgok szüksegesek az keresztény imádsághoz? Öt filé dolgok: 1. Az Istennek parancsolatja.

Második az Istennek fogadása és íglete. Harmadik az igaz hit. Negyedik az mi szükseünk. Ötödik a Christus Jézusnak neve.

T. Ki szerző az ötfiléri szentírtet? Mes. Az Ur Christus Jézus önmaga szerző az évacsorán... miképen írván vagyon Matt. 26. Már. 14. Luca 22. I. Cor. 11. T. Micsoda íggyéssel szerző? Mes. Ezekkel. Az mi urunk Jézus vité az kenyeret és mikoron el hálálai adott, megáldá, megazeghe es adá az ő familténének, mondván: vegyétek es egyétek. Ez az én testem, mely tő értetek adottatik, ezt tegyétek az én emlékeztetéremre. Hasonlatos képen az vacsora után vité az poharat és mikoron hálálai-adott volna, nekünk mondván: Igyatok ebből mindnyájan, ez uy testamentom azaz uy íggyeretnek pohara es én részemben, mely tő értéletek éasokak-ért kövialotti bűnöknek bocsánstítyára. Ezt tegyétek valamennyilezer langyotok én nehem emlékeztetéremre.

hogy a káté szerepét, a román reformáció története szempontjából való jelentőségét megértjük.

A káté előállása körülményeiből és előszavából kiindulva, hogy ez a nagyjelentőségű mű, az első ismert román nyelvű nyomtatott könyv a román reformáció gondját, felelősségét magukon hordozó erdélyi magyar és szász protestáns főurak terve és gondoskodása révén jött létre. Az előszó megemlíti e tekintetben Ó nagyságát a királyt — *János Zsigmondot*, mint aki tud a könyv kiadásáról. Feltehető, hogy János Zsigmond segítette is a káté megjelenését, hiszen a könyv reformatori szelleme a keleti püspökök ajánlása dacára is kétségtelen s emellett a szakramentárius tévelygésnek, melyet János Zsigmond ellített e korszakban, nyoma sincs benne. János Zsigmond mellett, láttuk az előzményekből, a reformáció ügyéért buzgó brassói bírónak, *Johannes Benkner*-nek van része a könyv megjelenésében. Érdekes, de alá nem támasztott teóriája az egyik román kutatónak az, hogy a románok számára egymásután megjelentetett egyházi könyvekben a fejedelmi udvar román származású főurainak: Csáki Mihály kancellárnak és Békés Csáspárnak, egységesen, a fejedelem tanácsában megállapított tervszerint, fajttestvéreik érdekében végzett munkája, vakosult volna meg.²⁰

A kátének nagy érdeme, hogy benne széles román rétegek anyanyelvükön kapták meg a legnélkülözhetetlenebb keresztyén egyházi, hitvallási szövegeket: a Tízparancsolatot, a Miatyánkot és a Híszkegyet; a román reformáció Isten előtti felelősségéből származó mozgalmának ez az első komoly eredménye. E szövegek közrebecsálása önmagában is a reformáció szellemét mutató szolgálat. A káté reformációs jellege azonban tulajdonképpen nem ezekben a szövegekben, hanem ezek magyarázatában nyilvánul meg. Sulicá jelentősége abban van, hogy ő ezeket a többi kutató által elhanyagolt részeket vette vizsgálat alá. E részek fontosságuk révén megérdemlik, hogy teljes szövegükben lefordíttassanak:

„Kérdés (K.): Immáron szóljunk az Isten Tízparancsának hasznáról; miért adta ki Isten a Tízparancsolatot, azért-e, hogy általuk megigazuljunk?

Felelet (F.): Nem azért, mivel senki sem töltötte be ezeket teljesen.

K.: Hát akkor miért adta ki őket?

F.: Három haszonért. 1. Az első haszon, hogy a mi bűnein-

²⁰ *Sulicá N.*: I. m. 63–64. l.

ket e törvényekből megismerjük, magunkat megalázzuk és az orvoshoz, Jézus Krisztushoz menjünk. 2. A második haszon: hogy a tízparancsolatból jó cselekedeteket és jó életet tanuljunk. 3. A harmadik haszon, hogy a gonosztevő emberek Istenhez térjenek.

K.: Hogyha Isten nem azért adta ki a tízparancsolatot, hogy általa megigazuljunk, mi által igazulunk meg?

F.: Az igaz hit által.

K.: Mi tanít minket az igaz hitre?

F.: Az evangélium.

K.: Mi az evangélium?

F.: Jó hír és öröm a szent Isten Atyától, hogy megbocsájti minden bűnünket a Jézus Krisztusért.

K.: Ki által adta ki Isten az evangéliumot?

F.: Az Ő szent Fia által, aki által minékünk örömet, kegyelmet és a bűnünk bocsánatát parancsolta.

K.: Mi tehát a hit, amely szükséges a mi váltásunkhoz?

F.: Reménység a szent Isten Atya kegyelmében az Ő szent Fia halála által*.

Látnuk, a román káté forrása mai napig sincs pontosan megállapítva. Hogy e tanításokat honnan vehette át szósz szerint, nem tudjuk eldönteni. De a tanítások reformátori jellege kétségtelen.

A törvény hasznosságának kérdése a reformáció problémája, mely az 1538—40 közötti években az antinomizmus kérdése körül tefolyt nagy hitvitában tisztázódott. A román káté e kérdésre adott válasza — ha a három haszon sorrendjében elis tér tőle — megfelel Luther tanításának, aki e hitvitában Agricola-val szemben a törvény hármasságát tanította: 1. A törvény a vad és engedetlen emberek megfékezője, 2. a bűntudat felébresztője és 3. az Isten követeléseinek előtárója.⁴⁰

Az üdvözülésnek egyedül a hit által való végbemenetele, a jócselekedetek igénybevétele nélkül, a reformáció központi igazsá-

⁴⁰ Luther 1538. január 12.-én az antinomisták ellen tartott második disputációjában lejtette ki legvilágosabban a törvényről szóló hitvallását. Hangsúlyozta ő is, hogy a törvénynek nincs közvetlen jelentősége a megigazulásban. („Lex non necessaria ad justificationem”). Az egyház azonban nem veti ki a törvényt, mivel annak a közvetlen hármasság jelentősége van a keresztyén életben: „1. Lex docenda est propter disciplinam. 2. Otendit peccatum. 3. Lex est reformanda ut aetiam misericordiam, quoniam opera requirit Deus.” *Tischendorf Paul: „Die Entstehung der lutherischen und der reformierten Kirchenlehre”. Göttinge, 1910. 482 l.*

gának lutheri megfogalmazása; ugyancsak a lutheri reformáció az, amely a hitről való tanításban a hangsúlyt a reménységre és a bizalomra teszi, akárcsak az idézett káte-szöveg.

Még egy kérdésünk lehet a kátenak a románok reformációjában való szerepe felől: e reformátori szándékból létrejött reformátori tartalmú mű, be tudta-e tölteni neki szánt hivatását? Válaszunk igenlő. A könyv olyan stratégiai mezben indult, mely nem tűnhetett fel a leggyanakvóbb keleti hitű papnak sem. A görög egyházatyák nevével van megfűszerezve a bevezetés, említi, hogy Szava erdélyi püspök tudtával indult útjára és *Efrém Ungro-Vlachiai* metropolitának ajánlja magát. Ilyen irat mindenki előtt csak igaz-hitű ortodox színen tűnhetett fel. A könyv opportunítása odáig megy, hogy az utolsó két részben, ahol ellentett kérdések, reformátori tan és keleti gyakorlat között sűrűn merülhettek volna fel, csak a legszükségesebb és mindenkiel közös szerzetelési igéket nyomtatja le. S hogy e lelkeket ébresztő, a keresztyén hit elemére tanító, a hitből való megigazulást hirdető könyvecske nemcsak bejárhatta, hanem be is járta Erdély románságát és elvégezte közöttük feladatát, azt látjuk abból, hogy az egyetlen előkerült példány a fejedelemségnek Brassótól legtávolibb sarkán fordult elő, s hogy még 48 év múltán is, amikor a nyomtatott példányok már ritkulni kezdtek, Közép-Erdély egyik falujában Popa Origore méltónak találja a lemásolásra.

2. Az Újszövetség fordítása.

A reformáció legnagyobb ajándéka az, hogy a Szentírást felszabadította a templomi liturgia uralma alól és a hívők kezébe adta, hogy hitet adó, életet irányító ereje szabadon hathasson. A román reformációnak is az volt kezdő lépése, hogy az Igét román nyelven szólaltatta meg.

A káté bevezetése arra mutat, hogy megjelenése idején már készülőben volt, vagy talán már el is készült az Evangéliumok fordítása. A káté kinyomtatása utáni esztendőben pedig, szinte egész éven át: 1560 május 3-tól 1561 január 30-ig a „Négy Evangélium” kinyomtatásán dolgozik a Coresi diakonus brassói nyomdájá.¹ Egy példánya ismeretes ma e könyvnek, melyet 1888-ban talált meg az egyik havasalföldi kolostorban (Ciolan, Buzău megye) a bukaresti görögkeleti theologia két professzora. A könyv a következő évben az ő gondozásukban latin betűs átiratban jelent meg.²

E nagyjelentőségű könyv, a román Újszövetség első fele ugyanabból az érdekből született, mint a káté s kiadója ugyanígy Benkner János, mint a káté. Az epilógus világosan adja értelmükre e buzgó protestáns városbíró reformáló akaratát:

„Az Atyának az akaratával, a Fidének a segítségével és a Szentléleknek a végzésével, János király napjaiban én Hanás Begner brassói bíró igen bánkódtam a szent keresztyén könyvekkért, a „Négy Evangéliumért” és leírtam e tanulságos szent könyveket, hogy értsék (e könyveket) a románok, akik keresztyének, amint Szent Pál apostol is írja a Korinthusiaknak a 14. fejezetben: ...stb.”.

Az 1561-es román Evangéliumot, Iorga professzor tanítása nyomán, hosszú ideig egy évszázaddal előbb, huszita hatásra készült fordítás nyomtatásban való megjelenésének tartották.³ E feltevés alapja a szöveg archaikus nyelve volt. A szöveg archaizmusairól azonban kimutatta egy másik kutató, hogy azok inkább idegenszerűségek: szláv nyelvi hatás eredményei.⁴ A fordítás egy,

¹ Bliana—Hodog: „Bibliografia Românească Veche” I. k. 43—46 l. Az evangélium epilógusa körül ilyen pontosan est az adatot.

² Oerasim Timotei Pătrăceanu: „Tetrevangelul Discipulului Coresi”. Prefață de Const. Erbăleanu Bukarest, 1886.

³ Mazilu D. R. s. l. m. 45 l.

⁴ Hanas P. V.: „Evangelizarul Românesc din 1561. în comparație cu cel albanez”. Extras din Convorbiri Literare. Bukarest, 1913.

a beszédnyelvtől távol eső, nehezen megalkotott, sokszor bizonytalankodó könyvnyelven szólaltatja meg az Evangéliumok tanítását. A román fordítás ugyanazokat a fordítási hibákat tartalmazza, mint amelyekben az 1562-iki brassói szláv kiadás is eltért a görög szövegtől. Ez a körülmény a két kiadás összefüggésére mutat. A román szövegnek szlávból fordított volta mellett sok más körülmény is bizonyít: a szlávos szintaxis, a szlávból való szószerinti fordítás különlegességei, sokhelyi szláv szavak belevegyítése a román szövegbe. Mivel pedig az 1562-iki szláv Evangélium az 1512-iki munténiai kiadású Evangéliumnak az újrakiadása, valószínű, hogy ez utóbbi volt a Coresi-féle román fordítás eredetije. A fordítás pedig nem a XV. században készült, hanem — amint azt elsőnek *Densuşianu* állapította meg — a XVI. század közepén; pontosabban: az 1557—1559-es években. A négy Evangéliumnak így nemcsak a nyomtatásban való megjelenése, hanem román nyelvre való lefordítása is a reformáció adománya a román nép számára.

Az Újszövetség II. része néhány évvel később jelent meg. Az első említést e második részről a minden valószínűség szerint 1564-ben megjelent, román Prédikációs könyvben találjuk. Epitógusa, mint már megjelent könyvet említi az „Apostolt”, amelynek a megjelenését ez alapon 1563-ra szokás tenni. Ez a könyv nemcsak az Apostolok Cselekedeteit tartalmazza, hanem az összes katólikus leveleket és Pál leveleit, a Zsidókhoz írt levél fejezi be a könyvet, melynek szövegét egészen a XIII. fejezet 22. verséig közli. Ép példánya nem maradt ránk a könyvnek s így nem tudhatjuk, hogy megvolt-e a jelentések könyvének is a román fordítása. A különböző töredékek összeállításából teljességre törekvő, facsimile kiadás jelent meg erről a könyvről.⁴ Tanulmányozása így könnyen megvalósítható, ennek dacára sem jelent meg róla mai napig alapvető tanulmány s nem tudható, hogy milyen forrásból származik: XV. századi luszita kézirat átdolgozása-e, vagy a reformáció hatására létrejött új fordítás? Sem előző, sem epilogustája nem maradt fenn s így azt sem tudjuk, hogy kinek az áldozatosága révén jelent meg: Coresi nyomdájának a terméke s így feltehető, hogy protestáns támogatásból, reformációs szándékkal adatott ki, úgy, mint előtte a Káté, az Evangéliumok és utána a Prédikációk és a Szerintáskönyv.

⁴ *Bianu Ion*: „Lucrul Apostolilor” — Apostolok. Tipărit de Diaconul Coresci la Braşov la anul 1563. Texte de limbă din sec. XVI. reproducie în facsimile. Nr. 4. Bukarest, 1930.

Az Újszövetség román nyelvű megjelenése a reformációnak egyik legnagyobb tette. Lényege szerint evangéliumi szolgálat, jelentősége azonban a román könyvnyomtatás és irodalmi nyelv megteremtése szempontjából is nevezetes. Az egyházi életben való jelentőségét abban látjuk, hogy a román egyház liturgiájának románná tételében tett nagy szolgálatot. E két bibliai könyv nem annyira a hívők használatára készült (hiszen a hívők nem igen tudták olvasni), hanem templomi használatra. Ezt bizonyítja az, hogy megtartja a bibliai szöveg liturgiális felosztását, az „Apostol” végén pedig 50 lapnyi szláv szöveget közöl, melyen a bibliai részeknek az istentiszteleten való felhasználása, olvasása, beosztása felől intézkedik.

3. Az evangéliumok magyarázata és a szertartáskönyv.

A XVI. századi román reformáció hitvallási tartalma megismeréséhez a Kálendai is teljesebb értékű forrás „Az evangéliumok magyarázata és a szertartáskönyv”, mely a Coresi nyomdájából 1564-ben került elő.¹ A könyvet már Timotei Cipariu a múlt században élt kiváló balázsfalvi egyháztörténész ismertette. Az ő ismertetése alapján a „Régi Román Könyvtár”² a következő leírást adja róla: „A könyv negyedíves fölláns alakú kötet, számozatlan lapokkal, betűi azonosak a Coresi diákonus 1560—61-ben kiadott „Evangéliumának” a betűivel. Két részből áll:

1. „Az evangéliumok magyarázata”, amelyik az összefoglaló táblázattal és az epilógussal együtt a 238 első levelet (476 l.) foglalja el és beszédeként tartalmaz egész esztendőre hűsvét vasárnapjával kezdve. A magyarázott Evangélium-szöveg majdnem teljesen azonos az említett Evangélium-fordítás szövegével.

2. A második rész a „Szerartáskönyv”, melynek csak első fele maradt meg s az előjáró beszédet, imádságokat, a keresztség és a házasság megáldásának szerartását tartalmazza.

Terjedelménél és tartalmánál fogva egyformán a román reformáció legnagyobb terméke ez a mű. Így méltán lephet meg mindenkit, hogy mily kevésbé érdekelték utána e kor kutatói. Azok a felületes jegyzetek,³ amelyeket a Coresi-vel, vagy a XVI. századi román irodalommal foglalkozó román történelmi munkákban e nagy könyvről olvasunk, nem adnak róla alapos ismeretet. Önálló tanulmány,⁴ csak a könyv kisebb részét alkotó szerartáskönyvről íródott. Mintha a román kultúrtörténeti kizárta volna ma-

¹ Egyetlen hiányos példány maradt fenn, amelyet a balázsfalvi görög katolikus érsekség könyvtárban őriznek. 1902-ben Şt. Nicolaeescu lemorádozta a bukaresti Román Akadémia könyvtára számára. Sajnos csak e bukaresti kéziratok példányt volt alkalmam tanulmányozni. Két év alatt háromszor próbáltam Balázsfalván az eredetit megtekinteni, technikai akadályok miatt egyszer sem jutottam közelébe.

² *Bianu—Hodós*: I. m. I. k. 51—52. l.

³ *Săbăra I. O.*: „Măpăări Culturale şi Literare...” Caernovic, 1887. 57—59. l. — *Săbăra N.*: „Un capitol din activitatea Diaconului Coresi”. *Brasov*, 1902. 14—18. l. — *Hodós N.*: „Un fragment din Mărturisirea lui Coresi (1564)”, a „Prinsoa lui D. A. Sturdza” kötetben, Bukarest, 1903. 235—276. l. — *Jorga N.*: „Istoria Literaturii Religioase la Români până la 1686”. Bukarest, 1904. 75—81. l.

⁴ *Dăbănu I.*: „Mărturisirea lui Diaconul Coresi (1564)” a „Răsped” folyóirat VI. évfolyamában Kolozsvár, 1906. 168—181. l.

gából e reformatori művel! Még a különben oly szorgalmas román filológia sem méltatta kellő figyelemre e, sorrendszerint negyedik román nyomtatott könyvet, melynek pedig még az erős magyar nyelvi hűtlenséget mutató stílusa is kutatásra méltó.

A könyv címlapja nem maradt fenn, rendeltetését, indítékait kérdéskben megőrzött utószavából, forrásait egyedüli tartalmából lehet megállapítani.

Nevezetes *epilogusa* világosan mutatja, hogy a Coresi-nyomda munkájának első éveit határozott irodalmi missziós terv szerint alakultak, hogy nem üzleti vállalkozás a munkája, hanem az Isten Igéjének román nyelvű szolgálata: „...éppen ezért kihoztam⁴ a négy evangéliumot és az Apostolok Cselekedeteit románul. Ezután pedig láttam sok papnak a vágyakozását az evangéliumok magyarázata után, hogy ők is hirdethessék és mondassák az embereknek az evangélium felolvasása után annak tanulságát. Így (ezt látva) találtam meg az evangéliumoknak az év minden vasárnapjára való, a próféták, az apostolok és a szent atyák írásából merített magyarázatát és miután elolvastam, jól megvizsgáltam és azt találtam, hogy (e magyarázatok) minden a Szentírással hirdetnek, igazolnak és erősítenek meg és énnekem nagyon megtetszettek. És lenyomtattam ezt ti néktek atyáink, mint az én atyámfiaiak, mivel ez a könyv megmutatja nekünk bűneinket és arra tanít minket, hogy megtérjünk, hogy bűneinket megbánjuk, hogy bűneink bocsánatát hol találhatjuk meg, hogy mi által mehetünk a mennyek országába és más ilyenit, amit a keresztényeknek tudniuk kell. Ahol pedig ez a könyv a vladikákat, püspököket, papokat, szerzeteseket és urakat korholja, nem korholja a jókat, hanem csak a rosszakat. A jók ne vegyék magukra. Akiiket pedig méltán korhol, azok bánják meg bűneiket, hagyják el a gonoszságot és járjanak igazságban. Ámen. E munkára költséget és pénzt Forró Miklós úr kegyeskedett adni.”⁴

Az utószóból megállapítható, hogy ugyanannak a könyvnyomtatónak a munkája, aki kihozta az Evangéliumot és az Apostolok Cselekedeteit a román egyház szolgálatára. Ez a könyv azok hatásának továbbépítésére, időrendben tehát, ezek után jelent meg. Megjelenési évét 1563 után kell keresnünk. Minden valószínűség szerint 1564-ben jelent meg, mivel ez az az év, amelynek folya-

⁴ A „kihoztam”, „kihozták” ige Coresinél „fordítottam, fordították” értelemben vendő. Lásd *Mazilu D. R.*: I. m. 19. l.

⁴ *Bianu - Hodoy*: I. m. I. k. 51–52. l.

mán a nyomtatás költségeit adományozó *Forró Miklós* (aki nota-perbe keveredett) kegyelmet nyer és kiszabadul.⁷

De neccsak a megjelenés körülményeire való utalásért nevezetes ez az utószó. Nevezetes azért, mivel a legvilágosabban mutatja a román reformáció iratai közül azt, hogy a románok közötti reformáció nem volt szakadarságot kereső, vagy „átlérést” kívánó vallási propaganda, amiképpen Nyugaton sem volt az és nálunk, magyaroknál sem volt az. A reformáció az Evangélium szerinti hitben való élet és az egyháznak a megújulása. A románok közé bevitt reformáció nem azt kívánta, hogy az Erdélybe betelepedett románok otthagyják egyénenként, családonként vagy nemzetségeik szerint a keleti egyházat és „*hozzácsatlakozzanak*” a magyarok vagy szászok egyházához. A román reformáció az Evangélium ügyéhez méltóan azt akarta, hogy a román nép és egyház, annak minden tagja és vezetője megismerje bűnét, megtudja, hogy hol nyerhet bűnbocsánatot és hogyan mehessen mennyei országába. Azt akarta, hogy a románság egyháza ezt tanítsa s azok, akik ebben az egyházban szemben állanak az igazsággal és az Evangélium parancsolatával, „hagyják el a gonosz-ságot és járjanak igazsággal.”

A könyv egyszerű gondolatmenetű biblíamagyarázatokat tartalmaz. A prédikációk tanításszerűen mondják el Jézus Krisztus születésének, ifjúságának, megkeresztelésének, tanításainak, jeruzsálemi bevonulásának, a nagyhétknek, feltámadásának és mennybe-menetelésének történetét. Különösen sokszor beszél gyógyító erejéről, gyógyításainak módjáról, abban megnyilvánuló hatalmáról. E bibliai tanításokat mélyen átjárja, erejét és irányát jelenti Jézusról, a Krisztusról való hitvallástétel. Az a bizonyosság, hogy Jézus, az Isten Fia egyedül közbenjáró az Isten és ember között. Őt megismerve, nem kell folyamodnunk többé sem a szentekhez, sem Máriához. Lukács 2:21 alapján beszél Jézus nevének jelentéséről. A Jézus név kifejezi azt, hogy Ő a mi válságunkra adatot s ehhez hozzáfűzi az intést: „Ne imádkozz hát a halott szentekhez, ne bizakodjál a szerzetességben, sem a böjtödben, sem a szertartásban, sem a törvénykönyvben, amiket az emberek alkottak.”⁸

⁷ *Sztripsaky—Alexis*: I. m. 95 l.

⁸ Az egyes prédikációknak nincs címe. A szöveg egyházi év Őrnapok szerinti megjelöléssel ellágtam. Az idézetekben a prédikációkat sorrendi számuk szerint és lapszámmal jelölöm. — Ez az idézet az 53. prédikációból való, 411—419 l.

Krisztusról szóló tanításában nyomát sem találjuk azoknak a krisztológiai vitáknak, amelyek oly döntően határozzák meg az erdélyi reformáció 1550–1570. közötti két évtizedét. Így a Stancaro elleni nagy kitzdelem, mely a könyv megjelenési éve előtti évtized közepén foglalja le Erdély egyházi érdeklődését, hullámai már eltűntek s az antitrinitárizmus heretikus Szentháromság-iana s Krisztusról vallott felfogása csak a következő években kezd hódítani. A könyvben azonban nemcsak a kor krisztológiai vitáinak, de Úrvacsora-tanbeli vitáinak sem találjuk meg a nyomát, pedig a helvét és lutheri irányzatnak az Úrvacsora kérdésében való szembenállása éppen ezekben az években válik Erdélyben is éles harccá. A könyvnek e kérdésben mutatott érdeklételensége arra mutat, hogy nem annyira megjelenésének időpontja, mint inkább helye hatott alakítólag tartalmára. Brassóban jelent meg s valószínűleg ott is jött létre a szász reformációnak a területén, ahol a hitvallási irányok közdelme kevésbé érvényesült, ahol a lutheri protestántizmus mintegy kikapcsolódott az erdélyi reformáció továbbtartó eszemeorrongásából és erejét az egyházépítő munkára fordította. De talán ott járunk a legközelebb e jelenség magyarázatában, ahol azt figyeljük meg, hogy ez a mű nem a reformáció belső területeiről való, hanem missziói munkamezejének termése. Feladata nem az, hogy egy heretikusnak volt iránnyal szálljon szembe, támadjon és érveljen. Inkább missziói tanítás az, amit az egyes prédikációk adnak: azoknak hirdetik Jézus Krisztust, akik ismeretében szökölködnek.

A könyv hitvallási jellege nem is krisztológiájából, hanem a *megigazulásról szóló tanításából* ismerhető meg. Arról, hogyan tanít a megigazulás, a hit, a jócselekedetek kérdéséről.

A kötet negyedik darabja, a János 4:4–42 alapján, a samáriai asszonyról szóló prédikáció már világosan mutatja a megigazulás kérdésében tanított reformátori felfogását: „Megtanuljuk itt ennek a bűnös asszonynak a megtérését s megigazulását, hogy az ő példájából tanuljuk meg, hogy miképpen igazulhat meg az, aki bűnös... minden ember, aki kívánja, hogy közössége legyen Istennel és hogy elnyerje a lélek üdvösségét, ismerje meg az ő bűneit Isten törvényének és parancsainak ismeretéből. Másodszor ez az asszony megismerte Krisztusban, a Messiásban, hogy csak Ő a világ Megváltója és hitt Benne teljes hittel. Harmadszor ez a

samárial asszony megbizonyítja az ő hitét jócselekedetekkel. Ott hagyta vedrét, a városba futott, elmondta az embereknek, hívta, vitte őket Krisztushoz a megigazulás és üdvösség megismerésére.

Isten Igéje felébreszti a hitet és a hit nyilvánul meg a jócselekedetekben. A hangsúly a hit megigazító erején van. Ugyancsak tanítja a gutaütött meggyógyításával kapcsolatosan „megbocsáttattak a te bűneid” szavak magyarázatában: „Azt tanuljuk itten, hogy Krisztus minden dologban az emberek hitét keresi, az ember jócselekedetei semmi módon sem tejszenek hit nélkül Istennek”.¹⁰ A vakok meggyógyításának történetéből kiemeli azt, hogy Krisztus ezt kérdezte tőlük: „Hiszitek-e, hogy én azt megcselekedhetem?”¹¹ A reformáció központi igazsága a hit általi megigazulás az, ami újból és újból visszatérő gondolat e prédikációkban. Ennek igazsága szerint a gazdag ifjú kérdése: „Mi jól cselekedjem, hogy örök életet nyerjek?” — „zsidós kérdés, mivel a zsidók gondolják azt, hogy az emberek maguk cselekedeteik által nyerhetik el az örök életet”.¹²

Az örök életet a hívők nyerik el Isten kegyelméből s azt érdemek által nem lehet megszerezni. Az utolsó ítéletről szóló prédikáció az, amelyikben a legvilágosabban adja e tanítását élénk. S ebben jól megfigyelhetjük előadási módját is, melynek polémikus éle a keleti egyház külsőséges vallásossága ellen fordul: „Tanuljátok meg keresztyének és jól jegyezzétek meg, hogy mi a ti keresztyénsegetek, miben fáradoztok... mivel nem mondja azt Krisztus, jöjjetek ti áldottak, akik megtartottátok az emberi rendelkezéseket, sem azt nem mondja, jöjjetek ti, akik elválasztjátok magatokat a világiaktól ételek és ruhák által, ti, akik a pusztában éltek és elhagyátok feleségeket és szülötteket, ti, akik olvassátok az imádságokat és a sok egyházi szolgálatot olvasással és sok könyörgéssel végzitek, azt sem mondja, jöjjetek ti bűjtőlők és nőtelenek, sem azt nem mondja, jöjjetek ti éhesek, vagy ti jóllakottak, ti, akik tisztelték a halott szenteket és testüket csókolgattátok, vagy akik templomot és kolostort csináltatok és sok aranyat, ezüstöt és falut ajándékoztatok azoknak, nem fogja mondani: ti díszlőtök és tiszteltök a szentképeknek, jötevői a kolostoroknak és cselekvői sok más dolognak, ami nincsen megírva az Úr könyvében. Hanem azt mondja: jöjjetek én Atyámnak áldottai, mert ti

¹⁰ 14. prédikáció, 120—126 l.

¹¹ 15. prédikáció, 127—135 l.

¹² 20. prédikáció, 161—170 l.

könyörültek az éhezőkön, szomjuhozókön, idegeneken, mezíteleneken, betegeken és foglyokon — Én Éreltem és az Én Igémért — mivel ezek a cselekedetek az igaz hitnek a gyümölcsei, jelei, megnyilvánulásai. Az emberek ezekről a cselekedetekről ismerhetik meg a keresztyéneket, a hitet mi emberek nem láthatjuk, a hitet csak Isten szemel látják.”¹⁸

A jócselekedetek a hitnek a megnyilvánulásai s az örök életet csak hitünk által nyerhetjük el. Meggyőzően érvel emellett a prédikáció második tanításában: „Ekszőr azt mondja Krisztus, jertek én Atyámnak áldottai, látod atyámfia, hogy ahol az Úr áldottai vannak, ott az áldásért nyerik el az Isten országát és nem tetteikért;

„másodszer azt mondja Krisztus: örököljétek az országot. Amit pedig örökölnk, azt nem mi találjuk, vagy cselekedeteinkkel szerezzük, hanem lisztességgéppen száll reánk a mi Atyánkról, aki az Isten, aki minket a hit által fiaivá fogadott, éppen ezért az örökség a hitért a miénk és nem a szolgálatért;

„harmadszor azt mondja Krisztus: örököljétek ezt az országot, mely a számotokra készítettett a világ megalapítása óta. Látod atyámfia, nem mi szerezzük, nem mi érdemeljük ki, hiszen ez elkészítetteti a számunkra akkor, amikor még a világra sem születünk... és ha Krisztus az utolsó életben ezeket a jócselekedeteket felsorolja, azért teszi, hogy kétségtelenül bebizonyítsa, hogy azok az igazán keresztyének, akik hisznek Ő Benne. Az örökölet nem a jócselekedetek szolgálata (bőre), hanem Istennek ajándéka.”

Nem hitvallási írat, hanem prédikációskönyv ez a mű s így nem csodálkozhatunk, ha meghatározásai bizonytalanok, nem elég élesek. A „hitért” és „hit által” kifejezések használata változtatja egymást. Isten kegyelme és az ember hite összefüggése nem kérdéses számára és nem látjuk, hogy erre vonatkozólag kutálná és megmagyarázná az írást. Annyi azonban kétségtelenül megállapítható, hogy mind e tanításainak középpontjában a hit, a hit erejének, a hit lehetőségeinek megmutatása áll.

Bővebb tanítást a hitről azonban nem találunk a prédikációkban. Megelégszik azzal, hogy az ödvösség elnyerésében való jelentőségére mutasson rá. A János 7:38—52 alapján írt beszédben olvassuk: „Krisztus magához hívja a bűnösöket és azt mondja,

¹⁸ 42. prédikáció 328—330. l.

hogy aki szomjas, menjen felfelé és igyék. De hogyan tudunk inni O Tőle? Csak igaz hittel lehetünk részesek Isten kegyelmében. Amikor hiszünk, hogy az Atya Isten megbocsátja bűneinket, nem egyébként, egyedül csak Krisztus haláláért és feltámadásáért.¹⁴ Egy másik prédikáció a következőképpen adja meg a hit definícióját: „A hit az Atya kegyelmében való reménység, azíránt, hogy meg fogja bocsátani minden bűneinket, Fiának Jézus Krisztusnak haláláért”.¹⁵

Amilyen állandósággal tanítja azt, hogy a jócselekedetek által nem lehet tökélséget nyerni, ugyanúgy hangsúlyozza azt is, hogy a hit a jócselekedetekben nyilvánul meg. Láttuk, a samáriai asszonyról tanítja, hogy „hitét tettével, jócselekedeteivel mutatja meg”. A János 7: 38—52 szöveg prédikációjában, ahol azt tanította, hogy csak az igaz hit által lehetünk részesek az Isten kegyelmében, tanítja, hogy a jócselekedetek, mint „folyamok ömlenek ki a hívők szívéből”.

A 26. prédikációban, melynek textusa Lukács 6: 31—36, részletesen fejti ki a jócselekedetekről szóló tanát.¹⁶ A cím már kifejező: „Három tanulság a jócselekedetekről, amelyek az igaz hit jelei.” A három tanulság a következő:

Első tanulság: „Csak azok igazán jó és Istennek tetsző cselekedetek, amelyeket Isten parancsolt és hagyott meg nekünk a Szentírásban és a Tízparancsolatban.”

Második tanulság: „A jól négy okért kell cselekednünk: 1. Mivel Isten parancsolja, hogy jól tegyünk. 2. Hogy a mi Szent Atyánk dicséértessék az emberek előtt a mi jócselekedeteink által. 3. Hogy a mi általunk növekedjék a jócselekedetek által. 4. „A jócselekedetek a jelei és megmutatásai a mi hitünknek.”

A harmadik tanulságban ezt a kérdést veti fel: „A jócselekedeteknek van-e jutalma Istentől?” A felelet: „A mi jó tetteink a valóságban nagyon távol vannak a törvény betöltésétől. Mivel senki sem tudja teljesen betölteni Isten parancsait a sok bűnért, ami a testünkben lakik. Nem tudjuk megnyerni a bűnök bocsánatát, az örök halálból való szabadulást és az ördögtől való menekvést, mivel ezeket csak Jézus Krisztus tudta elnyerni és megszerezni az Ő szent halálával és a kereszten kiontott vérével. A mi

¹⁴ 8. prédikáció 75—82. l.

¹⁵ 98. prédikáció 435—441. l.

¹⁶ 204—208. l.

jöcselekedeteinknek éppen ezért jutalma csak Isten ígéretében van, abban, amit kegyelmében nekünk megígért."

A prédikációk megalkuvás nélkül tanítják a keresztyén életgyakorlatot, anélkül azonban, hogy a zsidózó érdemkeresés, egyoldalú moralizálás hibájába kerülnének. Tanítják, hogy a keresztyén ember kötelessége az Isten Igéjéről az emberek előtt való bizonyítgatás, felebarátainknak az igaz tanítókhöz való irányítása. A gazdagságunkat Isten és az emberek javára kell használnunk. Az engedelmisséget ifjú korunktól kezdve gyakorolnunk kell. A szegények, elhagyottak, kicsinyek iránt felelősek vagyunk. A legszebb és kortörténelmi szempontból is legérdekesebb e tanítások közül — melyekben a hitből táplálkozó keresztyén életnek egy-egy oldalát írja elő — az, amelyikben a vasárnap megszenteléséről ír:¹¹

„Miképpen kell megünnepeelnünk a vasárnapot? Nemcsak levetéssel és a munka elhagyásával, nemcsak azzal, hogy jobb ruhákba öltözzünk, hogy a falak alatt, vagy az árnyékban ülünk, nemcsak azzal, hogy pörkölünk és veszekedünk, azzal, hogy ünnepnapon kocsmába megyünk és lerészegedünk, mint valami disznók. Az ünnepek azért szereztettek, hogy azokon az Isten tiszteltetésére és lelkünk gondozására gondoljunk. Hat napon át gondoskodjunk a testünkről, de ez meghal és megrohad, az ellenben, amiről nem gondoskodunk és amivel nem gondolunk: a lelkünk, nem fog meghalni! A vasárnapot így ünnepeld meg: előbb, amikor reggel felkelsz, adj hálát Istennek, Fia Jézus Krisztus által, amiért téged hat napon át táplált és megőrzött a gonosztól. És kérjed, hogy bocsássa meg minden bűneidet, amelyekkel vétkeztél az elmúlt héten és azután feleségeiddel és egész családdal menj a templomba, ott a pap jó készültséggel lesz — amint illik is a paphoz — a szegény nép tanítására."

Ez a szigorú erkölcsprédikáció, határozott útmutatás szövege az e bibliai tanításokat. A prédikációk valóban nem általánosságok, hanem gyülekezethez beszélnek és a „szegény népet", az „együgyű népet" Jézus Krisztushoz akarván vezetni, nemcsak a hit, hanem az azzal egybekapcsolódó engedelmisség útjára is oktatják.

A hitnek és az engedelmisségnek, a keresztyén életnek az ébresztője, táplálója az Ige és annak igaz hirdetése. Sok helyen

¹¹ 34. prédikáció 261—270. l.

beszél az *igehirdetésről*, minden alkalommal világosan kifejezve, hogy ez az egyház értelme, sajátos feladata, legfőbb kötelessége. Az első prédikáció, amit a kötetben találunk, erről tanít. A kulcsok hatalmáról beszél, melyet az egyház az igehirdetés által gyakorol: *„Sem az apostolok, sem a papok nem bocsáthatják meg a bűnöket, mert egyedül Isten tudja és látja minden bűnünket... hogy az apostolok és a papok hogyan bocsáthatják meg a bűnöket, arra nézve Márk Evangéliumából olvassuk: Hirdessétek az evangéliumot minden teremtésnek, aki hiszen, aki érti az Evangéliumot”* és megkeresztelkedik, idvezül. Ime akkor bocsátják meg az apostolok és a papok az emberek bűnét, amikor az Isten Igéjét mondják... Amelyik pap nem hirdeti az Igét, nem bocsáthatja meg senkinek a bűnét, mivel elrejtette a mennyei ország kulcsait és jaj annak”.

A magvető példázatának magyarázatában olvassuk: *„A mi felünk akkor terem jó gyümölcsöket, ha hallgatjuk Isten Igéjét.”*²⁶ Nem idvezülhet az az ember, akinek nem hirdetik a szent Evangélium és jaj azoknak az embereknek és papoknak, akik nem értik a Szentírást és nem magyarázzák azt a szegény népnek. Boldogok azok, akik hallgatják és megőrzik Isten Igéjét, mivel mi elvesztünk, ha nincsenek jó papjaink, ha tehát jó papokat nyertünk, tartsuk őket nagy iltetéssel és tápláljuk őket”.

A prédikációk szerzője jól ismerhette az erdélyi román népet és vallását s amikor hitre és Isten előtti engedelmességre akarja megnyerni, világosan látja azokat az akadályokat, amelyek emlegetésük útjában állnak. Ismeri vallásosságának felszínes, csak a külsőséges szertartások, gyakorlatok lélektelen teljesítésében megnyilvánuló jellegét és tudja azt is, hogy ez az Ige nélkül, egyházi szervezet nélkülű tengődő nép igazi vallása őst babonában és démonhitében van. Világos Evangélium-hirdetése élesen fordul mindezekkel szembe.

Az Isten Igéjét hirdető igaz egyházzal áll szemben az a látszat-egyház, hamis egyház, amelyik Isten törvénye helyébe emberi rendelkezéseket helyezett, mely tudatlanságban él és Isten hatalma helyett a maga hasznát szolgálja. Ez ellen, Róma és Kon-

²⁶ 1. prédikáció 1—7 l.

²⁷ E boldogán, mely nincs benne a bibliai szövegben, nagyon jellemző olykor, amikor a legfőbb misztionári törekvése az Istennek az anyanyelvén való tanítása volt.

²⁸ 28. prédikáció, 215—219 l.

stantinápolyi egyháza ellen a reformátori kor éles polemikájával prédikál a könyv ismeretlen szerzője. Legsúlyosabb vádja az, hogy „a pátriárkák, vladikák, szerzetesek és papok e világ dicsőségéért nem hirdetik Isten Igéjét, inkább az emberek rendelkezési beszélik”.²¹ „Tanul meg azért ebből te is atyámfia, hogy törvényt és igazságot ne várj a nagy emberektől, mint amilyenek a pátriárkák, pápák, metropoliták, érsekek”.²² „Olyan törvényt tartanak Ők, amely nem Krisztustól való, hanem Krisztus és az apostolok ideje után keletkezett”.²³ Lehet, hogy tudatlanság a szöke annak, hogy nem a Krisztus rendelkezési prédikálják. Ez a tudatlanság azonban nem menti őket, hanem annál inkább kötelez az írás megismerésére.

„Ez a sokaság, mely nem ismeri a törvényt, átkozott” János 7: 49 igéi így magyarázza: „Tanuljátok meg ebből atyámfia, hogy mindig jöjjelek el az Igaz tanítás meghallgatására. Mivel, amit eddig ti tanultatok, az semmi, semmit sem tudtok (abból), mert nem értettétek meg, mivel a papok idegen nyelven habartak (templomban)”.²⁴ Az Ige tanulása állandó kötelesség: „senki ne téljen meg mást, míg meg nem vizsgálta: bűnös-e vagy sem, ti is keressétek meg, hogy a mi tanításunk, mely a Szentírásból van, jó-e vagy sem?”.²⁵ E vizsgálat, komoly tanulás nélkül nem szabad az Igét hirdetni. „Krisztus akkor hívta el az apostolokat, amikor prédikálni kezdett, tanításának az elején. Hogy előbb jól tanulják meg az Igét és azután menjenek ki a világba, amiből mi is megtanulhatjuk, hogy előbb tanuljunk írást és az Isten Igéjét s azután legyünk papok. Mert gonosz dolgot és bűnt követnek el azok, akik pappá tesznek holmi legényeket vagy másokat, akik nem tudnak írást és nem ismerik az Isten Igéjét”.²⁶ E tudatlan pásztorokat lelki vakoknak nevezi. Szinte szó szerint úgy jellemezve őket, mint azt a két évvel későbbi országgyűlési határozat tette.²⁷ „Krisztus idejében az írástudók és farizeusok voltak ilyenek, a mi időnkben a vladikák, érsekek, apátok, szerzetesek, papok és más effélék, akik az eszükkel vakok és nem ismerik, hogy

²¹ 8. prédikáció, 63–74 l.

²² 10. prédikáció, 83–89 l.

²³ 10. prédikáció.

²⁴ 8. prédikáció.

²⁵ 8. prédikáció.

²⁶ 10. prédikáció.

²⁷ 15. prédikáció, 127–135 l.

miben áll a lélek üdvössége. És azok is vakok lélekben, akik nem értik meg, hogy senki sem bocsáthatja meg a bűnöket, csak az Isten, hanem bíznak a papok szertartásában és ilyen semmi dolgokban reménykednek". Igazi haragja azonban a hatalom- és a haszonkeresése miatt nehezedik a hamis egyházi előjárásra. Úgy látja, hogy Isten törvényeitől is ezérl tértek el. Sok helyen *kárhóztatja az egyháziak hatalomkeresését*. Itt csak a legnevezetesebb helyet: Márk 10: 32—45 magyarázatának megfelelő részét idézzük: "

"Krisztus azt mondta: tudjátok, hogy a világ urainak és nagyjainak hatalma van, ne úgy legyen köztetek! Krisztus itten megkülönbözteti az apostolok és az egyházi emberek, mint amilyenek a pápák, pátriárkák, vladikák, püspökök és másféle papok tisztességét és dolgát a császároktól, királyoktól, vajdáktól és a világ mindenféle méltóságától. Ezeknek azt hagyta Isten, hogy uralkodjanak itt mi rajtunk és hogy bírják a világot igazsággal, könyörülettel, igaz ítélettel, az egyházi embereknek azonban nem hagyott uralkodást, hogy mások képében uralkodjanak, hanem azt mondta nekik: aki köztetek nagy akar lenni, legyen szolgátok és aki első akar lenni, legyen rabszolgátok. Mert, aki az embereknek többet tud szolgálni a tanítással, vagy más istentiszteleti szolgálattal, az lesz a nagyobb. Erősen vétkezett a római pápa — sőt, felek, hogy ő volt az Antikrisztus — amint a Szentírásból ismerjük, amikor az egész világ felé emelkedett és a világ minden császárárt, királyát és uralkodóját a lába alá taposta... erősen vétkezett Konstantinápolyi János pátriárka is, amikor a pápával az uralomért és a nagyságért vitázott, vétkeznek most is a pápák, pátriárkák, vladikák, püspökök, apátok, akik az uralkodók és nagyok képében járnak. Az apostolok nem így jártak, hanem éjjel-nappal a tanítással vesződték... nem illik nekünk papoknak uralkodni a világon, hanem sokat szolgálni és sokat szenvedni az Evangéliumért és így fogunk belépni a mi hitünk elkezdőjéhez, Jézus Krisztushoz, az Úr Isten Fiahoz."

A lélektelen szertartásos vallásosság, az érdemszerző cselekedetek elleni polemiáját láttuk már az utolsó ítéletről szóló prédikáció közölt részletében. Egy dolog van, amire különösen sokszor visszatér s ez a *bőjt érdemszerző voltának a cáfolata s a bőjt-ről való igaz tanítás kifejtése*. Három prédikáció kizárólag a böjttel foglalkozik. Ez mutatja, hogy milyen fontosnak látta, ennek

a kérdésnek a tisztázását annak a népnek a számára, melynek váltásos életgyakorlata legfőképpen a bűji megtartásában állott. A 43. és 44. prédikációk a bűji helyes értelmét fejtik ki. Az első textusa⁸⁹ Máté 6:14–21, a másodiké⁹⁰ János 1:44–52. Felsorolja a bűjre vonatkozó bibliai locusokat és megállapítja, hogy ezek alapján négyféle bűjről lehet beszélni:

Az első az, amely csoda által lehetséges: „amikor a hívő megtartóztatja magát minden ételtől és bűjtől nagyon sok ideig az ember erején és lehetőségén felül. Mivel egészséges ember nyolc, vagy kilenc napi böjtölés után alig él. A Biblia Mózesről, Ilésről és Jézusról mondja azt, hogy 40 napig böjtöltek. Az ő bűjünk azonban csoda. E három kívül senki sem tudott és nem is tudhat így böjtölni.”

A második bűjt: mikor böjtölünk, erősen tartózkodunk, őrizkedünk a rossz cselekedetektől, vétkektől és mindenféle bűntől. Hogy mik ezek a rossz cselekedetek, azt mindenre kiterjedő figyelemmel négy lapon sorolja fel. Befejezésül ezt teszi még hozzá: „Hogyha nem őrizkedel a bűnöktől, amelyeket elősoroltam, hanem élsz bennük úgy, mint a disznó hever a sárban, ha nem cselekszed a jót, a te böjtöd semmit sem ér. Ha valaki böjtöl, de bűnökben él, annak a böjtje olyan, mint az ördögé.”

A harmadik bűjt: az, amelyet azért vesznek fel az emberek, mert vétkeztek és böjtölnek sirással, a szív alázatával, bűnbánattal és igaz hittel. „Ezzel a böjttel akkor élnek az emberek, mikor valamilyen nagy pusztulás jött rájuk, vagy amikor az ellenség a kapu előtt volt, vagy amikor bűneik miatt tartottak bűnbánatot. Ezzel a böjttel kellene ez utolsó időkben imádkoznunk Istenhez, mivel látjuk, mennyi dologban haragudott meg ráink az Isten a mi sok bűnünkért... menjünk és sirjunk a mi Urunknak teljes alázattal.”

Negyedik bűjt: „amikor a testünket megtartóztatjuk ételtől, italtól és a világ más édességétől, hogy engedelmessédjék a test a léleknek. Ez a böjt olyan, mint egy fék, amellyel megkötözzük, megfékezzük a testet, hogy ne kívánjuk a világ dolgait.”

A 47. prédikációban,⁹¹ melynek textusa: Márk 9:17–31, jön elő újra a böjt s itt a hamis, hit nélkül való böjt hibabavóságáról tanít. „Sokan vannak, akik ebben az időben csak névleg

⁸⁹ 43. prédikáció 339–351 l.

⁹⁰ 44. prédikáció 352–359 l.

⁹¹ 47. prédikáció 366–374 l.

és nem igazán bőjtölnek. Az ételekben válogatnak: az egyik eleddel eszik, a másikat nem. Napokat és heteket válogatnak, amely dologról azt mondhatjuk, hogy nem találjuk, hogy a Szentírásban Krisztus és az apostolok feljegyezték volna, hogy mely napokon kell bőjtölni, hogy világosan beszéljünk: bizonyos törvénykönyvekben, melyeket nem tudom hogy kik alkottak, az mondatik, hogy bizonyos napokon bűn halat vagy húst enni, amit a Szentírásban Krisztus sehol sem adott értésünkre*.

„A keresztyén bőjt jó dolog és segít az imádságnak és hitnek, de nem ödvözl. Azonban megfékezzük, gyengítjük és megálázzuk a mi testünket, mintegy járomban, hogy a léleknek engedelmeskedjék. Ez a bőjt tartózkodás, éhség, semmivézés és nem a testnek való engedelmesség, így öltözd fel te is a hitet bőjttel és imádsággal és győzni fogsz az ördög álnokságain, segítséged lévén az Isten*.

A bőjt kemény aszkézise annak a népnek a vallásgyakorlata volt, amelynek hitvilágában állandó küzdelem dült a jó és rossz istene között. A prédikációs kötet több darabja foglalkozik e démonhittel, a kuruzslásokkal és a babonákkal. Az ördög, a sátán személyes hatalom tanítása szerint s nem igyekszik valóságot előtéríteni, ellenben ismételtlen tanítja azt, hogy hatalma korlátozott, Isten alá rendelt hatalom. Jó megkísértésére Istentől kell hogy engedelmet kérjen a sátán, a két gadaréusból kilőtt ördögök, még a dísznőnyájba is csak akkor mehetnek be, amikor ezt nekik Krisztus parancsolja.¹³ Éppen ezért óv attól, hogy az ördögnek nagyobb szerepet tulajdonítsanak és tiltakozik a vele kapcsolatos téves tanítások ellen. *Jon Zlatoust* idézi, aki cáfolja azt a népihitet, amely szerint az ördögök a halottak lelkei, amivel egyes gonoszok az ostobákat ijesztik és zsarolják. Ezt a tanítást kiegészíti s a démonhit ellen hadakozva, a keleti egyház halott kultusza ellen is polemizál.¹⁴

„Ime atyámfiai, hazugság ez (az, hogy a halottak lelkéből lesznek az ördögök), amit azért tanítottak, hogy az ember őrizze a halottat, vagy hogy kilenc nap, húsz nap, negyven nap és egy év múltán (imádkoztasson érte). Az is hazugság, ha egyesek azt mondják, hogy segíteni tudnak a halál után a lelkeknek, mivel nem változik meg a hely az élet után, amit ismét az Istenudók

* 13. prédikáció, 110—119 l.

* 13. prédikáció.

telhetetlenségéből látták ki¹⁷. Az ördögihittel függ össze a kuruzs-
lókba vetett bizalom, mely ellen a könyv élesen tiltakozik s egy-
felől a hit megtartó erejére, az imádságban való segítség-keresésre,
másfelől pedig betegség esetén a gyógyító-fűvek használatára utal.

„Atyámfiai, ha az ördög, a test, vagy a világ kísértésébe
estek, vagy a halál félelmébe, vagy más bajba, ne menjetek a
varázslókhoz vagy a kuruzslókhoz, hanem fogózzatok az igaz és
alázatos imádságba”.¹⁸

„Ml ostobák, ha megbetegszünk, holmi asszonyokhoz megyünk,
akik minket kuruzsolnak. Ha egy nem tud segíteni, próbálkozunk
línéi, húsznál is és nem gondoljuk meg, hogy velük, bájolással,
vagy más ördöngösséggel semmit sem tudunk segíteni... Mivel az
egész varázslás nem más, mint ördöngösség. Vannak jó fűvek és
orvosságok, amelyeket Isten adott minékünk, de ezek sem hasz-
nálunk nekünk Isten segítségével nélkül. Menjünk előbb könyörgé-
sünkkel Istenhez bűneink bocsánatáért, azután az orvosságokhoz”.¹⁹

Az a harc, amit e prédikációs kötet elkezd a babonák elleni
küdelemben, folytatódik a román reformáció egész történetén át
s egyik legerősebb bizonyága e nagy egyházi mozgalom, egyes
térlelti kísérteteknél több, missziói voltának. E prédikációs kötet
potémiái és bibliamagyarázatai egyaránt egy hívő lélek bizonyosá-
g-telelei Jézus Krisztus evangéliumáról s a mű nem más ügynek,
hanem az evangélium ügyének a szolgálatá.

A prédikációs kötet a maga egészében mély bibliai ismeret-
ről tesz bizonyosságot. Módszere az, hogy a felvett evangéliumrész-
let teljes közlése után annak rövid magyarázatát adja, majd pon-
tokba szedve számlálja elő a textusból vett tanulságokat, minden
egyes tanulság értelmét számos bibliai hely idézetével támasztva
alá. Több történetnél a textusként felvett résznek a másik két
szinoptikus evangéliumban lévő megfelelőit is ismertetli. Minden
egyes prédikációnak szlávnyelvű felirata van, mely a keleti egy-
házi év megfelelő vasárnapjának, vagy ünnepének a neve. *Textu-
sai*, melyek valamilyen keleti perikopát követnek,²⁰ a következők:

¹⁷ 17. prédikáció, 141—147 l.

¹⁸ 31. prédikáció, 234—242 l.

¹⁹ Az 1564-es reformációs szellemű „Evangéliumok magyarázatának”
textusai, még sorrendjökben is megegyeznek az 1581-es keleti „Evangéliu-
mok magyarázatával”, melynek forrásait ismerjük. (Még hátrébb) ellében tel-
jesen elérnek úgy a Paulus Diaconus Nagy Károly korabeli Homlíriumától,
mint a Luther-Mis perikopáktól. (Ezek táblázatát l.: *Ódi Lajos: „Gefeji Kaloss
Iskola Igéhródetés”, Debrecen, 1939. 96—97. l.)*

1. Az első prédikáció textusa és eleje hiányzik, a beszéd megmaradt részéből következtethetők: János 20:19–31-et közölhetné az elvesztett rész: Jézus megjelenik a tanítványoknak.
2. Márk evangéliumának 69. része — Márk 15:43–16:8 Jézus temetése.
3. János 14. rész — János 5:1–15 Krisztus meggyógyítja a 38 esztendeje beteg embert.
4. János 12. rész — János 4:4–42. A samáriai asszony.
5. János 34. rész — János 9. A vakon született ember meggyógyítása.
6. Lukács 114. rész — Lukács 24:36–53. Jézus mennybe-menetele.
7. János 56. rész — János 17:1–13. Jézus főpapi imája.
8. János 27. rész — János 7:38–52, 8:12. Jézus beszéde a Szentlélekről.
9. Máté 38. rész — Máté 10:32–33, 37, 19:27–30. „Valaki vallást tesz én rólam...”
10. Máté 9. rész — Máté 4:18–23. Jézus elhívja első tanítványait.
11. Máté 18. rész — Máté 6:22–33. Ne aggodalmaskodjatok.
12. Máté 25. rész — Máté 8:5–13. Jézus meggyógyítja a százados szolgáját.
13. Máté 28. rész — Máté 8:28, 9:1. Jézus meggyógyít két ördögösi.
14. Máté 29. rész — Máté 9:2–8. A gutatított meggyógyítása.
15. Máté 33. rész — Máté 9:27–35. Két vak és egy néma.
16. Máté 58. rész — Máté 14:14–21. Jézus megvendégel 5000 embert.
17. Máté 59. rész — Máté 14:22–34. Jézus a tengeren jár.
18. Máté 72. rész — Máté 17:15–23. A kórásos meggyógyítása.
19. Máté 77. rész — Máté 18:23–35. Példázat az adós szolgáról.
20. Máté 79. rész — Máté 19:16–26. A gazdag ifjú.
21. Máté 87. rész — Máté 21:33–42. A gonosz szőlőműveletéről.
22. Máté 89. rész — Máté 22:1–14. Példázat a királyi menyegzőről.
23. Máté 92. rész — Máté 22:34–46. A nagy parancsolat.
24. Máté 105. rész — Máté 25:14–30. Példázat a talentumokról.
25. Lukács 17. rész — Lukács 5:1–11. Péter csodálatos halogása.

26. Lukács 26. rész — Lukács 6:31—36. Amint akarjátok, hogy az emberek veletek cselekedjenek, ti is akképpen cselekedjétek azokkal.
27. Lukács 30. rész — Lukács 7:11—16. A naini özvegy fia.
28. Az eleje szakadozott a a textus hiányzik. A beszédből megállapítható, hogy a magvetőről szöveg példázatot magyarázza (Lukács 8:4—18).
29. Lukács 83. rész — Lukács 16:19—31. A gazdagról és Lázáról.
30. Lukács 38. rész — Lukács 8:26—39. Az ördögös meggyógyítása.
31. Lukács 39. rész — Lukács 8:40—56. Jairus leánya és a vér-folyásos asszony.
32. Lukács 53. rész — Lukács 10:25—37. Az irgalmas samariánus.
33. Lukács 66. rész — Lukács 12:16—21. A bolond gazdag példázata.
34. Lukács 71. rész — Lukács 13:10—17. Tizennyolc esztendőselebség meggyógyítása szombat napon.
35. Lukács 76. rész — Lukács 14:16—24. Példázat a nagy vacsoráról.
36. Lukács 86. rész — Lukács 17:11—19. Tíz belpokos meggyógyítása.
37. Lukács 91. rész — Lukács 18:18—27. A gazdagság veszélyei.
38. Teljesen hiányzik.
39. A felirat hiányzik. A textus Zákheus története. Luk. 19:1—10.
40. Lukács 89. rész — Lukács 18:10—14. A farizeus és a publikánus.
41. A felirat hiányzik. A textus a tékozló fiú története. Lukács 15:13—32.
42. Máté 106. rész — Máté 25:31—46. Az utolsó ítéletről.
43. Máté 17. rész — Máté 6:14—21. A bűnről.
44. János 5. rész — János 1:44—52. Jézus és Nátánáel.
45. Márk 7. rész — Márk 2:1—12. A gutanított meggyógyítása.
46. Márk 37. rész — Márk 8:34, 9:1. Krisztus követéséről.
47. Márk 40. rész — Márk 9:17—31. Az ördögös néma meggyógyítása.
48. Márk 47. rész — Márk 10:32—45. Zebedeus fia, a rangkérdés.

49. János 41. rész — János 12:1—18. Krisztus megkenetése Bethánában és bevonulása Jeruzsálembe.
50. Máté 107—110. részek — Máté 26:2—27:2. Krisztus szenvedései. (Lectio.)
51. Máté 111—115. részek — Máté 27:2—28:20. Krisztus megfeszítése, halála, feltámadása. (Lectio.)
52. Máté 3. rész — Máté 2:1—12. Jézus születése, keleti bölcsek.
53. Lukács 6. rész — Lukács 2:20—21, 40—52. Jézus körülmetélése és ifjúsága.
54. Máté 6. rész — Máté 3:13—17. János megkereszteli Jézust.
55. Lukács 7. rész — Lukács 2:22—40. Simeon és Anna.
56. Máté 70. rész — Máté 17:1—9. Krisztus megdicsőülése.
57. Máté 36. rész — Máté 10:16—22. Jézus kiküldi a 12 apostolt.
58. Lukács 54. rész — Lukács 10:38—42. Mária és Márta története.
59. Máté 104. rész — Máté 25:1—13. Pélldázat a tíz szőlőről.

Amint e táblázat mutatja, a prédikációk textusai a korabeli román Biblia liturgikus beosztását követik, az 1561-i Evangélium szövegét közli a prédikációk elején lenyomatott textusban, az eltérések lényegtelenek.

Bibliamagyarázatának módja, ha a maga egészében egyseges is, itt-ott más szerzők írásának színező hatását mutatja. A 22., 23., 25., 33. és 41. prédikációkban, amelyeknek mindenképpen *Theophilaktos* bolgár érsekre is hivatkozik, azt találjuk, hogy bibliamagyarázata allegorikussá válik s ugyanakkor bizonyos historizmus vegyül bele. A 41. prédikáció például, mely a tékozló fiú történetét fejt ki nagyon szépen, bevezetésében a történet magyarázatát adja, az átvitt értelemmel minden egyes részletre való kiterjesztésével: „az Atya — Isten, a tékozló fiú — az ember, a szolgák, akik a visszatért fiút felöltöztették — az angyalok, akik a választottak szolgálatára küldettek, a papok is azok, a ruha, amit felöltött a fiú Krisztus, mivel Pál azt mondja: „ha Krisztusba kereszteltettünk, Krisztusba is öltöztettünk fel”, a gyűrű, amit a fiú ujjára húznak — a keresztyénség feliben való megnyilvánulása, a Szentlélek vetése, a saru — a békesség Evangéliuma, a borjú, amelyet levágtak — Jézus Krisztus, aki megölték, a nagyobb fiú — a farizeusok. Hasonló módon magyarázza a gonosz szőlőművesek, a királyi menyegző, a talentumok és az

⁸⁹ 41. prédikáció, 318—327 l.

irgalmas szamaritánus példázatát is. Belekever az allegorizálásba egy bizonyos historizmust is, melynek könyve az, hogy Isten ítéletét nem mint eschatologikus valóságot hirdeti, hanem mint a zsidók szétszórásában megnyilvánult történelmi tény, mely megismétlődésével fenyeget minket. Fel kell tételeznünk azt, hogy Theophilaktos érseknek valamilyen homília könyvét használhatta a kötet szerzője s egyes vasárnapi textusok magyarázatát onnan vette át, bár kétségtelen, hogy nem minden átdolgozás nélkül. E fellevesítünket megerősíti az a tény, hogy ezekből a prédikációkból ha a reformatori szellem nem is, de a polémikus hang, az evangéliumi kritika szava hiányzik.

A *prédikációs kötet forrásait* éppen úgy nem ismerjük, mint szerzőjét. Az egyes beszédekben nem találunk utalást arra, hogy milyen munkát használt fel a magyarázatok elkészítésében. Két egyházi atyára hivatkozik: *Ion Zlatoustra*,²⁶ akit négy prédikációban idéz: 14., 21., 49. és 57. és *Theophilaktos bulgáriai érsekre*, akit hat prédikációban említ: 3., 4., 22., 23., 25. és 41. Az 57. prédikációban kétségtelenül idegen hatásra idézi, helyesebben említi Athanasioszt és Basileust is. A 41. prédikációból megállapítható, hogy más keleti szertartás és kánonos könyveket is ismert. Általánosságban beszél róluk a vezeklés kérdésével kapcsolatban.

Az Evangéliumok Magyarázatával való foglalkozás befejezése előtt foglalkoznunk kell röviden a könyv stílusával is. A prédikációkkal egy kötetben helyet foglaló Szertartáskönyvről már jövedje hogy véglegesen megállapítatott, hogy erős magyar nyelvi hatásokkal mutat. *Hodos N.* a következő nevezetesebb hungarizmusokat írta ki a Szertartáskönyvből:²⁷

lăroasă — lerhes	strîngte rea — rossz szerencse
ocă — ok	îngăduiră — engedelmesség
otălmăzuî — otalmazni	nobintetuit — bűntetlen
uim credința — valljuk a hitet	

Ezek mellé sorolunk fel néhányat a prédikációkból, amelyek

²⁶ *Ion Zlatousta* Chrysostomos atyának neve. Az ő homíliái voltak a legelterjedtebbek a keleti egyházban. De éppen népszerűsége miatt sok más szerzőtől való homília is az ő neve alatt terjedt el. Lásd: *Grecii Veste: Javornu paterului bisanin pentru Caria cu învățătură a Diaconului Coreli din 1581.* „Academia Română Studii și Cercetări XXXV., Bukarest, 1939. 4. l.

²⁷ *Hodos N.*: I. m. 243. l.

kétségtelenül teszik, hogy a prédikációk nyelve is mutat fel magyar nyelvi hatást:

alean — ellen⁴⁰

bescadă — beszéd⁴¹

buduşlui — bujdosni⁴²

fiară — fíllér⁴³

felelui — felelni⁴⁴

iau oamenii sus — az emberek

[felveszik]⁴⁵

sandăc — szándék⁴⁶

vigă — vég⁴⁷

Nem kívánunk elméleteket felállítani *e könyv eredetéről*, egybevetve azonban midazt, amit tartalmából, módszerei eljárásából, idézetéből és stílusából megállapíthattunk, a következőkben foglalkozunk össze véleményünket. Olyan valakinek az alkotása lehet ez a magyarázatos könyv, aki ismerte a keleti egyházi irodalom egy-két homiláriumát, ismerte a román népi vallásosságot, jól ismerte, kezénél lévén, használta a Coresi által kiadott 1561-es Evangéliumot, de ezenfelül alapos ismeretei voltak az egész Szentírásból. Benne élt a reformáció világában (a reformáció lutheri irányzatának tanításaival volt ismerős) és jól tudott magyarul, talán magyar volt, vagy legalább is magyar reformatori írások, magyar Biblia a forrásai között voltak. Munkája nem fordítás, nem is átdolgozás, hanem bizonyos források felhasználásával készített önálló könyv. Kereshetjük ezt a szerzőt Forró Miklósbán, a háportoni földesúrbán, akinek családjában élt egy bizonyos litterátori hajlandóság,⁴⁸ a könyvnyomtató Coresiben, esetleg bolgárszéki (Brassó külvárosa) román pap-munkatársaiban, sőt feltételezhetjük, hogy annak a György püspöknek vannak benne érdemei, akit két esztendő múltával, minden addigi különös érdeme ismerete nélkül, az özszes erdélyi románok püspökévé tesz meg az erdélyi diéta. Jelenleg még egyik feltételezésre sincsen komolyabb alapunk. Ha kiderülne, számunkra azórt volna jelentős, mivel benne az erdélyi román reformáció első öntudatos misszionáriusát ismerünk meg, aki e nagy könyvben az első bizonyoságtévő szolgálatot végezte el, el-

⁴⁰ 31 l.

⁴¹ 71 l.

⁴² 20. prédikáció.

⁴³ 20. prédikáció.

⁴⁴ 54. prédikáció.

⁴⁵ 353 l.

⁴⁶ 54. prédikáció.

⁴⁷ 53. prédikáció.

⁴⁸ Veres Endre: *Bibliografia Româno—Ungară* I, k., 62. l.

mélyítve a káté hatását és határozott irányt adva a már megjelent bibliai könyvek használatára.

„Az Evangéliumok Magyarozatát” a „Szerzartáskönyv” fejezi be. A román reformáció egyik legérdekesebb alkotása, mely mindennél világosabban mutatja, hogy a misszió megindító és különösképpen a nagyon öntudatos mű írója többre gondol, mint arra, hogy a román egyházból kiszorítassék a rác nyelv és helyet adjon a román nyelvnek. A román nyelvű kátétanítás, bibliafordítás, igehirdetés csak eszköz a román egyház vallási megújulásában. S hogy a megújulást milyen gyökeresnek tervezték, azt éppen ez a kis könyv mutatja. A román egyház görögkeleti szerzartásainak az Evangélium szerinti megtisztítását és átalakítását akarja ez a reformációs agenda. Nem polemizál a keleti liturgia ellen, hanem megalkotja az új reformált román egyház liturgiáját.⁴⁸ E „román agenda” a következő részeket foglalta magában: a) a bevezetés, b) imádságok, c) keresztelezés, d) házasság megáldása, e) az Úrvacsora betegeknek való feladása, f) liturgia — az Úrvacsora sákrámentuma, g) vecsernye, h) reggeli istentisztelet, i) énekek a zsoltárokból és az Evangéliumból, j) a halottak eltemetése.

A bevezetés nemcsak a román nyelvre fordítás indokát tartalmazza, hanem rámutat arra, hogy az evangéliumi alap milyen következetes érvényesítésével valószínűleg meg e könyv a különböző szerzartások reformját:

„A keresztség rendelését és szerzartását Keresztelő Jánostól vetlők és Krisztustól, a mi tanítónktól és az apostoloiktól. Lásd: Máté: 5, 6, 116; Márk: 2, 71; Lukács: 9; János: 2; Apostolok Cselekedetei: 1, 6, 20, 27, 37. Szent olajuk, szentelt vizük, gyertyájuk nem volt, sem más toldalékuk.”

„A házasság megáldásában megírtuk értelmesen, hogyan lakozzék a férfi az asszonnyal az Isten féltelmében és ne adják össze magukat tanítás nélkül, mint az állatok.”

„A betegek Úrvacsoráját, míg tanítani fogják, úgy írjuk meg, hogy a pap is tudja, mit ad és a beteg is, hogy mit vesz, nem kutyáknak adván azt, sem igazgyöngyöt díszőlknak.” Mt. 20.

„A liturgiát, szerzést és rendíartását a mi nagy Mesterünktől és Tanítónktól Krisztustól vetlők, Máté 108, Márk 64, Lukács 109, Apostolok Cselekedetei 6, Korinthus 48. Mivel a liturgiát

⁴⁸ A Szerzartáskönyv megmaradt részét újra kiadja egy rövid bevezető tanulmány kíséretében: *Hotos Nerva*: „Un fragment din Mitelvelnicul Diaconului Corei (1564).” „Prinos Iul D. A. Sturdza.” Bukarest, 1903. 234—276. l.

nem azért rendelte Krisztus, hogy a halottak istentisztelete legyen, hanem az élők egyesülése Jézus Krisztus testével és vérével, amint Pál szól, Korinthus 145-ben, valamint lásd az Apostolok Cselekedetei 6-ban. Három dolgot csináltak az apostolok az Úrvacsorában, mint meg van írva: várakozással válnak az apostolok tanácsában és egyek válnak a kenyér megtörsében és az imádságban.*

„A halottak eltemetésében azt írtuk, hogy tisztességgel temessük el az e világról elköltözőket; az embereket pedig, akik kiküldöttek, tanítsuk, intsük és a halál órájára való készültekre öbresszük, mert, mint a Szentírásban találjuk, a halál után semmit sem tudunk a halottaknak használni. Erre nézve lásd Lukács 83, Máté 104, 89, Márk 71, Lukács 111, János 16, Korinthus 179, Galata 214.*

„A keresztyéni énekeket vettük a Zsoltárokból jó értelemmel, mivel értelemmel kell énekelni, amint meg van írva Efézus 229-ben, Kolossé 258, Korinthus 155, Zsoltárok 88, 109.”

A vecsernye és a reggeli istentisztelet olyan, mint eddig volt. „Atyámfiai Igyekeztek, hogy ne kísértettek, ne haragítottak, ne csúfoljáltak meg az Istent hamis keresztyénség által, hanem egyetértve az emberekkel, dicsőítétek Istent és kérjétek, hogy titeket és minket egyaránt vezessen az Ő útján és akarata szerint, hogy bemehessünk az Isten országába, melyet adj meg nekünk Uram, Ámen.”

E szertartáskönyv, melyet méltán tekinthetünk a román misz-szió „Formula reformationis”-ának, csónkán maradt reánk. A betegek úrvacsorájának szertartásából csak a beszéd maradt meg, a liturgia, a temetés, az énekek, a vecsernye és a reggeli istentisztelet pedig egészen hiányzik.

A bevezetés utáni rész, az „Imádságok” egészen rövid, három lapon három imádságot ad: a) Szentlélekért, az igeláldetés előtt való könyörgés, b) Reggeli imádság, c) Esti imádság. A *keresztség és a házasság megáldásának szertartása* azonban egészében megmaradt s e szövegek alapján megállapítható volt, nemcsak az, hogy milyen módon vitte végbe az agenda azt a reformot, melynek alapvonalait a bevezetés leszögezte, hanem meg lehetett állapítani a szertartáskönyv eredetét is. Dálanu illes alapvető, szép tanulmánya mutatta ki azt, hogy a szertartáskönyv *Heltai Gáspár* Agendájának az állítetése.²⁰ Heltainak 1559-ben

²⁰ *Dálanu ille*: „Un mottivulnic calvineasc pentru Români.” „Răzvrul.” Kolozsvár, 1906. évi évt. 168—181. l.

Kolozsvárt kiadott Ágendájával hasonlította össze a román keresztelési és házasságkötési szertartást s összehasonlítása alapján az utóbbinak az előbbiétől való függése kétségtelen.

Megfigyelve azonban, hogy a román szöveg itt-ott eltér a magyartól, legtöbb helyen rövidebb, azt részben a fordító önműlt eljárással, részben azzal magyarázza, hogy a román fordító talán nem az 1559-i kiadást, hanem Meltai Ágendájának első, rövidebb, de ma már meg nem található kiadását fordította. Legfontosabb feladatunknak itt azt éreztük, hogy e nagyjelentőségű, de eldugott helyen megjelent összehasonlítást, a Dăianu által elkészített tanulmányos szynopsist közreadjuk:

A keresztelés.

„Dreptu acela cǎ acestu porobocelu in rugăciune noastră să-lu dăruim la Dumnezeu și să rugăm pre mîltoșe lui, cumu dreptu fiului celui slăvitu dreptu Domnului nostru Iisus Hristu. Că pe sine se au datu pre moarte și drept cel mări și drept cel mic poroboci, și des lui credință dreptă prein Duhul său cel slăvit, cum boleziu să-l poată lua la sine cu însemă pre spășenie sufletului și înfrînșui pînă în alțărit să poată rămâne cu mare înfrînșoie.”

Actiōe popa grăiește: „Tatăl nostru ce ești în ceriure...”

„Mienec oikărti szerelmes kereszténynek, folyamanc a mi Wrenc Istenhöz burgóságos kimből és szeretetből és imádáságunkba ajánljuk a gyermekcsakét. Ő nehi könyörögvény, hogy az ő egyetlen egy fiáért — a mi Urunk Hc. J-ért, aki önmagát halálra adta a gyermetshehért, adjon igaz hitet ő nehi az ő szent Leleknek általa, hogy az ő keresztelését hasznosan és idvességesen vehesse fel és abban állhatatosan megmaradjon mindörökké Ámen.”

„Itt a minster térdre esvén a kórákkal egyetemben imádkozák a Minstnyakkal.” etc.

A házasság megáldása.

Cinu la cununie ce se zice jurământul.

A velegényeknek és menyasszonyoknak őszsze szentelésének és megáldásának módja.

Mikor a velegény és a menyasszony a Minister eleybe jönnek a templomba kérde meg mindketőlök a nevét: Annac, utánna ugy szólítsa a velegényt:

Istenem szerelmes altyámia N. akarod é jámbor szömmét, Naaszonyt, Istenem Iórvénye eszent őők házastársul venned:

A velegény feleljen:
Akarom.

„Mi-e.”

Popa așa întrebe:
Frate dragu, voinți-ti-e acestu fată în lege lui Dumnezeu și o lai la tine să-ți fie căsătorie?

Iară popa zică:
Dai-al credința cuiva fără de
acopiți?

Răspunzi ei:
N'am dai nici unele.
Iară popa asijderca zică:

Soro dragă, voia ti-e la ceti
om bun, au cest volinc cu lege la
Dzeu să mergi la ei pre locuire la
vec?

Iară popa grăiescă:
Dai-al credința la altuia, au
ba, — fără acestul om bun?

Apoi zică popa: „Prindeți-vă
măinde derepele unui altuia.”

Și să zică popa bărbatului:
Derepele frate bun imerecu pre
clăști Jupănesă o lai ție pre clășto-
riele de vecu?” „Popo — zi după
mine cuvintele jurământului — eu
imerecu juru-mă asistă înalată la
Dzeu celui viu și înainte besereceli
sintă a lu, cumu clăști față bună au
nevasță, au Jupănesă emerecu lau-o
la nile pre clăștoriele de vecu în legé
lu Dumnezeu și pre la nu voia lăsa
până la moartă mă, nici în strîngă
ră, nici în bună, nici întru niștota.
Așa-mi ajută Tatăl și Fiul și Du-
hul sfânt(ă)ntu'lu Dzeu.”

Popa după acela grăiescă fe-
teei, au Jupăntsei așa: „Derepe, față
bună imerecu, mergi la cestu omu
bun imerecu, pre soția clăștoriei
de vecu! „Popo — zi după mine cu-
vintele jurământului...”

După acela popa blagoslovescă
pre ei:

„Derepele că cestu oameni bun,
emerecu, cu voia în lege tul Dumne-
zeu, în clăști v'ajă a clăștoriei de

A ministerele kerdje meg:
Emlékezteti-e róla, hogyha vala-
kinek e jámbor szövény küldi adiad
híltedét?

A völgény feleljen:
Nem adtam!
Ennek utána szóljon a Minister
a menyasszonynak:

Istenben szerelmes Atyánfia N.
asszony akarsz-e hiszeleles férjühoz
N.-hoz Istennek törvénye szerint örök
házastársul menni?

A menyasszony feleljen:
Akarok.

A minister ismét kérdeje:
Jut-e eszedbe, hogy ha valakinek
e jámbor férfit küldi adiad volna
híltedét?

A menyasszony feleljen: Nem
adtam.

A minister fogja össze kezeket
és így szóljon először a völgénynek:

Istenben szerelmes atyámfia,
Miert, hogy e jámbor szövény, Isten-
nek törvénye szerint örök házastársul
veszed magadnac, mond utánam az
esküvének igélt: Én N. esküszöm
ma az Igaz és élő Ur Istennek előtte
és az ő keresztényei gyülekezeteknek
előtte, hogy e jámbor szövényt az N.
asszonyt örök házastársul veszeni ma-
gamnac, miképpen is vettem az Is-
tennek törvénye szerint és mind ha-
lálíg el nem hagyom sem jó sem go-
noszszerencsédbe. Az Isten engemet
ugy segítjen, ki Atya, Fiu és szent
Lélek egy bizon Isten

Ennek utána szóljon a Minister
a menyasszonynak: Istenbe szerelmes
atyámfia N. asszony miert hogy e
jámbor férjühoz mégis örök házas-
társul, mond utánam az esküvének
igélt...

Ennek utána össze szentelylye-
sket a Miniszter ezt mondván:

Miert hogy e hiszeleles szövény-
hek az N. Wram és az N. asszony
egyenő akaratul az W Istennek örök

vecu, lor io e voia să înălțască unul cu altu într'una și cuprinsul minilor sale într'una și cu credințele sale și înalte celor oameni bun uluescu și urâtă dereptu acela dereptate, eu încă pre el blagoslovescu într'una cu putere lui Ia. Hs." Popa să pue mână pe capetele lor. Grăiască :

„In numele Tatălui și a Fiului și a duhului sfânt, cu Dumnezeu acela ce l-au într'una împreună și a unai, omul unul de călău alaltu să nu despartă. Amin.”

Înta a román szövegben egy olyan imádság következik, amelyik nincs meg a Heliai Agendájában, hanem az keleti liturgiából őrzöttetl meg. A tanítás további része azonban ismét Heltaira megy vissza :

„Frații mei dragi santeți în căsătorie împreună. Ascultați înalte cine au tocmii nunta căsătoriei. Apa iaste acia, în curte de primă a lui Moysi proroc ce se chemă Bilela 'n al dollea capu :

Zise Domnul Dzeu nu e bine cumu omulu să fie face el cine să fie lângă el. Și iată Domnului Dumnezeu pre Adamu somnu și adormi, și scoase afară o coastă în locul coastei puse carne. Și Dzeu delna-cela coastă făcu mulere care luo deln Adam și o duse la călău Adam. Și zise Adamu : Acesta osu deln oasele mele și carne deln carne mă. Dereptu acela chema se vă bărbătescă că deln bărbat luată fost. Dereptu acela va iasă omulu tată-său și mumăa și vor fi unu trupu opellat.

După acela popa să zică : Iacătă auziți cine-au tocmii căsătorie nunta. Ascultați amu ce porâncește

vénye szerént őrc házasságba aier-nac egymással lakni, és ezt hitteket és kezeknek összerogásáral mind isten előtt és mind a keresztény gyülekezeti-nec előtté valják és megbisonyítják. Ezokáért én io őazve szentilem őket (itt a Minister todgya a lob kezé a velágy fejére és a balkezé a mennyasszony fejére):

„Áltynak, Flanak és esent Lél-lemec nevben : Hogy valakittel az Wr isten őazve szerkesztőket, azzo-kat ember egymástól el ne válassza.”

Annac utánna ezeket számlálja elő a minister : Istenbe szerelmes Áltynelivel mivelhogy immár a szent házasságnak rendibe valtoz hallyátoc meg először ki szerette a házasságot :

Igy vagyon megírván a Moses prófétaanc első könyvénc mádooc részében : monda az WR isten. Nem jó hogy az ember egyedül legyen : segíti teremtet ő neki ki környéke legyen. És álmot bochasa az WR isten Ádámra és elaludt. És kivét egyik oldal chontyát és hussal rekeszté be annac a helyél. És az WR isten sassonyalái teremté az oldal-chostot, melyet kivét vala Ádamból. És vivé Ádámhoz és mondia Ádám : Ez a tettem nyitván az én tettemimből való Ezért nevezőtülc létissnac, mivel férfitől vétetelt : Minec okáért elhadya a férő az Anyál és ragasz-kodic az ő feleségéből és egy testé leszenc.

Annac utánna a Minister azt mondja : Meg hallyátoc ki szerette a házasságot. Hallyátoc meg immár

și Iasă Dzeu voao Impreunărilor în câștătorie.

Pre al(ă)niu Pavelu Ap(o)st(o) lu câiră Eferen, 231: Bărbați lubiți muierile voastre cumu au și Hra. lubitu al(ă)nia beserecă așa și pre sine se au datu dreptu acela cum pe Ia să o sf(ă)luească, curățindu pre Ia cu apa scâldărei, pre cuvântu . . .

Așijdere și bărbații datori sânt să lubească muierile sale, ca trupurile sale. Cine lubește muierile sa pre sine lubește, că nime nici dinlătră trupul său nu urăște, ce-lu hrănește și-lu înmușie ca și Dzeu besereca, că nodure suntem trupului lui și dein oasele lui.

Voi Iasă muierile suplu înaltulu bărbătoru să fiți și să-l ascultați ca și lu Dzeu, că bărbatul Iaste capulu muierii, cumu Hra. Iaste capulu bleasricii sf(ă)ntă și feritorulu trupului său. Vae în ce chipu e besereca sf(ă)ntă suplu înaltulu Domnului nostru Ia Ia. Hra. în acela chipu fie și muierile suplu înaltulu bărbatului său, cu toată ascultătura și înghădita*.

A treia ora: Ascultați și pe-depas, varga, biculu carole au Dumnezeu aruncatu ș-au lăsat pre aciaștă lume, în căsătăt viefă a câștătoriei. Că așa zise Domnului Dumnezeu muierii lu Adamu, Eva: „Iamultivole nevoile tale și durerile tale cându veri fi gră și țiroasă. Cu dureri veri naște feciorii tăi și poia Ia suplu bărbatului tău și se va ei domni pre tine*. Bărbatul Iară aciaștă zise Dumnezeu: că ce lu ascultați curățitulu muierii tale ș'al mălăcetu dein pom, din carele porbăcise eu fie cum să nu mănânci dein elu. Mălăcatu, Blăstematul pământului în lucrurile tale: în grile

măsoțazor mit parancuol Iz Wr Isten a házaknak:

Mert ezt mondgya azaz Pál At-
fal az Ephesusbelieknek Irti levelének
Ötödik Részébe: Feriác, szeressétek a
tű feleségét, miképpen a Christus
szerette az ő egyházát és önmaga-
gát adta azért, hogy megmossék, fel-
tisztalítsván őket vízec lezoldítával,
az Ige által, hogy készítsen ő maga-
nac dűchöséges egyházat, melybe
nem szepő, sem sömmergezős, sem
valami efilé ne volna. Hanem hogy
szent és megdheletlen volna. Ez-
zenképpen szeressék a férfiak is az
ő feleségét mint tulajdon testeket.
Aki az ő feleségét szereti tulajdon
testét szereti: Mert onke senki nem
gyűlölte az önen testét, hanem
életi és táplálya, miképpen Urunk is
az ő szentegyházát.

Tű kedig asszonynépec a tű
feryeknek engedelmesec legyenec,
mint az Wrac. Mert a ferlu feje az
asszonyállatnac, miképpen Christus
Is feje az egyháznac: és ő az a ki
Ödöbégét ad az ő testének. Ezok-
ért miképpen az Egyház engedelmes
a Christusnac azonképpen az as-
szonyiatlac is engedelmesec legyenec
az ő feryeknek mindenbe.

Harmadazor helyátoc meg a ko-
reszet Is, melyet az Wr Isten a há-
zaságra vetett. Mert ezt monda az
Wr Isten az asszonyállatnac: Meg
szokaltom a te nyovallyáidat mikor
terhes Iáz: Példalommal atőled a
te gyermekidet, És a te kívánságod a
te WRadnac birtokába legyen és ő
walkodic terayed.

A Mrtianac kedig ezt monda:
Miert hogy engettél a feleséged az-
vánac és öltél a férő, melyőri pa-
rancuolam vala, hogy ne ened, ezt
mondván: Erről a féről ne egyél át-
között legyem a föld te miattad: Nyo-
morodggal ély rayta egész életelöbe.

să mânănci elu, în toate zilele vieții tale. Spinii și pălămida crescă ție și să mânănci, iarbe câmpiloru: în sudore tejezi. Taie să mânănci pâinea ta, până cându te volu înlocare în pământu. Dein elu iustu ești și în pământ veri merge.

A patra oară: „Acela încă să țiiți cumu veselie voastră laște aciașu, cumu să țiiți și să credeți cumu aciașu viața voastră și rându vostru să plăci lu Dzeu, că elu autocmitu ȳau sf(î)nit. Că așa laște scriu Pacu Dzeu omului pre obrazul său pre obrazul Dzeu făcu pre el bărbatu și mulare și blagoslovi Dzeu el și zăe loru: Creșteți și vă înmulțiți și împleți pământulu și-lu luați suptu înutului vostru și vă domniți pre peștii mării și pre pasările cerului și prespre toate rodurile viețoare ce se legănă și umbliă pe pământu. Și văzu Dzeu toate acelu și ce se rodise și era vădit bun.”

Hilnizik.

Popa să pune mânăle sale pre capetele loru și așa să roage:

„Puternice Domnu Dumnezeu, ca bărbat și mulare al făcut și pre el al așe pe rândul căsătoriei și pre rod și poamele lor al blagoslovit asupra, de ce-al în el al arătat beserece sf(î)nită a lu Ia. Hra. Domnul nostru cu jurata cerem miloste la ce nenumărată, cum nu lăsa tocmeele tale să se răsi (gească și prăpădescă). dracului ce ne de meretere la cia mare, ține l și-l ferrește prein Domnulu nostru prein Ia. Hra. Amin.”

Tăusset és boytorlánt teremtsen te neked és a mesél parét egyed. Országod veretékével egyed kenyeredet, mind addig méglen imét földed lész amelyből vételtél: Mert föld vagy és földed lész.

Negyedszer ezt is tudjátok, hogy a tő vigasztalásot ez Mivel hogy tudjátok és hiszitek hogy a tő állapoltoc istenitől vagyon és Ő nála kedves és ő tőle megszenteltőllet. Mert így vagyon megírva: Teremté az isten az embert önnön számélyére, istennek számélyére teremte őt. És teremte őket férfivá és asszony-áitá. És megálda őket és monda nekik: gyümölcsözözzetek és szaporodgyatoc és töltökelek be a földet és vegyétek birodalmatoc alá és uralkodgyatoc a tengerbe való halakon és az égi maderakon és minden élő átalokon melyec chusnak másznac a földön. És látta az isten mind azt amit teremtet vala és igen jó vala.

Szenitélet azokéért a házasság-nac élete, mérti hogy az WR isten önnön maga szerelte és igen kedvele a házassokat, kik őtől lélic és kész azokat megajándékozni minden lavaival. Miképpen a Soltár könyv-nec a huszonnyolcadic részében meg vagyon írván.

Könyörőjűnc az Ur istennek:

Öröc mindenható WR isten. Ki férfiat és asszonyálatot teremtőllet és a te kegyelmes akaratonac és szent bölcsességened által és házasságnak rendire válasszoltad és gyümölcsökkel megáldottad. Ennek felőte ő benec meg jelentőtlet a te szent fiadnac, ami WRunc Christus Jezusnac, a szentegyházzal ő legyesevel való titkos és szentéges egyességét, kérjők a te megmértékeltetetlen kegyelmedet, hogy ne hadgyad a te szeressedet és reméllésedet meg romolni és elveszni, se az ör-

dőnec chaládságától megváltani:
Hanem a te nagy igazságságodból
terjed meg és oltalmaz meg azt a mi
WRnk Jézus Krisztusnak általa Ámen.

Hányzók,

Áldomás:

Algyon meg Ildiket az WR jelen
és meg örizzen.

Adgya meg Ildiket az ő Gemo-
relli és kegyelmees legyen té hozzáloc.

Tarlson meg az ő Igéjébe és
adgyon békességet írdékék. Mennye-
tec el Attyának, Plunak és Szent Ló-
leknac nevén. Ámen.

Aci popa să va vre, poate cu-
nștile pune pre capetele lor și cu
cel bîrbu să lîncîgă și să cînte:
„Doamne, Doamne caută dela ceruri
și vezi și socotește vînia ta, ce-au de
înlănu răstîdîl dereptă ta Doamne” —
pîndă vor mai bine înțelege creștinii.

Apoi așa blagoslovescă pre el
popa ăcă:

„Blagoslovescă pre voi Dzeu
și vă socotescă, de voce cunoașterea
sa ce al(k)ina și dereptă și lie miloe-
tivnic cătră voi.”

Te pe voi în cuvintele sale
și de pace sa vomo. Duceți-vă în
numele Tatălui și a Fiului și a Du-
hului sfîntului Amin.

A Szertartáskönyv ugyanannak a szerzőnek a munkája lehet,
mint az Evangéliumok magyarázata. Olyan valaki írta ezt a
világos, praktikus reformáló munkát, aki alaposan ismerte
az Evangéliumot, benne élt a reformáció világában, magyar
egyházi könyveket használt, de román lehetett, ismét népe
között buzgón szolgáló román pap, aki a reformálói íratokat
nem szolgálai módon fordította, hanem a meglévő ijjításával, ami
jó (a gyermekért való imádság, házassági imádság, vecsernye,
reggeli istentisztelet) annak megtartásával, szervesen kiépülő
egyházi reformot akart. Az Evangéliumok magyarázata és
a Szertartáskönyv betetőzései az 1559—1564 közötti brassói
román könyvkiadásnak. E sorozat 1564-ben lezárul, de még
seni tekinthetjük követés nélkül maradt kezdeményezésnek, hanem
sokkal inkább a következő évek egyházi reformja irodalmi elő-
készítésének.

A román reformált püspökség.

Első kísérletek.

A román nyelvű egyházi irodalom megteremtése a másfél-százados misszió történetének minden szakaszában együtt jelentkezik a románok egyházi életének reformációjára irányuló törekvéssel. Minden missziói törekvés, mely az erdélyi román nép felé fordult, első teendőjének a román nyelvű egyházi irodalom megteremtését ismerte. S hogy a reformáló akarat ezt a feladatot vállalta, éppen azáltal bizonyította meg, hogy a való helyzet és nem elképzelések szülték, hogy a lényege valóban Evangéliumot hirdető misszió és nem tömegáttéréseket kereső hatalmi politika.

Nem szabad azonban túlzásba esnünk és azt képzelünk, hogy e XVI. századi misszió azonos az újkor pietista gyökerekből kinőtt missziójával. Az erdélyi román misszió magán hordja a kor valláspolitikájának bélyegét, mely szelleme és lényege szerint Erdélyben sem különbözött attól a gyakorlattól, amit a Német Birodalomban a „*culus regio, eius religio*” elve fejezett ki. A misszió igénybe vette az államhatalom és földesúri joghatóság támogatását is Isten igaz tiszteletének érvényesítésére. Törekvése pedig nem az volt, hogy elszigetelt román gyülekezeteket alakítson, hanem az, hogy az egész erdélyi románságot egy reformált egyházba tömörítse.

Jellemző, hogy az első, aki a románok közötti misszió gondolatával foglalkozik, az egyik hatalmas főúr, *Matfád István*, aki 1541-ben feleségéhez írt levelében sürgeti, hogy a *Fogarasz* vidéki románság reformációja kezdessék meg.¹

¹ Pécsián Zsolt: „Legăturile Românilor Ardelani cu reformațiunea în veacul al XVI-lea și XVII-lea.” „Cultura Creștină” Belácsfalva, 1911. 516-523. l. a következő folytatások.

1546-ból láttuk *Wurmloch Albert* besztercei szász pap levelét, aki arról értesít, hogy a Szobenben megjelent kátét a románok közül egyesek szentnek tartják, egyesek elvetik.³ Valószínűnek tartva, hogy *Wurmloch* saját vidékéről ír, feltehető, hogy *Beszterce* vidékén már ebben az időben van próbálkozás, hogy a lefordított reformatori iratok tanítását bevigyék a román egyházi életbe.

Massa Simon feljegyzése arról, hogy 1559 március 12-én *Denkner János* bíró több szentátorral együtt megreformálta a románok ekkleziáját és a káté tanítására kötelezte őket,⁴ újabb reformáló törekvést mutat, mely a brassói városi tanács kezdeményezéséből és parancsolatából indult ki. Az egyházi misszió első támaszpontjai *Beszterce* és *Brassó városa* környékének román falvai, a városok román külvárosai. Az országos misszió megindulása idején is e két város és vidékének románsága az, melyben a legkedvezőbb fogadtatásra talált a reformáció. Brassóban a káté hatásához hozzájárult az Evangélium magyarázatának építő hatása is. Hogy az Evangéliumok magyarázata sem maradt elcsúszt könyv, azt egy 1568-ból származó levél bizonyítja. A levélben György püspök azt írja a beszterceieknek, hogy „a brassóiak három esztendeje (tehát 1565, körülbelül „Az Evangéliumok Magyarázata megjelenése óta) hogy oláh prédikátort tartanak, keresztyént, mi discipulusunkat.”⁵

György püspök.

Helyi kezdemények után, 1566-ban maga az országgyűlés veszi gondjába a románok közötti egyházi missziót. A nemrég befogadott helvét reformáció szervezkedése még mindenütt tart, de jelentkezik már nyomában az unitárius irányzat is, előbb hitvallási egyezmények alakjában, majd szenvedélyes tanvitákon és népgyűléseken. A magyar reformáció legforrongóbb évtizedének a közepe az időpont, amikor az országos rendek figyelmé a román reformációra irányul. A türelmellensége miatt találok „Péter pápának” elnevezett *Méliusz* és a nyughatatlan szellemű *Dávid Ferenc* határozatká meg ennek a kornak a लोकületét. Az a korszak ez, amelyben a hitvallás nem elmélet, hanem személyes bizonyosságtétél és közdelem kérdése. Ez évtized vallási forrongásának ismeretében

³ *Sötres I. O.*: I. m. 98. l.

⁴ *Hazdeu B. P.*: I. m. II. k., 92. l.

⁵ *Harmaszi (forge)*: XV. l. rész, 1170. sz. 627. l.

nem csodálhatjuk, ha a román reformációt elrendelő országos végzésben vallási türelmellenség nyilvánul meg.

A Szebenben összegyűlt rendek 1566. november 30.-án elrendelik, hogy Isten Igéje az egész „Birodalom” románsága között szabadon hirdettségű s egyben elrendelik, hogy azok, akik szembe szállnának, a régi egyházhoz ragaszkodnának, szigorúan büntetessenek meg: „Azoknak, akik az igazságnak engedni nem akarnak, Ótetsége parancsolja, hogy György püspökkel, szuperintendenssel a Bibliából megvetéltedjenek és az igazságnak értelmére menjenek, kik ha úgyis az megértett igazságnak helyt nem adnának, eltávolossanak, vagy oláh püspök, vagy papok, avagy kalugerek lesznek és mindenek csak az egy választott püspökhöz, György szuperintendenshez és az őtöle választott papokhoz hallgassanak, akik pedig ezeket megháborítottánák, hitlenségnek poenájjával büntetessenek”.

A szigorú büntetés, a reformációra nem térő, a protestáns püspököknek nem engedelmeskedő román egyházi férfiaknak hivatásukból való eltávolítása, az ellenszegülőknek pedig az országárúki vagy fejedelem-mérenylői gyanút való megítélése, egyfelől azt mutatja, hogy a rendek gyors eredménnyel kívánták a román reformált egyházat megszilárdítani, másfelől azt, hogy a helyi kezdemények által kiváltott ellenzést országos végzéssel akarták letörni. György püspök, akiről János Zsigmond egyik leveléből tudjuk, hogy „de Zentgyoergyh” volt a praedicatuma, Erdély összes románjainak első elismert püspöke, úgy látszik alkalmas személy volt e misszió végbevételére. Eddigi élete és munkája ismeretlen,⁴ azonban a fejedelem egész bizalmát és támogatását bírta.

E támogatásra szíksége is volt, mivel a munka megindulával az ellenállás a reformációval szemben csak növekedett. Erről az ellenállásról, munkája akadályairól számoltatott be a püspök a fejedelemnek pásztorkodásának első éve után. Jelentésének hatására János Zsigmond két rendeletet is ad ki. 1567. október 2.-án Erdély összes román gyülekezetei pásztorainak,⁵ november 11.-én pedig a nemes vármegyék ispánjainak.⁶ A fejedelem keményen szól

⁴ M. C. R. Tr. II. 321—328. l.

⁵ *Meteg Ștefan*: I. m. 81. lapján olvasható megjegyzés szerint semmi alapelv sincs arra, hogy a protestáns püspökök egynek vegyüljenek a Mol-dorvból jövő György vladikárral, aki 1560-ban a régi püspökhöz tartozott.

⁶ *Hurmuzaki (Iorga)*: XV. k., I. rész. 1167. sz. 625. l.

⁷ *Hurmuzaki (Iorga)*: XV. k., I. rész. 1168. sz. 625. l.

a román papokhoz és a vármegyének is elrendeli, hogy György papnak és embereinek segítségével legyenek s a „vakmerő, szófogatlan oláh papokat minden büntetés alatt, országunk végzése szerint kényszerítsék!” Haragja azért fordult a román papok ellen, mivel nem akarják elhagyni a „pápas selétséget” és meri „tévelygés és törvénytelenység van a román gyülekezetekben”.

A román papok „szófogatatlansága” három dologban tűnt elő. Ellenállásuk, mintegy szellemi, védelmi arcvonal mutatja azt, hogy a György püspök által munkált egyházi reform milyen eszközök és módok által igyekezett megújítani a román egyházat. A püspök zsinatokat hívott egybe az Evangélium magyarázatának tanítására, az ellenállók azonban nem jelentek meg a zsinatokon. A másik ellenszegülés: „az egyházbeli szolgálatokat és isteni dicséreleteket nem akarják a község értékre tulajdon oláh nyelven mívelni és szolgáltatni, de idegen rác nyelven”. A harmadik ok, amiért panasszal fordult a püspök a fejedelemhez, az, hogy a papok nem adják meg neki a régi szokás szerinti (valószínűleg a révi, gyógyi püspököknek fizetett) törvényes jövedelmeket. A vakmerőség abban nyilvánult meg, hogy a fejedelem és az országos rendek által megerősített György püspök ellen „csúf és útálatos szavakkal, útálatos és különféle káromlásokkal nem szűnnek meg igazolni a község és a többi papok botrányozására”.

A román papok vakmerő ellenszegülése országos ügy volt, mely 1568. Vízkereszt napján a Tordán összegyűlt rendekel új, szigorú határozatra indította: „Felségednek alázatosan jelentjük, sokan vannak a Felséged országában, kik az oláh püspököknek, melyet Felséged kegyelmességéből a püspökségnek tisztire választott, nem engednek, hanem az régi papoknak és azoknak tévelygésinek engedvén, ellene állanak, ötlet az ő tisztiben elő nem bocsátják; könyörgünk Felségednek, hogy Felséged országával az előbbi végzések szerint az Evangéliumnak kegyelmesen engedjen előmenetelt és ez ellen való vakmerő bátorkodókat büntesse meg”.⁹

György püspök reánk maradt egyetlen levele ugyanazt mutatja, mint az országgyűlési végzések és a fejedelmi rendeletek. Zsinatokat tart, melyen az Evangélium igazságaira tanítja a papokat és igyekszik rábírní őket a román nyelvű igehirdetésre. E munkájához pedig igénybeveszi a világi hatalom és fejedelmi tekintély

⁹ M. C. R. Tr. II. k., 338–344. l.

¹⁰ *Hurmuzaki (törz)*: XV. k., I. rész. 1170. sz. 627. l.

támogatását. 1568 január 14.-én *Tövistől* keltezett levelét¹⁰ Beszterce város bírájához és előjáróhoz intézi, megköszönve nekik, hogy a papokat alá küldték a zsinatra. Köszönök különösen a fiatalabbal van megelégedve, de szorgalmazza, hogy más alkalommal az esperest is küldjék el. Megemlíti, hogy a brassóiak hírom szentendeje „oláh prédikátort tartanak, mi discipulusunkat”, s hogy „ide fele” (Tövis környékén) is „sok keresztlyén oláh pap vagyon”. A gyűlésen (mely a levél dátuma szerint 1567 végén, vagy 1568 elején Tövisen volt) a Szentírás alapján hat dologban, reformátori egyházi tételben állapodtak meg, melyeket a jelenlevők is jóváhagyták s most „oláhu lra visznek” haza, valószínűleg az otthoni magisztrátusnak való bemutatás céljából. A fődolog azonban, amivel hazamennek az, hogy a Szentegyházban minden dolgot román nyelven fognak mondani, hogy a község értse.

György püspök ezentúl élönik szemünk elől, az általa megkezdett munkát és harcot utódja viszi tovább. Az egyházi misszió kilinduló lépése az anyanyelvű igel hirdetésnek a román egyházba való bevezetése volt. S ha ez másfél század küzdelme után meg is valósult, ennél tovább nem igen jutott a román reformáció.

Tordasi Pál.

György püspök öröksége János Zsigmond akaratából *Tordasi Páira* szállott. Előneve „de Tordas” alapján sejthető, hogy hunyadmegyeri nemes ember volt. A fejedelmi ajándék-írat, mely Medgyesről 1569 február 8.-án kelt,¹¹ jeles életű, tanult, tisztességes erkölcsű egyházi embernek jellemzi az új püspököket. A püspökségre nem egyháza választása folytán került, hanem egyes hívei ajánlatára a fejedelem nevezte ki és bízta rá Erdély országa román gyülekezeteinek szuperintendenciáját. Utasításban ugyanazt írja elébe, amit György püspökre bízott: Isten Igéjének a román gyülekezetekben való tiszta és igaz terjesztését. Külön kiemeli azonban, hogy *tanítsa* a híveit az Isten Igéjére és hogy Krisztus rendése szerint reformálja meg a sákrámentumokat és a ceremóniákat. Rendeli, hogy kapja meg a törvényes jövedelmeket, s hogy a magisztrátusok legyenek segítségére úgy missziója végzésében, mint személyének és embereinek minden erőszakitéltől való megvédelmezésében.

E rendelet megjelenésével egyidőben ugyancsak Medgyesén

¹⁰ *Harmuzaki (Iorga):* XV. k. I. rész. 1170. sz. 627. l.

¹¹ *Harmuzaki (Iorga):* XV. k. I. rész. 1183. sz. 636. l.

mondja ki az országgyűlés, hogy a religió dolgában a Szebenben 1566-ban és Tordán 1568-ban Vízkereszt napján hozott határozatok (amelyek között voltak a román reformációt elrendelő szigorú végzések) megmaradjanak s Őfelsége azokat mindenekkel megtartassa.¹³ Tordasi Pál pásztorlása tehát ugyanazokkal a külső támogatásokkal indult el, mint amelyek lehetővé tették György püspök számára is a missziót.

E külső támogatás változatlanul folyik tovább János Zsigmond fejedelemségének egész ideje alatt. Az 1569-i Tordán tartott országgyűlés már nemcsak a püspökről, hanem azokról a román papokról is gondoskodik, akik „Isten Igéjét igazán vették” és „az Istennek Igéjét igazán hirdetik” s elrendeli, hogy fizetésekként gyűlekezettük minden házasság emberétől egy-egy kalangya bérzát kapjanak.¹⁴

A következő év novemberében a püspöktől lepi meg adománnyal a fejedelem s a román nép közötti leghirdetésben való nagy buzgalmaért és igyekezetéért neki és örökösének adományozza Száva kalugyer, vladika Szászsebes vidékén, *Lámkeréken* bírt udvarházát.¹⁵ Száváról azt mondja az adományozási irat, hogy önként bűjdosott ki, mivel nem akarta az evangéliumi keresztényen tan hitvallását vállalni. A kibűjdosott, aki tehát ily öntudatosan maradt meg keleti egyháza tanításai mellett, minden bizonnyal azzal a Száva vladikával azonos, akit János Zsigmond 1562-ben (még a reformáció felkarolása előtt) ajánl Hátszeg és Karánsebes vidéke román papjainak.¹⁶ 1571 januárjában Marosvásárhelyen tartott országgyűlés azonban már korlátok közé szorítja az addig állandóan követelt román püspöki „törvényes jövedelmet” s ha biztosítja is, intézkedik, hogy a törvényesnél többet a püspök ne vehessen. „Végezteletti, hogy esztendeig az oláh püspök az oláh papokon többet ne vehessen egy forintnál.”¹⁷ A rendelkezéssel együtt azonban megújítja a román reformációnak ellenszegülő papok hivatalukból való degradálása törvényét.

Tordasi Pál a fejedelmi és országos támogatás mellett tovább folytatja azt a missziót, amelynek legalkalmasabb módja a román papoknak zsinatokra való egybehívása, tanítása és a zsinati hatá-

¹³ *M. C. R. Tr.* II. k., 350–360. l.

¹⁴ *M. C. R. Tr.* II. k. 360–366. l.

¹⁵ Veress Endre: *Documente* I. k. 347. sz., 282. l.

¹⁶ Meleș Ștefan: I. m. 76. l.

¹⁷ *M. C. R. Tr.*: II. k. 373–378. l.

rozatok ereje által való egyházújítás volt. 1569 októberében tartott ilyen zsinatot *Nagpenyeden* az ország minden részéből összegyűjtött papok számára. A törvényszűlés után sorrendben a második ilyen gyűlés ez, melyről tudomásunk van. Nevezetesen azért, mivel az egyetlen XVI. századi román zsinat, melynek végzéseit részletesen ismerjük.¹⁷ Érdemes e végzésekkel megismerkednünk, az itt összegyűjtött papok törvényre emelték azokat a legsürgetőbb reformokat, amelyek érdekében indult meg az irodalmi misszió s amelyeket annyi hűvvel és következetességgel sürgettek az ország reformátori szellemű urai a két egymásután következő szuperintendenstől.

„Die sedecima mensis octobris, Pál az oláh nyelven való (egyházak) püspöke mind az oláhbeli papokkal Enyedi zsinodusban és gyűlésben, mely gyűlés Urunk Őfelsége kegyelmes akaratjából történtek volt a liturgiáknak szolgáltatása céljából, ott ők Enyeden egyenlő akaratból a következő artículusokat végezték:

Első artículus: Hogy minden dolgok, kik Isten Igéje szerint az Isten nevével, tisztességével és dicsőségével nézik, azok mind elővétesse és helyen maradjanak. Ami emberek szerzések pedig Isten Igéjén kívül az keresztyéni gyökekezetbe behozattak, azok mindenképpen hátra hagyatassanak, az Őfelsége birodalmában.

Item második artículus végeztetett, hogy a megholt szenteknek és az egyéb holtaknak liturgiát, avagy könyörgést ne tegyenek.

Harmadik artículus: hogy jól lehet, az előtt, amely egyházi szolgának, avagy papnak felesége megholt, ha a papságot holtáig akarta viselni, annak nem volt szabad másodszor megházasulni. Most enyedi zsinatban az végeztetett, hogy ha jámbornak, tökéletesnek és a szolgálatra elegendő személynek ítélték, annak szabad legyen megházasulni és hogy tanító-pap legyen.

Negyedszer végeztetett, hogy minden pap, avagy egyházi szolga a hitnek ágait: a Crédót és a Miatyánkot, a könyörgést tartozzék a keresztyén községnek gyakran, minden héten megmagyarázni és reá megtanítani. Valamely pap pedig e tanításban el nem járna, efféle pap egyházi szolga ne lehessen.

Ötödik artículus, hogy az igazán tanító pap alatt való nép, község a templomhoz, az Isten Igéjének hallgatására és a könyörgő imádságnak és a Crédónak tanítására nem menne, tehát azokat haláluknak óráján ne communicálja meg.

¹⁷ Hurmuzaki (Iorga): XV. k. I. rész. 1186. sz. 638. l.

Hatodszor végeztetett, hogy amely rác nyelven való papok az oláhok között az papság tisztit viselik, ha a községet oláhnul a szentségekre nem tanítják, azok papok ne lelessenek.

Miért pedig, hogy sokan találtnak, kik az Isten Igéjének és az ország articulussainak, kiket Ófelsége országával egyetemben egy néhány gyűlésben kegyes szívvvel olvégerett, azoknak engedetlenek, végeztetett azért, hogy elféle engedetleneket Ófelsége fejedelmi méltósága szerint, directora által ország articulusi tartása szerint keményen megbüntettesen."

Az enyedi zsinaton hozott határozatokat Pál püspök a fejedelem elé terjesztette s ő ez articulusokat egészükben és részleteikben jóvá hagyta, ratifikálta és kegyelmesen megerősítette 1569 november 30.-án kelt diplomájában. Az enyedi zsinat határozatai így törvényerőre emelkedtek s e határozatokban az erdélyi román egyháznak a protestántizmus hatására létrejött, protestáns szellemű első egyházalkotmányát kell látnunk.

Ki kell emelnünk e határozatokkal kapcsolatosan, hogy bennük semmilyen jellegzetes református vonást nem látnunk. Azt kell megállapítanunk, hogy amikor a román reformációval foglalkozó történészek (főbbnyire románok) e XVI. századi püspökséget „református”-nak, vagy sokszor éppen „kálvinistá”-nak nevezték, hibás elnevezést használtak. Ez a püspökség az unitárizmus erdélyi fellendülése idején jött létre, megteremtője az unitárizmus térfoglalása óta rajongóvá, missziói lendületűvé vált, de egyben túlbuzgó és türelmetlen fejedelmi valláspolitikai. János Zsigmond rendeletei s a fejedelem valláspolitikáját támogató diéta határozatai keltik életre György és Tordasi Pál püspökök egyházát, melyet fellege és irányba szerinti legtalálódóbb „reformált” román egyháznak nevezhetünk.

A fejedelmi parancsszóra létrejött püspökségben kerület talált az a missziói munka, amely a brassói román nyomtatvány-sorozatot elindította. Azonban éppen ez az enyedi zsinat mutatja azt, hogy milyen keveset valósított meg a püspöki reformáció abból, amit a könyvmisszió célul tűzött ki. A Káté tanításának elrendelése helyett csak a Credo és a Miatyánk tanítását rendeli el a zsinat. Az egész isentiszteleti rendtartásnak az 1564. ágenda szerinti reformálása helyett, csak a szentekhez való könyörgést és a halottakért való imádkoztatást tiltja el. Hiányzik az igehirdetés elrendelése is s helyette csak azt találjuk, hogy a szentségekre

román nyelven tanítsa a pap a híveit. Nem lehetetlen, hogy a zsinatra összegyűlt papok a legnagyobb vívmánynak azt az engedményt tartották, mely megengedte a másodsor való házasságot is. E reformált püspökség igazi gyengeségének azonban az kell tartanunk, hogy zsinata nem igyekszik a püspökség szervezését kiépíteni s nem intézkedik a püspöki vizitációról, az esporesek kötelezettségeiről, papok képzéséről és felszenteléséről, hanem úgy látszik, ezt a régiben hagyta s a felmerülő nehézségeket rábízta a fejedelem directora elintézésére.

A következő év: 1570, a reformált püspökség szabad munkálkodásának utolsó éve, sem hoz elmélyülést, vagy gazdagabb eredményt. Kiskarácsony napjára (újévre) *Kolozsvárra* hív össze új zsinatot a püspök, ugyancsak „a király öfelsége parancsolatjából” s a meg nem jelenő papokat fej- és jószág-vesztéssel fenyegeti.¹⁸ A zsinat határozatai nem maradtak fenn. A zsinatot összehívó püspöki levél három dolgot jelöl meg, mint amelyért ez alkalommal össze kell gyűlni: az egyik az Úrvacsora kérdése, mivel a románok „nem communicálnak, miképpen Krisztus parancsol”. A második indok az, hogy a román papok hamis próféták; a püspök a jelek szerint inteni és feddnl készült őket. Harmadszor pedig azt rendeli el, hogy hozzanak költséget magukkal, hogy román könyveket vegyenek: a zsoltárt 1 forintért, a Liturgiát pedig 32 dénárért. Fájlalhatjuk, hogy nem maradtak fenn e zsinat végzései, hiszen az Úrvacsora kérdése az, amelyen át a legvilágosabban megállapítható lett volna az egész román reformáció hitvallási jellege. A zsinat második pontja pedig talán a román egyház fejeelmi rendjébe engedett volna betekintést.

A levélben említett két könyv nem sokat árul el a román reformáció fejlődéséből. A *Zsoltár* egyetlen példánya csakonkán maradt mi reánk.¹⁹ A 9.—70. Zsoltárok román szövegét adja s forrása minden valószínűség szerint a szláv Biblia leleteit. Epilogusa, mely egy kiszakított lapon szintén megvan, nem árul el mást, mint azt, hogy a könyvnyomtató Coresi diakonus be kívánta tölteni Pál apostol intését, mely szerint az Anyaszentegyházban jobb őt szót értelemmel, mint ezet értelmetlenül mondani. Még csak a püspök

¹⁸ *Harmuzaki (Iorga)* XV. k. I. rész 1197. sz. 645. l.

¹⁹ *Mangra Vasile*: „Coresii Ikerare-Ieronic. I. Psalter. Diaconul Coresi tiparile la 1570 in Brailov.” Bukarest, 1886, 3—10 l. A zsoltár ma nem közzétehető még, 1916-ban Moszkvába menekítették — l.: *Blanc* I. Lucrul Apostolesc 7. l.

Tordasi Pál közreműködését sem árulja el, jóllehet ezt valószínűnek tartják az alapon, hogy a püspök 1570 január 13.-án Brassóban járt²⁶, a könyvet pedig közvetlenül az ő ottjárta után, február 6 és május 27 között nyomtatja Coresi.²⁷

A *liturgiás könyvecske* könyvnyomtatása is minden valószínűség szerint a püspök érdeme. 1570 szeptember 1.-én újból Brassóban járt s e napon az ő könyvecskejét („Bischoffs Büchlein”) Fejérvárra küldi a város: valószínűleg a fejedelemnek küldték az akkor megjelent könyv első tiszteletpéldányát.²⁸ E „könyvecske” csak a liturgia lehetett, mely, mint aráéból sejthető terjedelmében egy harmada volt a zsolnárnak. A román reformáció szempontjából azonban nem jelentett ez a könyv sem többet, mint a zsolnárt, csak annyit, hogy bizonyos egyházi szövegeket felszabadított a szláv nyelv uralma alól és románul szólaltatott meg. Tartalmában azonban távol van attól, hogy az enyedi zsinat felemelő határozatát, „ami emberek szerzéseik pedig Isten Igéjén kívül a keresztényi gyülekezetbe behozattak, azok hátra hagyassanak” — valósítsa meg. A liturgiás könyv ugyanis — amint egyetlen előkerült példányáról szóló tanulmányból megállapítható²⁹ — nem az 1564-es szertartáskönyv nyomdokain halad, nem veszi elő az Úrvacsora kérdését, mely pedig a kolozsvári zsinat főtárgyává tételt, hanem a keleti egyházban használatos Chrysostomos-féle liturgiát fordítja le románra az 1506.-i munténai, Makariusz-féle szláv kiadás alapján.

E két könyvben újabb bizonyítékát látjuk annak, hogy ez a püspökség nem volt református, még csak annyira sem volt következő a maga missziójában, mint az 1564-i két nevezetes egyházi könyv. „Reformáció” volt, mely a román egyház megújítására törekedett, az erdélyi magyar reformáció és protestáns államhatalom segítségével igénybevételeivel zsinatokat tartott, püspöki szervezetet létesített, munkája azonban annyi ellenzéssel találkozott, nevelői munkáját oly elemi dolgoknál kellett kezdenie, mint a Miatyánk és a Credo megtanítása,

²⁶ Hurmuzaki (Iorga): XI. k. 806 l.

²⁷ L. a könyv utószavát, Margra V.: l. m.

²⁸ Hurmuzaki (Iorga): XI. k. 807 l.

²⁹ A liturgia Sălăd Nicolae birtokában van. Ő lementette: „O nouă publică în românească din secolul al XVI-lea: Liturgiile Diaconiului Coresi, tipărit la Braşov în 1570.” „Solim” III. évfolyam, Marosvásárhely, 1927 9—10. szám 24—38 l.

hogy zsinatait nem tekinthetjük az erdélyi szász és magyar reformáció hitvallás-alkotó, egyházszervező, fegyelmező zsinatai társának. Eredménye azonban annál egyetemesebb jelentőségű. Ez az eredmény: a keresztyén hit és egyház első alapvetése az erdélyi románok között, melyre nemcsak a XVII. századi kálvinista misszió, hanem a megerősödő görög keleti egyház is építhetett és épített is.

A Debrecen környéki reformáció.

Az 1560—1570 közötti évtized a magyar reformáció forrongásának, legnagyobb küzdelmeinek kora. A vallási élet egyes megnyilatkozásával a rajongás határait surolják, a türelmetlenség és a misszió hív egyült jelentkeznek. Két középpontja van a kor egyházi reformjának. Az egyik az unitárizmust képviselő fehérvári fejedelmi udvar, mely püspöki egyházat teremt a románok közötti misszió szolgálatára. A másik központ Debrecen, melynek ref. irányá végtől is diadalra jut az egész keleti magyarság egyházában, ebben az évtizedben azonban élet-halál harcot folytat, az államhatalom támogatását nélküli, kisebbségben van és magában Debrecenben is védekezésre szorul. A románok közötti misszió, az irántuk való felelősség azonban így is felébredt vezetői lelkében. Igaz, itt a szükség kisebb, Bihar, Szilágy, Szatmár lakosságának nagy része magyar, románok kevesen és elszórtan élnek közöttük — nagyobb arányú betelepedésük csak a XVII. század második felében történik meg.²⁴

Méliusz Péter, aki két prédikációban is beszél a románokról, nem is annyira helyi, mint inkább erdélyi feladatnak láthatta a román misszió ügyét. Beszédje élesen mutatja ugyanazt a fel fogást a románság egyházi állapotáról s a vele szemben való felelősség elodázhatatlan voltáról, amit az 1566-i országgyűlési végzésben szemlélünk:²⁵

„Ahudjatok jól ti gonosztevők, oláhok, rácok! De Isten fel fog ébreszteni titeket! Az eget és a földet hívja ellenetek bizony ságul. Ő előtte semmit sem számít a ti védekezésetek; elég, ha a papunk tudja, hogy bejutsok-e a mennybe, vagy sem?” Egy másik

²⁴ Györffy István: A felekezetiörvölgyi magyarság települése. 1914.

²⁵ Révész Imre: „La réforme et les roumains de Transylvanie” című tanulmánya. — „Archivum Europae Centro-Orientalis” Tome III. Fasc. 4. Budapest, 1937. 279—316 l. — Idélt e két helyet Méliusz Péter: „Magyar prédikációk” 1563, Pl. és D4 lapokról.

helyen pedig: „Mi prédikátorok ne vessük meg ezt a szegény és ostoba oláh népet, hanem tanítsuk őket, amint Krisztus tette.”

A Mólus Péter által prédikált felelősségtudat minden valószínűség szerint komoly missziót eredményezett az egykori váradai püspökség és a tasnádi generális vikáriátus területén lakó románok között, ha ennek csak egy-két adata maradt is reánk. Ilyen adat az, hogy az 1569.-i váradai zsinaton (magyar református egyházi gyűlésen) résztvevett a Belényes melletti román falu: Vajdasfalva (Nyínojesd) papja, *Achim Ferenc* is.²⁶ Az 1569—70.-i vallásos parasztfelkelésnek, Debrecen egy évig rettegésben tartó mozgalomnak a vezére, „a fekete ember,” *Karácsony György* Szatmár, vagy Szilágys-vidéki román ember volt.²⁷ Ami azt bizonyítja, hogy nemcsak a református tanítás, hanem a protestántizmus nyomában járó rajongó eszmék, eszchatologikus-chiliasztikus, „szent” tanok is leérkeztek a vidék román földnépéhez.

Van egy harmadik adatunk is e vidék román reformációjára: egyik legutóbbi idézett adat, melynek pontossága azonban mai napig sem tisztázott. *Hunfalvy* könyve alapján látjuk ezt az adatot sokfelé²⁸ idézve s eszerint az 1561.-i, 1562.-i vagy 1567.-i debreceni zsinat foglalkozott a román reformációval. Hunfalvy azonban nem beszél évről, sőt még az évtizedet sem jelöli meg. A román reformált püspökségről ír s ekközben írja a Debrecen környéki misszióról a következőket: „A debreceni zsinat elhatározá, hogy a református oláhok között espereseket kell választani, kik különösen arra figyeljenek, hogy a pópák áttérése igazán meggyőződésből történik-e s nemcsak azért, hogy szabadokká legyenek (propter visum libertatis)”. Ez a Hunfalvy adata, mely nem beszél időről. A román reformáció ismerete alapján e zsinati határozatot a XVII. század első feléből származónak sejtjük. Abból az időből valónak, amikor már a református papság egy értékes nevesítő oklevél birtokában volt, mely elsősorban a Partium papsága számára adatott ki, s amikor már sok példa igazolta, hogy a református egyházhoz csatlakozó román pap jelentékeny kiváltságokat és nemességet kaphat. Ezt az adatot az 1560-as évekbe helyezni

²⁶ *Vádlaji Sipos Imre*: „A belényesi ev. református egyház története.” 1883. Nagyvárad. 35. l.

²⁷ *Révész Imre*: „Magyar református egyháztörténet.” Debrecen, 1938. I. kötet, 106. l.

²⁸ *Hunfalvy Pál*: „Az oláhok története” I—II. k. Budapest, 1892—1894. II. kötet, 333. l.

csak a Hunfalvy jegyzetbeni magyarázatának félreértése alapján lehet. E jegyzet szerint: „ez az adatot Révész Imre közölte velem a hatvanas években”. A hatvanas évek a költés és nem a zsinat időpontját jelölik. Természetesen nem lehetetlen, hogy az említett zsinati határozat korábbi a mi feltevésünkénél, de még pontosabb publikációja nincs, nem tekinthetjük, mint a XVI. századi Debrecen környéki román reformáció bizonyítottát.

A Debrecen környéki reformáció legszebb bizonyítéka a *román református énekeskönyv*, mely 1570–1573. között nyomtatott Váradon. Ez az énekeskönyv tulajdonképpen a két központból kiindult: erdélyi és debreceni misszió közös alkotása, mely méltóképpen zárja be a román reformációnak ezt a korszakát. Az énekeskönyv egy íve, a nagy B jelzésű, második ív 1911-ben került elő egy XVI. századi könyv tárházából. Tíz éneket tartalmaz; címül mindegyik éneknél az első sor eredeti magyar szövege szolgál. E tíz ének három csoportot alkot:

1. *Temetési ének* az első: „Az Istennek jóvoltáról, emlékezzünk mondásáról”.

2. *Szentegyházbeli dicsőretek*:

II. „Ember emlékezzél az szomorú halálról”.

IV. „Hajtsd meg Uristen kegyes füleidet”.

V. „Aki akar üdvözülni, életét kell jobbitani”.

VII. „Vedd el Uristen rólunk haragodat”.

3. *Psalmusok*:

III. „Mindenek meghallják és jól megtanulják”.

VI. „Unszol minket Dávid próféta”.

VIII. „Jer, emlékezzünk keresztyén népek...”.

IX. „Mostan Uristen, hozzád kiáltunk”.

X. „Dicsérjétek az Urat”.

Ez énekeskönyvről, melynek „*Todorezsku-töredék*” a könyvszerzői neve, íratott a román reformáció irodalmának legszebb, legalaposabb tanulmánya. Megállapításaink *Sztripszky* és *Alexics* eredményeinek idézeti.²⁶ Az énekek magyar forrásból való származását már a feliratok elárulják. Összehasonlítva e tíz éneket a korabeli magyar énekesekkel, a következő eredményt találjuk: a tízből nyolc ének megtalálható a *Szegedi Gergely* énekeskönyvében, ennek 1562-iki első kiadása elveszett, az ő énekeit adta ki

²⁶ *Sztripszky Hádor—Alexics György: „Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban”. Budapest, 1911. 232. l.*

azonban az 1566-iki „Váradi énekeskönyv”, majd 1569-ben megjelent énekeskönyvének második, bővebb kiadása. Énekeinek azonban olyan nagy volt a hatása és a népszerűsége, hogy a református egyházon kívül is használták. Így például 60 Szegedi Gergely-ének szerepel az 1568 körül először kiadott Dávid Ferenc-féle unitárius énekeskönyvben, melyet ma már szintén csak a második kiadásból ismerünk. A román református énekest a *Dávid Ferenc* gyűjteményéből fordították románra. A nyolc közül négy olyan ének, amely benne van az unitárius énekes második kiadásában. Nem lehetetlen, hogy a másik négy is benne lehetett az elsőben. Döntő bizonyították e tekintetben az, hogy a IX. és a X. román ének unitárius eredetű és csak a Dávid Ferenc gyűjteményében található meg. Mindennek dacára református énekeskönyvnek bátran nevezhetjük ezt a könyvet, mivel e nyolc ének (ha unitárius közvetítéssel nient is át), mégis csak Szegedi Gergely impresszumából való. A másik kettőben pedig református szövegrevízió nyomait fedezhetjük fel. A X. ének befejezése világosan mutatja ezt.

Magyar unitárius szöveg:

Hála legyen az Atya Istennek és az
Ő áldott Fiának, Urnak, Jézus Krisztusnak,
mí és édes Megváltónak mind-
öököt Ámen.

Római szöveg:

Laudati fle Tatitit, Dumnezeu si flu-
lui aldui Domnului Iesus Christus
Duhului Sfint Dumnezeu páné 'n
vece, Amen.

A szentháromságtagadók énekeskönyve kihagyta a Szentlélek Istennek való hálaadást, a román ének azonban helyreállította ezt a hiányt.

A román énekeskönyv ezek szerint unitárius kezdeményezésből megindult református munkának tekinthető. A könyvet előállító nyomda története felvilágosítást adhat e tekintetben. *Hoffhalter Rudolf* nyomdájában jelenik meg. A Hoffhalter nyomtató műhely 1568-ig Fehérvárt működik, az Öreg Rátfel vezeti a fejedelmi nyomdát. Rátfel halála után azonban János Zsigmond mászt biz meg a nyomda vezetésével s így fia, Rudolf, Váradra és Debrecenbe húzódik át s Méffuszéknak, a helvét reformációnak a nyomdászává válik. Nem lehetetlen, hogy Fehérvárról vitte magával az énekek román fordítását, de új környezetében már változtatott szellemben nyomtatta ki. A könyvnyomtatás ténye mindenesetre azt mutatja, hogy Várad—Debrecen vidékén szükség volt egy ilyen énekeskönyvre; a reformátori (itt talán reformátusnak is nevezhető) hatás megkezdte útját e környék román egyházaiban.

A könyv magyar helyesírással, latin betűkkel nyomtatottat s fordításában nagyon sok az erőszakolt magyarosság:

minden nemzetiségek — toate nemzeturile
kéttség nélkül — fárá doao
nyilván vagyon — deschizu leste, stb.

Ezek alapján úgy véljük, hogy nem Tordasi Pál volt a zsoltárok fordítója, amint azt Sztripszky feltételezi. A román püspök talán mégis jobban tudott románul. Annál kevésbé gondoljuk őt ez énekek fordítójának, mivel láttuk, éppen az ő igyekezete által jelent meg a brassói nyomdában a román zsoltár cirill betűkkel nyomtatva, szláv eredetiből fordítva s a püspök ezt a könyvet igyekezett papjai között elterjeszteni. *A váradí román énekeskönyv azonban annál becsebb emlék számunkra, mivel benne Debrecen vidék valamelyik ismeretlen magyar telkipásztora munkáját, legutóbb is átdolgozását látjuk: magyar reformátusságunk missziói fáradozásának egyik gyümölcsét.*

A román reformált püspökség az ellenreformáció idején.

Az új valláspolitikai irányzat és a keleti egyház megszervezése.

1571 május 24-én *Báthory István* választotta Erdély fejedelemévé. Uralkodása, mely tulajdonképpen lengyel királyság választása után is, 1586-ban bekövetkezett haláláig tart, változást hozott az erdélyi állam valláspolitikájában. Neki tulajdonítják ama híres mondást, mely szerint Isten három dolgot tartott fenn magának: a semmiből való teremtetést, a jövőnek a megjelenését és a lelki ismereten való uralkodást. Ez a meggyőződés benne élt valláspolitikájában: buzgó katholicizmusa dacára sem forgatta fel erőszakosan az előző évtizedben létrejött erdélyi valláspolitikát türelmi rendszerét.¹ 1572-től kezdve több országgyűlés erősítette meg a négy bevett vallás szabad gyakorlatát; az innovációkat végképpen elfiliztették, az unitárius-anabaptista rajongást megszüntették, a fejedelem cenzurát léptetett életbe az összes vallási iratokra, 1576-ban pedig, amikor megengedte az unitáriusok külön szervezkedését, egyben megkötötte szabad terjeszkedésüket.

Mind ezeknek az intézkedéseknek a lényege annak a vallási szenvedélyhullámnak a megtörése, amely az unitarizmus elterjedésével állott elő, szélsőségekre ragadtatta magát, a Karácsony György mozgalmaiban veszélyes társadalmi irányt vett s a fejedelemséget a keresztény Nyugat előtti rossz hírbe hozta. E rajongó irányzat megtörése érdekében segít elő a református egyház szervezkedését, megerősödését és támogatásával ünteti ki az

¹ L. Révész Imre: „Magyar Református Egyháztörténet” I. k., XII. fejezet: „Az erdélyi állam valláspolitikája és a református egyház” 284–339. l.

ágostai hitvallású egyházzal. Az országhatalom átvételekor a római egyház ereje olyan jelentéktelen volt Erdélyben, hogy valláspolitikáját arra rá nem építhette. De kétségtelen, hogy élete célja az volt, hogy ez „eretnekké” vált országot ne csak a szektás rajongásból, hanem a reformációból is visszatérítse Róma hátsárára. Minden erejével arra törekszik, hogy a római katolicizmust erősítse. Ézért hozza be a jezsuitákat, látja el donációkkal, rendel a számukra tanító helyeket és támogatja missziójukat.

Ez az új fejedelmi valláspolitikája, mely csak ott támogatta a reformációt, ahol erre a rajongás lektüzdésében szüksége volt, változást hozott a fejedelemségnek a románok felé irányuló egyháspolitikájában is. Átveszi, mint örökséget, a János Zsigmond-i politikából azt a törekvést, hogy a románság egyházi kérdései országosan rendeztesse. Nem megy vissza a fejedelemség előtti korszak katolikus egyháspolitikájához, mely sem tudomást nem vett, sem nem gondoskodott a románság egyházi szervezetről. Az erdélyi fejedelemség önmaga veszedelme nélkül nem tehet, hogy az ország egy negyedét kitevő román lakosságot egyházi szervezet nélkül hagyja, vagy hogy titokban, földalatti módon működő egyházi szervezet vezetésének engedje át. Az öt esztendő tapasztalat azonban azt mutatta, hogy a reformatori püspökség nem fogja át az ország románságát. A zsinatok és a püspöki rendeletek ellen minden oldalról ellenzés merül fel s az ellenállás azt mutatja, hogy a szervezetlen erdélyi keleti egyház a határokon túlról olyan támogatást kap — ha nem is szellemi, de tekintélyi irányítást —, mellyel a konszolidációra törekvő egyházpólitikának számolnia kell. A reformáció érdekét az ország nyugalma felé helyező irányzat megszűnik s így a románság egyházi élete rendezésének új módját kellett megvalósítani.

1571 októbertében, tehát mindjárt trónralépése évében Báthori István *Jephtimianak*, a moldovai *Neamcz* kolostor Erdélybe menekült apátjának megengedi, hogy hirdesse az Igét az országban, felkeresve híveit a falvakban és szolgálva közöttük egyházának ritusa szerint.² 1572 augusztusában kelt rendeletében pedig azt adja tudni, hogy Jephtimiat az Ipek-i szerb pátriárka püspökké szentelte, a fejedelem ennek alapján megengedi neki, hogy Erdélyben mindenütt szabadon járjon-keljen, prédikáljon, tanítson, szolgáltsa ki a szentségeket és szedje össze az őt megillető püspöki

² *Harmatazi (Iorga)* XV. k. I. rész, 1201. sz. 647–648. l.

jövedelmeket, sem ő, sem azok a román papok, akik az ő hitén vannak, ne bántassanak meg szabadságukban.³

Ez az 1572.-i fejedelmi diploma jelentős lépése az erdélyi fejedelemség egész későbbi fejlődésében megmaradó román egyházpolitikának. Az erdélyi fejedelemség elismeri az erdélyi román egyháznak a keleti egyház határon túli részével való hierarchikus összetartozását. 1572 óta akadálytalanul mehettek az erdélyi román püspökök keletre valamelyik keleti pátriárkához, leggyakrabban azonban a fergovistei (Havasalföld) mitropolitához, hogy ott püspökké szenteltessenek. Az erdélyi valláspolitikára nemhogy akadályozta volna, hanem egyenesen megkövetelte a felszentelést az új püspöktől.

Az új valláspolitikai második lényeges eleme az 1579.-i országgyűlési határozatnak állandó gyakorlattá való alakulása. *Jephtimia* elítélése (1574), közvetlen utódjának, *Krisztnak* pedig rövid pásztortárs után bekövetkezett halála után, 1579 október 21.-én a következő határozatot hozták a Tordán összegyűlt rendek: „Tetszett ez is egyenlő akaratból, hogy az keresztyén religión való oláh papok az kit magok közül püspökségre választani akarnak, szabadon választhassanak, miérthogy ezelőtt való püspökök megholt, az kit pedig választanak, nagyságod is confirmálja”.⁴

Ez a határozat az erdélyi románság püspök-választó jogának a törvénybe iktatása. Ezt a jogukat az erdélyi fejedelemség egész ideje alatt gyakorolhatták s ha a XVII. század folyamán sokszor azt kellett megválasztania a papságnak, akit a fejedelem, vagy a református püspök akart, a fejedelemnek és püspököknek vigyáznia kellett arra, hogy olyan ember legyen a jelöltje, akit az ilthoni papság megválaszt s a havasalföldi mitropolita felszentel. A fejedelmi megerősítést — amint erről 1583-ból az Erdélyben járt *Possevino* atya értesít⁵ — csak a papság választása és valamelyik keleti főpap általi felszentése, a felszentelésről szóló bizonyosságlevél bemutatása után kaphatta meg az új püspök.

Rövid időn belül kialakul az új püspökség székhelye és területi jurisdictiója is. Egy 1581-ből származó adománylevél, mely egy gyulafehérvári birtokot ír le, a birtok déli határául a „románok püspökének” házát említi.⁶ E „románok püspöke” minden való-

³ *Murmuzaki (Iorgo)* XV. k. I. rész, 1211. sz. 653. l.

⁴ *M. C. R.* T. III. 144. l.

⁵ *Veress E.*: *Fontes* III. Budapest, 1913. 64. l.

⁶ *Dobrescu N.*: *Fragmente privative la istoria Bisericii Române*. Budapest, 1908, 9—14. l.

színféség szerint *Gennadius*, az 1579-ben megválasztott püspök. A levél arra mutat, hogy ennek az új püspökségnek a betöltői kezdettől fogva Fehérvár közelében laktak. Székhelyük akkor állandósult, amikor *Báthori Zsigmond* engedelméből Miklály vajda 1596-ban felépítette *Gyulafehérvári* a váron kívül, a város szélén a *Szentmihálykövi zárdát*, mely ettől kezdve a román püspökök állandó lakóhelyévé lett.⁷

Territoriális jursdictiójukat *Báthori Zsigmond*nak 1585-ben kiadott két rendelete szabályozza. Az elsőben *Spiridon* révi püspököt erősíti meg hivatalában. A révi püspökség a gyulafehérvári püspökség létrejötte után néhány évvel újra felkelt. *Iephtimia*, aki 1574-ben Moldovába ment püspöknek, onnan hamarosan visszamenekült s mivel a fehérvári püspökség már betöltetett, a fejedelem hozzájárulásával a révi püspökséget foglalta el. Néhány évre rá bekövetkezett halála után *Spiridon* lett a püspök, aki nagyon okos és ravasz főpap letetett, mivel az akkori sűrű politikai változások között is — hat évi megszakítással ugyan — 1570-től 1614-ig tudta megtartani ezt a püspökséget. Püspöki megyéje *Báthori Zsigmond* 1585 február 6-án kelt megerősítő irata szerint Torda, Kolozs, Doboka, Belsőszolnok, Kraszna és Középszolnok román egyházait foglalta magában.⁸ A viszonyok változása szerint e területekből Torda egyszer-egyszer átkerült a gyulafehérvári püspök joghatósága alá, másszor pedig a révi püspök kapta meg Örgény, Beszterce, Máramaros, Szalmár és Bihar román gyülekezeteinek a pásztortársát is.⁹ A másik rendeletben, melynek dátuma 1585 március 20, *Báthori Zsigmond* a *Gennadius* utódként megválasztott *János apáfiót* (*Joannes Jagumen*) erősíti meg püspökségében, melyet bír Erdély országa és a magyarországi részek román gyülekezetei felett („*demptis tamen illis ecclesiis, quibus Spiridon episcopus similiter valachus ex annuentia nostra praeest*“).¹⁰

A révi püspökség 1628-ig áll fenn. 1628-ban használja először a gyulafehérvári román püspök címei között¹¹ a révi püspök

⁷ *Jorga N.*: Ștefan cel Mare, Mihailu Viteazul și Mitropolia Ardealului. 14—17. l.

⁸ *Bunea Augustin*: „Vechile episcopii românești a Vadului, Geoagului, Sibraului și Bălgradului“. Bălăzeală, 1902. 57 l. 1. számú jegyzet közli ez oklevelet.

⁹ *Meleş Ștefan*: l. m. 87—90. l.

¹⁰ *Bunea A.*: l. m. 60—61 l., 2. számú jegyzet.

¹¹ *Meleş Ștefan*: l. m. 90. l.

címét is. E félszázadnál több idő alatt tehát az erdélyi román-ság egyháza, az erdélyi fejedelemség nyugalmi állapotot kereső egyházpolitikája következtében, két görögkeleti püspökség keretébe szerveztetett. A gyulafehérvári püspökség időben és rangban az első, melynek iurisdicciója általában Erdély déli és középső részeire terjedt ki, időnként ő neki rendelve a másik püspökség is. E második püspökség a révél, a viszonyok változása szerint önállósult vagy került függő viszonyba a fehérvári püspökséggel s aszerint növekedett vagy csökkent a területe, mely általában Erdély és a Partium északi részét foglalta magában.

A reformált püspökség területi beszeleződése.

Alig egy hónappal Iephtimia kalugyer felhatalmazása után a Tordán összegyűlt rendek törvénybe iktatják, hogy a román püspökök és papok helyzete abban az állapotban maradjon, amelyben János Zsigmond halálakor volt.¹⁸ Ez a határozat azonban az egyházpolitikának a román egyházi kérdésben tett gyökeres irányváltóztatása után nem sokat jelentett. Mihelyt letért az egyházpolitika a missziói alapról s a már kialakult erők egyensúlyának, nyugalmi állapotának a biztosítására törekedett, a román reformált egyház elvesztette a maga országos jelentőségét. Őt esztendő legerélyesebb támogatása, tanítása, prédikálása, szervezése nagyon kevés volt a román egyház evangélizálásához. Talán ha néhány generáción át hathat ez a misszió a maga egyszerre megnyilvánuló lelkes igehirdetésével és minden ellenkezést letörő szigorúságával, kialakulhatott volna egy olyan országos egyház, mely az állam támogatása nélkül, eselleg annak üldözései közepette is, megmarad. Az öt év oly rövid volt ehhez, hogy nem csodálkozhatónánk, ha 1571 után semmi további nyomát nem találónk a román reformációnak.

Hogy mégis találkozunk vele az ellenreformáció korszakában is, annak magyarázatát abban látjuk, hogy e rövid idő alatt is egyes vidékeken komoly alapvetést tudott végezni a misszió, valamint abban, hogy habár a fejedelmi támogatást elvesztette, egyes buzgó főrendek továbbra is segítették ügyét. Ez a két tényező tartja életben még egy darabig e misszió szervezetét: a reformált püspökséget is. Úgy, hogy amikor Tordasi Pál meghal, a tordai

¹⁸ M. C. R. Tr. II. k., 507. l.

országgyűlés 1577 áprilisában intézkedik, hogy a „görög professziótól elszakadt és az Isten Igéjét tulajdon nyelveken hallgató oláhok” válasszanak püspököt a maguk számára, hogy „az igaz Isten Igéjének hirdetése közöttük is meg ne szűnjék, hanem meheszen előre”.¹³ Így választatik meg püspökké *Tordasi Mihály*, aki fia vagy unokaöccse lehetett az előtte pásztorló püspöknök. Az országgyűlési végzés nem beszél már a fejedelemség összes oláh gyűléseiről, nem is jelöli meg egyházmegyéjének területét, csupán „a görög professziótól elszakadt oláhokról” beszél, ami kétségtelenül kisebbséget jelent. E kisebbségbe került reformált püspökségről nagyon kevés adatunk van, ezek az adatok azonban meglehetősen egységes területre vonatkoznak.

A püspökség székhelye *Tordos*, Szászváros mellett, valószínűleg a püspök-család régebbi birtoka, ahová *Tordosi Pál* kényszerűt hazaköltözní. Szászsebes városától annyi háborúsdólot szenvedt el, hogy 1574-ben kénytelen lánkeréki birtokát a városnak eladni.¹⁴ *Tordasi Mihály* munkatársai, akikkel együtt dolgozik az 1582-i Őszövetség fordításán, a következők: ¹⁵ *Hercse István* karánsebesi prédikátor, *Zákán Efrém* szászsebesi rektor, *Pestisel Mózes* lugosi prédikátor és *Achirie vajdahunyadi* esperes. A főúr, akinek a költségén ez a könyv megjelent: *Geszthy Ferenc Déva* várának az ura. Az Erdélybe bejött jezsuiták levelezésében az 1580-as évek román reformátusságáról két feljegyzést találunk. Az első 1584-ből való és arról beszél, hogy február hónapban két román nemes jött *Lugosról és Karánsebesről* Fehérvárra, kérve, hogy küldjenek egy papot az ő vidékükre, hozzátéve: „ha valaki eljönne, 60 falut gondolhatna, amelyek nem akarják heretikussal keresztesíteni gyermekeiket.”¹⁶ A másik feljegyzés 1586-ból, a híres *Ladó Bálint* jezsuita alya beszámolója *Karánsebes* egyházi állapotáról: „a nép majdnem egészben katolikus, a heretikus pásztor nyolc heretikus nemes ember hozta rájuk... kényszerültem, hogy pünköszt napján, az ő nyelvtükön prédikáljak, mivel kevesen tudnak magyarul.”¹⁷

Mindezeket az adatokat egymás mellé illesztve, úgy véljük, hogy a kisebbségbe szorult reformált püspökség *Hunyad megye*,

¹³ *M. C. R.* 77. III. k., 118. l.

¹⁴ *Veres E.*: *Documente* II. k. 36. sz., 46. l.

¹⁵ *Rogues Mario*: „*Palis d'Orléans*” (1581–1582) *Paris*, 1925. 3–12. l.

¹⁶ *Veres E.*: *Fontes* II. 121. sz., 29–33. l.

¹⁷ *Veres E.*: *Fontes* II. 167. sz., 168–170. l.

Zaránd, Lugos és Karánsebes vidékén tartotta fenn magát legtovább. A megelőző öt év oly biztos támaszpontnak látszott városai: Brassó és Beszterce túl messze voltak a reformált püspökség központjaitól (Tövis, Enyed, Szászsebes, Szászváros) és túl közel voltak a Kárpátokon túli nagy keleti tömeg vonzásához s a fejedelmi nyomás elmaradálával, leváltak a román reformáció testéről s a román reformált püspökség e sok, román nemes család által lakott délnyugati vidékre vonult vissza. Hogy ezen a területen tovább folyt a reformált püspökség munkája, annak bizonyítékát látjuk abban, hogy ennek a területnek — Fogarassal együtt — különleges egyházi kormányzata valósul meg a következő század folyamán, mintegy elválva Erdély többi románlakta területétől. Az ellenreformáció idején és hatására Erdély területén tehát három román püspökség alakul ki: két ebben a korban keletkezett, nagy kiterjedésű, görög keleti püspökség és harmadikként az előző korszakból átjött, de nagyon megszűkült területű reformált püspökség, mely Erdély délnyugati részét foglalta magában.

A XVI. századi román irodalom utolsó termékei.

Az egyházpolitikai irányváltkozás nagy fordulatot hozott a reformációval oly szépen megindult román könyvkiadásban is. A román nyelvű irodalmi termelés egészen háttérbe szorult s helyét szlávnyelvű nyomtatott egyházi könyvek hosszú sora foglalja el. Míg 1560—1570 között csak két szláv könyv került ki Coresi nyomdájából, 1570 után, 1583-ból előkerült utolsó munkájáig azonban hét szláv könyvet és egy szláv—román könyvet ad ki.¹⁸ De munkába állt a keleti egyházi ellenreformáció egy másik nyomlási is: Lőrinc diakonust, aki előbb Brassóban, majd Gyulafehérvárt munkálkodik. Lőrinc 1567-ben egy szláv egyházi énekeskönyvet ad ki, munkásságának igazi időszaka azonban szintén az 1570—1580 közötti évtized. Ez idő alatt öt szláv és egy szláv—román egyházi könyvet nyomtat.¹⁹

Igaz, e nagy szláv könyvtermés egy része nem az erdélyi, hanem a havasalföldi egyház számára készült. Négy könyv bevezetésében a könyvnyomtató Coresi világosan megírja, hogy *Alexandru vajda*, majd a fia: *Mihnea vajda* parancsára, Etti-

¹⁸ Masiliu D. R.: I. m. 8—9. l.

¹⁹ Masiliu D. R.: I. m. 61—62. l.

mie, majd Serafin metropoliták tanácsára nyomtatta ki.²⁰ Tény azonban, hogy a reformatori kezdetek után nem a reformált püspökség foglalkoztatja e kor legtekintélyesebb román nyomdáját, hanem a keleti egyház számára dolgozik. S ha a tergovistei érsekség számára is készültek e szláv könyvek, kétségtelen, hogy Erdélyre visszahatva, MI is erősítette a szláv nyelv egyházi uralmát. Annál inkább, mivel bekapcsolódik az erdélyi keleti egyház is ebbe a munkába s az ellenreformáció első évtizedének végére már az erdélyi fejedelem és a gyulafehérvári keleti hitű püspök támogatásával is jelennek meg szláv egyházi termékek. 1579-ben *Báthori Kristóf* vajda parancsolatából (s valószínűleg az ő költségén) adja ki *Lőrinc diakonus* a négy Evangéliumot szláv nyelven. E kiadás egyben üzleti vállalkozás is lehetett, a kiadó a fejedelem rendeletével biztosította hosszabb időre vásárlóközönségét: az utószóban²¹ tudni adja, hogy Báthori Kristóf rendeletéből 30 évig senkinek sem szabad a szláv Evangéliumot kinyomtatni. A másik szláv könyv az 1580-ban Coresi nyomdájából, Szászsebesről előkerült mű: az énnepi szertartások könyve (*Sbornic*), melynek előszava szintén megemlíti Báthori Kristóf nevét. A könyv előállításának körülményeiről különben világosan szól a kiadó *Gennadius fehérvári püspök*:

„Én, Gennadius Erdély felszentelt püspöke, látván, hogy az utóbbi időben a szent egyházak mennyire lecsünyedtek és megromlottak más hitű népek által, látva, hogy megkevesebbedtek a szent könyvek... nem pihentem, szemeimnek álmat nem engedtem, Istentől nekem adott vagyonomat nem sajnáltam, míg ezt a dolgot el nem végeztem.”²²

Az ellenreformáció hitvallási heve szól ebből az előszóból s mutatja, hogy a reformáció eredményei ellen a keleti egyház, melynek szabad mozgást engedett a Báthoriak valláspolitikája, maga legjobb hite, tradíciójának szelleme szerint kezdett harcolt. Egyházi érdekeinek tradicionális védelmében nem fogadta el még az igehirdetésnek, az egyházi szolgálatnak az anyanyelvre való

²⁰ E négy könyv: a) az 1569.-i *Sbornic* (Énnepi istenilésztések könyve); b) az 1574.-i *Oslosh* (a liturgiás énekek könyve); c) az 1577.-i szláv *Zavtár*; d) az 1578.-i *Trid* (hátréteklő énekek könyve). Lásd: *Bianu—Hodop*: I. m. I. k. 1508—1047.

²¹ *Sacerdolescu Aurel*: „Predoslovie cărții lor românești.” Bukarest, 1908. 43. l.

²² *Sacerdolescu A.*: I. m. 43—46, l.

lefordítását sem. Az anyanyelven való szolgálat a reformáció követelménye volt s így a keleti egyház visszavetette. A következő század folyamán még hosszas harcokat kellett, különben közömbös dolgokért a református fejedelmeknek az egymásután jövő vladikákkal viselnie. Ennek az ellenreformációnak a szelleméből, a szláv könyvek tengeréből megítélve kell megítálnunk annak a bibliaimagyarázatos könyvnek az értékét, mely 1581-ben jelent meg Brassóban. Ez a könyv: „Az evangéliumok magyarázata”²⁰ nem reformátori, hanem régi bizánci eredetű, görögkeleti homília, de nem szláv, hanem román nyelven. Jelentőségét abban kell látnunk, hogy az eddigi, reformátori célzatú román könyvek után, ez az első keleti egyházi mű, mely román nyelven adatott ki. A román reformáció szempontjából pedig jelentősége abban van, hogy ezzel a könyvvel is egy protestáns ember, a lutheránus szebeni bró, *Hirscher Lukács* ajándékozta meg a román keleti egyházat.

Az előszó tanúsága szerint a könyv *Báthori Kristóf* uralkodása idején jelent meg, amikor az erdélyi román egyházak püspöke *Gennadius* volt, amikor Románországban a szellő és jó keresztény *Mihnea vajda* volt az uralkodó, az egyház kormányzója pedig *Serafim* metropolita. A könyvet „mindazoknak az akaratával” jelenteti meg. Látnivaló, hogy jól utána járt a dolognak s előre biztosítani kívánta azt, hogy mint heretikus íratot, el ne vessék a román egyház erdélyi és munténiai vezetői. E nagy vigyázatot, a sokfelől való engedélyezést lehet úgy is magyarázni, hogy a szász bíró útleletnek szánta a könyvet s a ráfizetést akarta elkerülni. Azonban kétségtelen, hogy egy szláv nyelvű könyv jobban jövedelmezett volna. Hogy azonban nem ilyen, hanem román nyelvű könyv kiadásával próbálkozik, abban mégis

²⁰ A könyvet a brassói román Szent Miklós templomában lévő ép példány alapján újra kiadták: *Puşcariu Sextil* és *Procopovici Alexandru*: „Diasconul Cerei. Carte cu învăţătură 1581.” I. k. 568. l. Bukarest, 1914. — A prédikációs követ eredetére vet világot *Orecu Vasile*: „Javorul principal Bizantin pentru Carlea cu învăţătură a Diaconului Cerei din 1581.” *Academia Română Studii şi Cercetări* XXXV. Bukarest, 1939. 166 l. — A Cerei prédikációs követét a Román Akadémia 300. sz. görög kéziratával hasonlítja össze és arra a megállapításra jut, hogy a Cerei 67 prédikációjából 52 benne van a görög kéziratban; 568 lapból 424-nek az eredete megállapítható. A fellelert azonban azután kimutatja, hogy a prédikációk *Kateka János konstantinápolyi pátriárka* (1334—1347) homíliái Cerei prédikációját azonban nem követelték a görög szövegből, hanem annak szövegfordításából állították át.

bizonyos egyezményes reformátori törekvést sejtünk. Ha a körülmények nem is engedték meg a reformátori tannak a románok közé való bevitelét, bár a keleti egyház tanításában próbálta elvinni az evangéliumot közéjük, úgy, hogy azt megértésük és épüljenek általa. Úgy véljük, a munka kiadásának igazi indítékaira mutat rá abban a levelében, melyet 1582 augusztusában írt a besztercei bíróknak: „Az elmúlt évben Isten királyi dicsőségére és a szent isteni Igének ez ország szegény népe között való plántálására és építésére szerzből román nyelvre fordítottam és kinyomtattattam a vásárnaponkénti Evangéliumokat és epistolákat magyarázataikkal együtt.”

A reformáció hullámverésére mintegy ellenhatásként alakult ki a keleti egyház püspöki szervezete Erdélyben s ez az ellenhatás magyarázza meg a keleti egyházi szláv irodalom meggazdagodását e korszakban. A reformáció azonban nemcsak az ébresztő hatása által válik a román népre és a keleti egyházra nézve áldássá, hanem az által is, hogy az első román nyelvű keleti egyházi könyv is protestáns áldozatosságából, reformátori felelősségérzetből született meg.

A kisebbségbe szorult reformált egyház irodalmi téren sem tud lépést tartani az ellenreformáció gazdag szláv irodalmával. E másfél évtized alatt, melyben még fennmaradásáról tudunk, egyetlen irodalmi terméke van, ez is csak részlete egy nagyobb munkának.²²

Ez a könyv a *Szászvárosi Őszövétség*, a „Pália”, mely 1581 november 14.-től 1582 június 14.-ig nyomtatott, Báthori Zsigmond idejében s *Geszthy Ferenc* dévai várkapitány református zászlós úr költségén jelent meg. A könyv fordító — amint már leírtuk — *Tordasi Mihály* az erdélyi románok választott püspöke, *Hercse István* karánsebesi prédikátor, *Efrem* szászsebesi rektor, *Pestiszl Mózes* lugosi prédikátor és *Achirie* vajdahunyadi esperes. Amint a kutatók sejtik, a fordítás munkájának nagyrésze a karánsebesi prédikátoré s a püspök Tordasi Mihálynak nem volt jelentős szerepe benne.²³

A fordítás az Őszövétségnek csak a két első könyvét tartalmazza: A *Genézist* („Pillia”) és az *Exodust* („Isod”) az előszó landásza szerint azonban elkészült a *Mózes másik három könyve*,

²² *Harmuzaki (Iorga)* XI. 96. sz. 656. l.

²³ A Pállianak ma öt példánya ismeretes. Ujra kiadta *Roquez Mario*: „*Pallia d'Oradie*” Páris, 1925. LXXI-4213. l.

²⁴ *Roquez Mario*: l. m. 16. l.

Sámuel, Királpok könyve s a *próféták egy része*, ezek azonban sem ekkor s valószínűleg más időben sem jelennek meg. Az előszóban a fordítók arról beszélnek, hogy zsidó, görög és szerb nyelvről fordították románra. Ezzel szemben valóság az, hogy bár egy Vulgata-kiadást és egy szláv bibliát is szem előtt tarthattak, fordításuk alapirata *Heltai Gáspárnak* 1551-ben Kolozsvári megjelent magyar Ószövetsége: „A Bibliának első része, azaz Mózesnek öt könyve”. A bevezetésnek az a része, melyben a Mózes öt könyvét jellemzi, szintén a Heltai bibliájának a bevezetését fordítja. Nyelvének magyarossága, a kölcsönvett szavak egy részének a használata, de különösképpen syntaxisának magyarossága nem is magyarázható másképpen, csak azzal, hogy a fordítás magyar szövegből készült.²⁷

A könyv előszava hosszabb magyarázatot ad az ószövetségi *törvényről*. Ez a magyarázat a XVI. századi román reformáció fennmaradt theologiai fejezete, mely mutatja a mozgalom mély biblicizmusát:²⁸

„Hogyan kell értenünk, hogy az öreg próféták e könyvei és az Újszövetség közötti különbség van és miben áll ez a különbség? A próféták könyve három részből áll, melyek közül egyet nagy vigyázással kell megtartani, a másik két résszel azonban nem kell élnünk. Melyek ezek a részek? Az *első* Istennek a parancsolatai, ama tíz, ezekből szenteltetik meg és dicsőítetik Istennek a neve, ezekből van az emberek szent élete, akik ezeknek engedelmesskednek, elveszik a jutalmat az ítéletkor. Ezekből ismertetik meg, hogy ki szolgál Istennek és ki van Isten haragja alatt, ezért kell ezeket megtartani. A *törvénynek a második része* a külső testek megítélésének törvénye, amely szerint ítélik meg minden bűnt és vétket. Nekünk nem kell ezek szerint élnünk, mivel Krisztus azt mondta: „Ismeritek mi van megírva a törvényben, éppen azért ne úgy legyetek ti köztetek”. A *törvény harmadik része* a zsidó sátorok a rendelkezései, az égő és véres áldozatok rendje, a papok és a sátor ruhái. Ezeknek a megtartására nem vagyunk kötelezve, mivel ezek a mi Urunk Jézus Krisztus eljövételének az árnyéka és jelei. Ilyen volt az Egyip-

²⁷ Popovici Istif: „Pallia dela Orăştie 1582.” *Analele Academiei Române*, Tom. XXIII. *Memoriale Secției Literare*. Bukarest, 1911. — Nem nagy terjedelmű, de jelentős tanulmány, mely elsőnek foglalkozik alaposabban a Palliával és mutatja ki magyar eredetét.

²⁸ Roques Mariu: I. m. 3—12. l.

tombból való kiszabadulásért a bárány húsának az evése. Így szabadultak a rabságból, Keresztelő János azonban Ime az újjával Krisztusra mutat és ezt mondja: „Ez az Isten báránya, aki elveszi a világ bűneit.

A láda a parancsolatokkal Krisztus sírját jelentette. A két szerialim a kegyelem székéről, a két angyal a Krisztus sírjától. A papok ruhái az ő palástját jelentették, azt, hogy az egyház minden szolgálata Ő benne teljesedett be, amint az írás mondja: „A törvény feje Krisztus. Mi azért nem vagyunk kötelesek azokat megtartani, mivel Krisztus azoknak a feje.”

A Pália Isten Igéje tiszta és elégtelen szolgálatának nagy kezdeményezése. A román reformáció a teljes Szentírást akarja a román nép kezébe adni, „ama sok haszonért, ami a szentkönyvek olvasásából és a törvény megtartásából” következik. Megfogva az erőt azonban elégtelenek voltak a mű befejezésére s a Pália a maga csonkaságában zárja a XVI. századi román reformáció történetét.

II. RÉSZ: XVII. SZÁZAD.

A keleti egyház és Kelet-Európa államai a XVII. században.

Az erdélyi románok közötti reformáció a XVI. század folyamán is összekapcsolódott a fejedelemség valláspolitikájával. A XVII. század folyamán ez a kapcsolat a fejedelmi valláspolitikára és a román misszió között még szorosabbá válik. A román egyház szabad működése, szervezetének megszilárdulása, püspökeinek, esepreseinek, papjainak társadalmi és anyagi helyzete az államhatalmat szinte abszolút módon birtokló fejedelmek jótetszésétől függ s ha a román egyház XVII. századi állapotában haladást, erősödést, gyarapodást látunk, azt a XVII. századi erdélyi fejedelmek buzgó kegyessége eredményezte, az a mindnyájuk által vallott református felfogás, hogy a fejedelemnek elsőrendű kötelessége minden alattvalója lelki üdvösségére, egyházára, a különböző egyházak lelkipásztoraire, azok sorsára és szolgálatára gondot viselni. Ez a hit eredményezte azt a törekvést, mely a román egyházat, különböző utakon, missziói, irodalmi, iskolai eszközök által — de soha sem erőszakkal — a református egyházhoz közelíteni és azzal egyesíteni igyekezett. A román reformáció XVII. századi története előtárása elsősorban e fejedelmi politika fejlődésének megrajzolására, másodsorban a misszió irodalmi és iskolai eredményeinek a feltárássra kötelez.

Előjáróban azonban néhány vonásban a keleti egyház általános XVII. századi helyzetképét írjuk le. Tanulságos ez a kép azért, mert így a román egyház XVII. századi erdélyi sorozat testvéregyházai sorsához mérhetjük s azért, mert megértjük, hogy az az elesett állapot, nyomorult helyzet, melyet az erdélyi román egyház XVI. századi állapotrajzában láttunk, nem volt elszigetelt erdélyi jelenség, hanem az egész görögkeleti egyháznak az újkor hosszú

idején át a meghatározója. Szükségünk is van erre az állapol-
rajzra, mivel a reformációnak az erdélyi románok között vitt misz-
ziója sokszor keveredett olyan küzdelembe, melyben tulajdonkép-
peni harcos ellenfelei nem a román főpapok, hanem Konstantinápoly
és Kiöv theológusai voltak. Az erdélyi román reformáció ered-
ménytelenségét is sokban indokolja az a kapcsolat, amit vándor
kalugerek, utazgató püspökök létesítettek az erdélyi falvak egy-
házaí és a távoli görögkeleti központok között.

A keleti egyház minden időben függő viszonyban élt az
állammal, amelynek területén működött. Az állam elismerése,
támogatása, az állam által nyújtott hatalmi csillogás kedvéért sza-
badságát és önállóságát áldozta fel. Az *államegyháziságban*
hivatást ismeri fel a keleti keresztyénség s e hivatás követése
által belső erőt semmisztette meg.

A görögkeleti történelem-magyarázat lagadja, hogy a cészá-
r-pápmiszt dogma-érvénytelen ismerte volna el az egyház, de azt
elismeri, hogy az egyház nagy értéknek tekintette az állammal
való szövetségét és a keleti orthodox világ megkoronázott fejét, a
keresztyén császárt az egyház kényeges attribútumának ítélte, „Isten
országa földi építőjének” tartotta: „a keresztyén császár az egy-
ház kente fel és szerette a felkentet, nemcsak úgy, mint az állam
fejét, hanem úgy is, mint egy külön khariszmusnak, az uralkodás
khariszmusának a hordozóját; úgy, mint az egyház jegyesét, aki
magának Krisztusnak a képét hordozza. A császár külön helyet
kapott a hierárchiában. Nehéz ezt a helyet meghatározni, mivel a
császári hivatásnak több értelme volt: egyfelől, mint egy külön
khariszmus hordozóját tisztelték; másfelől ő képviselte az egyház-
ban a népet, a laikus elemet, a választott nemzetséget, „a királyi
papságot”; és végül, mint a hatalom birtokosa, ő volt az egyház
első szolgája: személyében az állam koronázta fel a kereszttel”.¹

Az államnak ilyen felfogása mellett nem következhetett más,
mint amit a keleti egyház történelme valóban mutat: az állam
támogatása idején szolgáló engedelmisség és a zsarnok előtt is meg-
hajló tőrtem, az állam szembefordulása esetén az önállóan egy-
ház kényre-kedvre való kiszolgáltatottsága és szörnyű martíriuma.

Az az állam, melynek ily isteni rendeltetési tulajdonított a
keleti orthodoxia, a bizánci császárság volt. A császárság Konstan-

¹ *Bulgakov Szergej*: „Orthodoxia” (román fordítás N. Oroszskó). Nagy-
szeben, 1933. XIII. fejezete: „Az orthodoxia és az állam”, 199—209. l.

tinápoly elcsévével, 1453-ban végképp elveszett s utódja a mohamedán oszmán—török szultánság lett. A török uralom alatt a keleti kereszténység sorsa rengeteg üldözés, százezreknek mohamedán hitre térítése, az egykor egységes konstantinápolyi pátriárkátusnak apróbb, önálló egyházakra való felosztása s anélkül a legfájdalmasabb: hihetetlen méretnél belső romlás, erkölcsi és szellemi súlyedés.²

A konstantinápolyi pátriárkátus.

A konstantinápolyi pátriárka — a négy keleti pátriárka közötti egyházi méltóságra és hatalomra nézve az első — jurisdictiója kiterjedt egykor egész Európa keleti kereszténységére. A különböző szláv népek apostolai Konstantinápolyból indultak el és a megtérítettek is onnan kapták első püspökeiket. Ez az egyházi kapcsolat — szinte törvényszerűleg — csak addig tartott, amíg az egyes népek államai annyira megerősödhettek, hogy megszakíthatták Konstantinápolyal a politikai kapcsolatokat; a politikai szakítást az egyházi szakítás is követte minden esetben. Így alakultak ki a keleti kereszténység négy ősi pátriárkátusa és az azokkal rangban egyenlő ciprusi érsekség mellett az autocephál nemzeti egyházak, amelyek élen-állói hatalmuk mértéke szerint nevezettek érsekeknek vagy pátriárkáknak. A török hódítás változást hozott az autocephál egyházak sorsában is. A konstantinápolyi pátriárkát II. Mohamed, Konstantinápoly elfoglalója birodalma keresztényen görögjei nemzeti fejévé (ἡγεμόν) nevezte ki s alája rendelte a többi keleti egyházat is, csak azok önállóságát hagyva meg, amelyek politikai szempontból megbízhatónak bizonyultak. Az alexandriai, antiochiái, jeruzsálemi pátriárkák és a ciprusi metropolita ugyanúgy gyakorolhatták bíráskodási jogukat híveik polgári (tehát nemcsak házassági és egyházi) perelben, amint azt II. Mohamed a konstantinápolyi pátriárkának megengedte, de a török nem tekintette őket a konstantinápolyi főpappal egyenrangúnak: a porta csak a konstantinápolyi pátriárka útján érintkezett velük. A konstantinápolyi pátriárka alá rendeltetett a *tirnovoí bolgár érsekség* is, mely 1393-ig önálló pátriárkátus volt. Megmaradt azonban a déli bolgár egyháznak, az *ochridai érsekségnek* az önállósága, mely a török bizalmából és engedelm-

² A keleti egyház XVII. századi állapota a Papnóci Eusebius: „Istoria Ecclesies Universalis“ IV. kötet III. része alapján írtam meg. Műnemesu Alenale fordítása. Bukarest, 1928. 273—579. l.

méből Konstantinápolytól független volt egészen 1767-ig. Az ochridai érsekség iurisdikciója kiterjedt Albániára is, sőt a XV. század közepétől, mintegy 100 éven át az *ipeki* szerb pátriárkátusra is. Az ipeki szerb pátriárkátus önállóságát csak 1557-ben nyeri vissza s nem lehetetlen, hogy önállósága visszaszerzésében a döntő az a körülmény volt, hogy a pátriárkátus akkori helybője, *Makariusz*, testvére volt a mohamedánná lett és később a nagyvezérri méltóságba emelkedett Mohamed Szokollinak. A XVII. század folyamán tehát Ipek is Konstantinápolytól független pátriárkátus volt.

A török uralom alatt élő keresztények és egyházuk életét állandó bizonytalanság jellemezte. Polgári és vallásos szabadságuk sok tekintetben korlátozott volt és életük is a fel-fellobbanó mohamedán izzgatástól és a szerály és a porta urainak kényétől függött. Egy mohamedán megtérítéséért halálbüntetés járt, a mohamedán misszió azonban egész néprétegeket szakított el a keresztény egyháztól. Bosznia-Hercegovina nemessége, Albánia lakosságának nagy része, Bulgáriának a Rhodope-hegy körül élő népe (a „pomákok”), a Balkánon nagyon elterjedt bogumil szektá hívei mohamedánná lettek s a török uralom oly sokáig maradt meg felettük, hogy a mohamedánizmus gyökeret vevén, mind a mai napig fenntartotta magát. Templomépítésre vagy javításra csak vesztegetéssel tudtak engedélyt szerezni az egyház hívei; keresztlet és harangokat pedig egyáltalán nem volt szabad alkalmazniok. Nyomorult helyzetüket mutatja az a tény, hogy 1638—1659 között három konstantinápolyi és egy ipeki pátriárkát ölelt meg a törökök különböző politikai gyanúokok miatt (1638-ban *Cyryll Lukárist*, 1639-ben *Cyryll Contarist*, 1657-ben *III. Parteniuszt* és 1659-ben *II. Gábor ipeki szerb pátriárkát*).

Ezeknek a pátriárkáknak a sorsa mutatja, hogy a török sanyargatásán kívül mily átkosan nehezedett a pátriárkátus életére a konstantinápolyi görögök pártossága és egymás elleni állandó cselszövése. A XV. század végén az egyik főpap úgy foglalta el a pátriárkai széket, hogy egy nagyobb ajándékol fizet a szultánnak. Ettől kezdve a fanariota pártok és pátriárka-jelöltek állandó alkújának tárgya a főpapi szék. Az ajándékból lassanként évi adó lett, a kinevezéseknél pedig a vesztegetésnek volt a legnagyobb befolyása. Később a különböző pártok és jelöltek igyekeztek a Konstantinápolyban székelő idegen országi követek pártfogását is megnyerni s ez a pártfogás is kétélű fegyver volt: a ma még szövetséges állam könnyen vált hadviselő félle a Portával szemben

s a változás magával rántotta a politikai segítséggel felemelkedett pátriárkát is. *Franciaország*, mint a töröknek legrégibb és leg-
 állandóbb európai szövetségese, azután *Anglia és Hollandia*,
 mint amelyekkel fontos tengeri-kereskedelmi érdekek kapcsolók
 össze a török birodalmat, voltak azok az államok, amelyeknek
 követői befolyásra és tekintélyre tehetek szert Konstantinápolyban.
 Franciaország azonban a katolikus misszió keleti munkáját sze-
 rette volna erősíteni, Anglia és Hollandia pedig a protestáns
 érdekek keleti védelmét látták el. Így ezeknek a követeknek a
 támogatása azt is jelentette, hogy a megválasztandó pátriárka
 egyik, vagy másik nyugati egyház irányában kedvezményeket fog
 engedélyezni, vagy közeledést próbál megvalósítani. A pátriárkai
 székért folyó küzdelmekbe így a pénz s a politikai befolyás mel-
 lett időnként a vallási fanatizmus is bekapcsolódott; az a fanatizmus,
 amit a mohamedán tértől nem ébresztett fel, de amelyet izzóra
 hevített az a gondolat, hogy Rómához, az ősellenséghez, vagy
 valamelyik protestáns „herézishez” szülő főpap kerül az egyház
 élére.

A keleti egyház e súlyos dekadenciája idején Nyugat egy-
 házainak a Keletért mindig hordozott felelőssége erőteljes misz-
 szióban nyilvánult meg. A misszió támogatói a nyugati keresztyén
 hatalmak, tulajdonképpeni munkásai pedig a szerzetesek és iskolák
 voltak. A jezsuiták már a XVI. század második felében iskolát és
 missziói állomásokat álltanak fel Konstantinápolyban és a Balkán
 félsziget nagyobb városaiban. XIII. Gergely pápa (1572—1585)
 különösen buzgó munkása volt a keleti misszióknak. Rómában két
 kollégiumot állít fel a keleti egyház fiai számára: a Collegium
 Illyricum-ot, melyben szerb és bolgár ifjakat, papokat, theologu-
 sokat neveltek az egyházi unió harcosaivá, és a Collegium
 Græcorum-ot, a görögországi unió számára. A kollégiumok
 munkájához csatlakozik 1622-ben a római katolikus missziók köz-
 ponti irányító szerve: a „Congregatio de propaganda fide”, XV.
 Gergely alapítása, 1627-ben pedig a misszionáriusok képzésére
 alapított „Collegium Urbanum”. Ezek az iskolák nagy munkát
 végeztek. A keleti egyházban az egyházi tant a kolostorok tartották
 fenn, annyira-amennyire, theologiai iskolájuk csak a XIX. század-
 ban alakult. Így a magasabb theologiai tudomány után vágyódó
 ifjaknak nyugatra kellett menniök tanulni. Sokan mentek a szá-
 mukra alapított római kollégiumokba s ottan a római egyházi tan
 és az egyházi unió fanatikus hirdetőivé nevelődtek. A legneveze-

tesebb közülök *Leon Allatius* a XVI. század végén, a XVII. sz. első felében élt görög theológus, aki nagy dogmatikai és pátrisztikai műveivel készítette elő az egyesülést talaját.

A konstantinápolyi pátriárkátus területén azonban nem tudott ez a misszió jelentősebb eredményt elérni. Egyesek átlétek, sok főpap katolikus befolyás alá került, de maga az egyház a legnagyobb nyomorúságok idején sem egyesült Rómával. Nagyobb sikere volt a misszióknak az ipeki és az ochridai egyházak területén. Albániában, Hercegovinában egész vidékek lettek római katolikusokká, úgyszintén Bulgária déli részén, ahol a még mohamedánna nem lett bogumilek tértek át a római egyházba. A legnevezetesebb eredmény kétségtelenül *III. Cyrillus* antiochiai pátriárkának 1724-ben Róma egyházával való egyesítése volt.

A *protestáns misszió* sokkal kevesebb próbálkozást, erőt és eredményt mutat. A protestántizmus szellemi központjai messzebb voltak Konstantinápolytól, mint Róma s emellett a XVII. század folyamán a Róma elleni védekezés tartja lekötve a reformáció erőit is. Láttuk, azok a német professzorok, akik a XVI. század végén Tübinga várából kapcsolatot kerestek *II. Jeremiás* pátriárkával, a kívánt keleti reformáció, tanbeli-hitbeli egyesülés által, éppen a római katolicizmus ellen remélték jó szövetséget találni. A XVII. század folyamán a nyugati protestántizmus és a keleti egyház között nem is áll fenn más kapcsolat, csak az, amely *Cyрил Lukaris* pátriárka nevével és nagyon nevezetes katekizmusával van kapcsolatban.

*Cyрил Lukaris** alakjával nemcsak azért kell itt foglalkoznunk, mivel benne református egyházunk hitének, tanításainak keleti hlvét, theologusát ismerjük, hanem azért is, mivel tragikus sorsa tökésképe annak a tragikus helyzetnek, amelyben a XVII. század keleti egyháza a török uralom alatt és erőszakos jezsuita propaganda mellett szenvedett.

Cyрил Lukaris jómódú krétai görög családból származott, tanulmányait 1584—1594 között Nyugaton folytatta: Velencében, majd Páduában. Páduából írta tudós, keleti hitű tanítójának, *Maximos Margunios*nak, hogy római katolikus akar lenni. Később ezt a szándékát megváltoztatta — nem tudjuk mi okból — s kértel-

* *Mihăilescu Ion* : „Les idées catholiques du patriarche Cyrille Lukaris”. — „Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse” Strasbourg 1931. 508—520. l. — Magyar fordítása Juhász Istvántól, „Az Új” Kolozsvár, 1937 7—8. számában.

hetetlen ellensége lett mindennek, ami katolikus. Tanulmányai befejezése után *Meletios Pigas* alexandriai pátriárka, aki neki rokona és támogatója volt, szerzetessé szentelte. Nem tudjuk, hogy Nyugateurópa országában tett utazását, melynek során hírneves protestáns teológusokkal ismerkedett meg, 1594 előtt, vagy azután, már mint szerzetes tette meg.

1596-ban Litvániában találjuk, ahová az alexandriai pátriárka küldte, hogy mint az osztrogi keleti egyházi iskola rektora, próbálja meg felvenni a harcot a jezsuitákkal és támogatni azokat az orthodox rutliéneket, akik nem akarták elfogadni az 1595-i brest-i egyházi uniót. Itten volt tehát az első szembandállása a római katolikus misszióval. Működésének eredménye az, hogy csak futással menekülhetett a jezsuiták bosszúja elől. Visszatérve a Török Birodalomba, 1602-ben Alexandria pátriárkájává választották. Ugyanebben az évben ismerkedett meg *Hága Kornél*l, Hollandia konstantinápolyi követével, akinek nagy szerepe volt Cyrill egész későbbi életében s protestáns kátéja megírásában és kiadásában is. Élet-körülményeinek és általában a keleti egyház e korbéli állapotainak megismerése szempontjából nevezetes az 1612. év. Ebben az évben II. Neophitos konstantinápolyi pátriárkát letették méltóságából, mivel a jezsuiták befolyása alatt állott. Cyrill volt kismelve utódjának, megválasztása azonban ez alkalommal nem sikerült. Szerinte bukásának az volt az oka, hogy nem akarta megfizetni azt az óriási összeget, amelyet tőle kinevezéséért a porta követelt; ellenfelei szerint protestáns gondolkodása volt megválasztásának az akadályja.

Valóban az újonnan megválasztott pátriárka előtt védekeznie kellett a lutheránusság vádjával szemben s bár ő szüntelen bizonygatta keleti hitűségét, a protestáns teológusokkal és vezető férfiakkal való kapcsolata nem gyöngült. Anglia királyával, a canterbury-i érsekkel, Gusztáv Adolfal, kancellárjával Oxenstiernával állott levelezésben; sok nyugati teológiai munkát kapott *David le Leu* holland államfértől. E kapcsolatok és olvasmányok hatására protestáns-szimpatija kimélyült és katolikus-ellenessége megerősödött. Radu Mihnea havasalföldi vajda uralkodása idején Tergovistén is járt és ott is a római katolicizmus ellen prédikált.

Amikor 1621-ben konstantinápolyi pátriárka lett, minden lehető eszközzel megindították a harcot a „filius tenebrarum et inferni” ellen. Pátriárka elődje mérgezés folytán halt meg s ellenfelei őt gyanúsították a bűn értelmi szerzőségével. (Igaz, a gyanú megerősítésére szolgált az a körülmény, hogy a mérgezés végrehajtásával

gyanúsított főpapot chalcedoni érsekké nevezte ki.) A jezsuitákkal szemben álló keleti főpapok is rossz szemmel nézték a protestantizmus iránti rokonszenvét s így Cyrill mellett csak esküdt ellenségek és tévovázó barátok állottak. Különböző áramánykodások miatt háromszor tették le főpapi méltóságából s hogy újra és újra visszakerülhetett, azt csak Angolország konstantinápolyi követe *Sir Thomas Roe* és *Hága Kornél* holland követ támogatásának köszönhette. A vádak azonban egyre sokasodtak ellene; 1638-ban elhitették a szultánnal, hogy ő láztolta fel a kozákokat a Porta ellen. A szultán, anélkül, hogy meghallgatta volna, a megölését rendelte el. Egy janicsárkülönítmény elragadta, hajóra szállították és megfojtva, holttestét a tengerbe dobták.

Élete, pásztorlása hő képe a török uralom alatt élő keresztény egyház életének: a török önkénye mellett, az egyház leghelese köreiből beférkőzött erkölcsi züllés, gyilkossági, mérgezési kísérletek, szüntelen gyanúsítások, vesztegetések, politikai cselekvések alakították ki ennek a kornak a képét.

Az orosz egyház.

A keleti egyház másik felét kitevő, nagy keleteurópai oroszországi-ukránföldi egyház XVII. századi története sem mutat nagyobb szabadságot, virágzóbb állapotokat. Az orosz egyház 1461 óta két nagy érsekségbe szervezetten, két részre osztva élte a maga primitív és ölközlő életét. A délen és nyugaton lakó kis-oroszok=ukránok (rutének) a *kióvi mitropolia* alá tartoztak. A mitropolia hét püspöksége közül kettő *Lemberg* és *Przemysl Lengyelország* területén feküdt, a másik öt pedig a *Lengyelország* egyesült, de 1569-ig teljes autonómiát élvező *Litvánia* területén. A kióvi ukrán egyház igazi tragédiája éppen ebben a korban: a XVI. század végén és a XVII. század első felében játszódik le. Litvánia autonómiájának elvesztésével elvesz az ukrán egyház szabadsága is s *III. Zsigmond* lengyel király uralkodása idején (1588—1632) a jezsuiták legkimételebb ostromát kell elszenvedniük. A politikai előnyökre vágyódó nemesség és a püspökök egy része is hajlandó volt a Rómával való unióra. Kedvező körülmény volt, hogy *II. Jeremiás* konstantinápolyi pátriárka, akinek iurisdikciója alá tartozott a kióvi egyház, elmozdította az érseket s egy gyenge akarátú, befolyásos főpap került a mitropolitai székbe. Két püspök VIII. Kelemen pápához fordult, kérve, hogy az ukrán egyházat vegye be a római egyházba a

flórenci zsinat határozatai alapján. A pápa elfogadta a kérést, a király pedig *Breszt-Litovszkba* zsinatra hívta össze a rutén papságot és nemességet és tudtukra adta az egyházi unió megkötését. A királyi hatalom segítségével végrehajtott uniót a mitropolita és 5 püspök fogadta el s csak Lemberg és Przenysl püspöke tartott ki a keleti egyház és hit mellett. Támogatójuk a buzgó ortodox *osztrogi herceg* volt, az első szlávnyelvű nyomtatott biblia kiadója s mellette igyekezett fölténi az ellenállást a konstantinápolyi pátriárka kiküldöttje (*Nectarios*), valamint *Cyryll Lukáris*, az alexandriai pátriárka megbízottja. Azonban az első börtönbe zárták, Cyryll Lukárisnak menekülnie kellett, az osztrogi herceg 1608-ban meghalt, az ellenálló alsóbb papságra és népre pedig a legkegyetlenebb szigorral sújtott le a római katolikus ellenreformáció. Volt olyan falu, ahol az unióra nem hajló nép templomát az uniót földesúr zsidóknak adta bérbe; az egyik uniós püspök pedig odáig ment fanatizmusában, hogy az ortodox temetők tetemeit szóratta szét, mint méltatlanokat arra, hogy megszentelt földben nyugodjanak.

Nyugodtabb időszak következett az így zaklatott keleti hitű ukránokra Zsigmond utódai alatt: *IV. Ulászló* (1632—1648) és *János Kázmér* (1648—1672) idején. Megengedték a két megmaradt püspökség működését, sőt azt is, hogy Kióvban érsekséget állíthassanak maguknak. Erre az időre esik *Moghílds Pélér* kióvi mitropolita működése (1633—1646), akinek nagy érdemei vannak az oroszföldi keleti egyház megerősítése, tanbeli megszilárdítása, kulturális emelése területén. Még mitropolitává történt megválasztása előtt, 1632-ben Kióvban theologiai iskolát alapított, melynek nevelő munkája nemcsak az ukrán klérus emelkedését szolgálta, hanem áthatott a moszkvai egyház területére is. A vallási nyugalom s azzal együtt a társadalmi rend azonban mégsem állandósult az ukrán területeken. A Dnyeper melletti ukránok (kozákok) lázadása, a moszkvai nagy-oroszokkal szövetségben vívott háborúja végül is azt eredményezte, hogy e területek elszakadtak Lengyelországtól s 1669-ban Oroszországba kebeleztettek be. Egyházi tekintetben e politikai változás azt eredményezte, hogy a kióvi mitropolita területén megerősödött a keleti egyház, majd az érsekség maga elszakadt a konstantinápolyi pátriárkátustól és a moszkvai pátriárkának rendeltetett alá (1686). A lengyel fennhatóság alatt maradt ukránok között azonban az unió irányzata egyre erősebb lett. A Magyarország területén élő

rutének munkácsi püspöksége 1649-ben egyesült a római egyházzal. 1692-ben pedig a Przemysli püspökség, 1700-ban a Lemberg-i püspökség ment át Róma egyházi fõhatósága alá.

Az északon és keleten lakó nagy-oroszkok egyháztörténete a XVII. században egységes kort alkot. Ez az idõ a moszkvai pátriárkátus korszaka, mely 1589—1721-ig tart. A keleti történetírás ezt a korszakot az orosz egyház felemelkedése korának tartja, de még az õ elõtérük sem tudja leplezni a politikai nyomoriság és mûvelõdési elesettség jeleit, amelyek azt mutatják, hogy sorsa nem volt különb, mint a Balkán egyházaié. Politikai indok hozta létre az önálló pátriárkátust és politikai érdek szüntette meg s az egész másfélszázadon át mindvégig az állami zsarnokság önkénye határozta meg szabadságát, papjainak és fõpapjainak sorsát. A politikai indok, mely létrehozta az önálló pátriárkátust: az erõsödõ orosz államnak a Török Birodalommal való versengése volt, mely egyházi téren is Konstantinápolytól való függetlenséget kívánt. Az elsõ pátriárka kolostorba zárva, mint fogoly fejezte be életét, a második pedig éhhalált halt, mivel mindketten belekegyedtek a Rurik dinasztia kihalt utáni politikai harcokba. A helyzet változtával, a harmadik pátriárka *Filaret*, aki az elsõ Romanov cár édesapja volt, olyan nagy politikai súlyra tett szert, hogy fia lárszalkodónak vette maga mellé s az ukázok a cár és a pátriárka nevében adták ki.

Az egész idõszak legnevezetesebb pátriárkája *Nikon* (1652—1658), akit a cári kony emelt fel az egyszerű szerzetesi sorból erre a magas egyházi méltóságra. Nagy tehetségû és erõs akarátú egyházkormányzó volt. A papság készségét, mûvelõdési szintjét minden eszközzel igyekezett emelni. Gyors véghoz vitte azt a már rég megindult munkát, melynek az volt a rendeltetése, hogy e Konstantinápolytól távol fekvõ, a középkoron át hosszú tatár uralom alatt elszigetelten élõ egyház megromlott, hibákkal teltt szertartáskönyveit „orthodox” szellemben helyreállítsa. Kiõvbõl e Konstantinápolyból hívott be theologusokat s az õ segítségükkel tisztította meg a betolakodott hibáktól a szertartáskönyvet. E reformátor pátriárka sem kerülhette el végzetét: nagy tekintélye és a cár elõtti becsülete a cári udvar világi méltóságait elkieseredett ellenfeleivé tette. Ellenfeleinek sikerült õt valamilyen kanonikus perbe keverni, aminek az lett a vége, hogy méltóságától megfosztották s õ mint szerzetes, kolostorba zárva élte le hátralévõ idejét.

Nikon pásztorlása azért is nevezetes, mivel az ő szertartás-reformja ellenzőből alakult az orosz szakadár egyház (*raszkołnypiki*), melyet azután semmi módon nem sikerült, a következő századok folyamán sem, visszatéríteni a keleti egyházba s mely meglehetősen lévén a legkülönbözőbb szektás tanoknak, a keleti egyház hatalmi helyzetének, sőt általában az orosz egyház életének alákonzójává lett. Az ősi (megrontott) rituálét védelmező szakadárkövetelései, külön szervezkedésnek alapját alkotó vallásgyakorlatuk, mindennél világosabban mutatja a keleti egyháznak nagymérvű süllyedését, a szertartások szentségébe merevedett elcségyesedését. Ragaszkodtak ahhoz, hogy keresztet vetni 2 ujjal kell és nem 3-al, a pap az áldást szintén 2 ujjal adja és ne 3-al; a keresztnek B vége legyen és ne 4; a templom megkerülésénél a processzus a nap után induljon és ne azzal szembe; a Jézus nevét Iesus-nak akarták írni (Ιησους és nem Ιησους); a szakáll lenyírását halálos bűnnek tekintették, stb. Ezekért az „igazságokért”, a régi rituálé hívei, kik között egy püspök is volt, elszakadtak nemcsak az orosz pátriárkától, hanem az egész keleti egyháztól. A keleti egyházat támogató cári hatalommal is szembe szálltak, megtagadták az eskütelést, a katonai szolgálatot, az állam minden civilizátorikus és kulturáló munkájában való részvételét. Moszkvában lázadást szítottak, központjukat: Solovec kolostort pedig 1669—1676-ig védtek a cár seregével szemben. Az elfogottak orosz vallási fanatizmussal éhhalált és elevenen megégetést is hajlandók voltak e hitükért szenvedni. A hatalom végül is lefőzte ellenállásukat, egyesek kűlföldre menekültek, a megmaradók azonban titokban őrizték és terjesztették tovább tanait.

Az orosz pátriárkátusi Nagy Péter cár előbb 21 éven át pátriárka nélkül hagyta, majd 1722-ben megszüntette és az egyház élére egy szinodust rendelt. Rendelkezésének az volt az indoklása, hogy a szinát jobban képviselheti az egyház érdekeit, mint egyetlen ember, valóságban a cári hatalom megerősítése, felemelése szemponyjából tartotta károsnak azt, hogy egy oly nagytékintélyű pátriárka álljon az államfő mellett, amilyen például Filaret, vagy rövid kormányzása idején Nikon volt.

A román vajdaságok egyházi élete.

A két román vajdaság egyházainak XVII. századi életét a görög és az orosz egyház egymást váltogató halála és a román vajdaságoknak a Török Birodalom keretében élvezett viszonylagos

függetlensége halárhozza meg. A török befolyás összehasonlíthatatlanul nagyobb volt Havasalföldön és Moldovában, mint Erdélyben. Előtte járult más oldalról Lengyelország, a kozákok, a moszkvai cárr, időnként az erdélyi fejedelemség és a bécsi császárság külpolitikai nyomása, egyes uralkodók feletti gyakorolt szuverénitása, ami a két román vajdaság életébe teljes politikai bizonytalanságot vitt be, az uralkodók gyors változását eredményezte s a két országot a sokféle trónkövetelő állandó versengése tárgyává tette. Ezek a politikai változások az állammal szorosan egybekapcsolt keleti egyház életét is bizonytalanná, a legnevezetesebb egyházfők pártolását is szakadozottá, időlegessé tették; az egymást követő ellenpüspökök és mitropoliták pedig, az őket támogató vajdák eljárása szerint kötelességüknek ismerték elődjek munkájával való szakítást, esetleg annak megsemmisítését.⁴

Moldova egyházát a XVI. század végén a római katolikus misszió egyre erősödő munkája fenyegette. 1572-től kezdve latin hitű püspök van Moldovában — előbb egy *Arsenghi* nevű görög, majd egy lengyel *Szolikowszki*, 1590-től pedig egy olasz ferencrendi *Bernardo Querini* —, akiknek hivatásuk volt a Moldovában lévő római katolikus egyházat megerősíteni s a lehetőség szerint a Lengyelországban megindult unió munkáját elősegíteni, Moldova területén is. *Petru Œchiopul* (1582—1591) vajda is támogatta a munkájukat, a jezsuitáknak is szabad működést engedélyezett, akik Jászvásáron és Cotnariban római egyházi iskolákat állítottak fel. Ennek a misszióknak nem volt más eredménye Iorga szerint, mint az, hogy *Moldovának e korban mintegy 15.000 lelket kitevő magyar és német lakossága között, az ott is elterjedt reformátori irányzatokkal és elharapozódott fejelemezetlenséggel szemben, megszilárdította a római egyház uralmát*. Ezenfelül azonban világosan mutatja azt is, hogy Moldova egyházának sorsa mily szoros kapcsolatban állott északi és keleti szomszédjának, az ukrán keleti egyháznak sorsával, mindkettőt meghatározta a lengyel királyság vallási politikája. A lengyel befolyás megerősödött a *Petru Œchiopul* követő *Movila-ház* uralkodása idején. A *Movila-ház* uralkodói nem távolodtak el a

⁴ A két román vajdaság XVII. századi egyháztörténetét *Iorga Nicolae*: „Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor” c. munkájából kiadása 1. köteté alapján ismerek meg. Bukarest, 1928. — Pethasználtem *Papacaru Sevdici*: „Istoria literaturii române Epoca veche” Nagyszombat, 1930 vonatkozó fejezeteit.

keleti ortodoxiától, hiszen ő alattuk alakul meg a már meglévő, *Szucsáva-i* (később Jászvásár-i) érsekség, a *Roman-i* és *Radautz-i* püspökségek után, az ország negyedik püspöki kerülete, a *Husi-i* (1600) s sok nevezetes alapítvánnyal gazdagították egyházukat, de a katolikus hatás azért alattuk mindvégig megmarad. E katolikus hatást, még a *Movila-házból* származott nagy egyházi férfi, a már említett kióvi érsek — *Movila* (Moghilas) Péter munkájában, theologiai művében is fel lehet ismerni.

Az egyháznak a politikai változásokból következő kiszolgáltatottságát mutatják az 1600. év eseményei, amikor *Mihály* havasalföldi vajda elfoglalja Moldovát — az ország püspökei mind Lengyelországba menekülnek, Mihály vajda pedig a hozzá csatlakozott balkáni görög püspökökkel és érsekekkel zsinatot tartat, ahol mind a négy püspöktől letételi hivatalából s helyükre az ő hozzá tartozó egyházi emberek közül nevez ki püspököket, részben görögöket, részben románokat. Mihály visszavonulása után, az általa tett főpapok is elvesztették püspökségüket, vagy ha meg akarták tartani, a *Movila-ház* táborához csatlakoztak. Moldva XVII. századi történelmének első harmadát meg-megőjtő lengyel-török háborúk, majd a hazai bojárságnak az országot megszálló görögök elleni felkelése teszi zavarossá. Az országra és egyházra nézve nyugodt fejlődési idő csak *Vasile Lupu* (1634—1653) uralkodásával kezdődött. Szaktlott a moldvai politika lengyelországi tájékozódásával, sőt a lengyelekkel ellenséges kozákokkal is jó szomszédi, szövetségi viszonyt igyekezett fenntartani (leányát a kozák helman fiához adta feleségül) s így hosszú uralkodása alatt országa viszonylagos nyugalmat élvezett, sőt a török támogatását is bírta Havasalföld megszerzésére irányuló terveihez. A keleti egyház fejlődött, erősödött, könyvekkel, iskolákkal gazdagodott uralkodása alatt; *Moghilas Péter* egyházi-kulturális-hitvédő mozgalma Moldvában termelte a legnagyobb eredményeket, a görög egyházak pedig mint főpátronusokat tekintették a moldvai vajdát. *Vasile Lupu* után ismét elvesz Moldva nyugalmi állapota s az egyház független munkájának lehetősége. *Dosofteus* érsek (1670—1686) pázsztorálása idején ismét a lengyel-barát és török-barát politikát folytató vajdák harca befolyásolja az egyház sorsát. E nevezetes főpap, aki a *Zsoliarok* verses, román fordítását elkészítette és az egyházi szertartáskönyveket román fordításban megjelenítette, sokat hányattatik e harcok idején. 1673-ban Lengyelországba menekült, amikor visszatért onnan, az érsekségben egy

Teodosius nevű főpapot talált. Kénytelenül kolostorba vonult (Jászvásár, Szent Száva kolostor), ahol mintegy tisztesseges börtönben élt — ami (t. i. a kolostorba vonulás) a politikai okokból száműzött főpapok rendes sorsa volt. 1677-ben a körülmények változása folytán visszafoglalhatta érseki széket s most Teodosius kezdte meg a száműzöttek kijáró életét. Dosofteus moldovai működésének vége nevezetes politikai eseménnyel esik egybe. Az utolsó keresztény koalíciónak a török ellen vívott háborújában, 1686-ban Szobieszký lengyel serege Moldován át támadta meg a törököket. Dosofteus a lengyelekhez csatlakozott s mikor ezek kényszerültek visszavonulni, ő is velük ment, magával vite az érsekség kincszeit, kincseit, dokumentumait és ereklyéit.

A havasalföldi egyház életét is meghatározta az ország sűrű politikai válsága és fejedelm-változása. Mihály Vajda császárhó politikáját hárman is követik ez évszázad alatt: közvetlen utódja Radu Serbán, a vasvári békével befejeződő háború idején Ghica Gergely, Bécs ostroma (1683) idején pedig Cantacuzino Serbán. A császári politikának időről-idegre Havasalföld felé fordulása mellett, tartósan érvényesült az erdélyi fejedelemség befolyása is, mely egyes, török-hó vajdákat segített abban, hogy uralmukat a trónkövetelőkkel, belső zavargásokkal és moldvai támadásokkal szemben megszilárdítsák. Különsképpen Baszaráb Mátye vajda (1633—1654) volt az, akinek uralmát a két Rákóczi György hathatós segítsége tartotta fenn s akinek hosszas kormányzása gazdag eredményt hozott az ország belső rendje és az egyház megépítésében.

A havasalföldi egyház életét nem a külpolitikai, hanem a belpolitikai harcok tették bizonytalanná. Mihály vajdát görög püspökök vetik körül, akik közül a tirnovai érsek állandó politikai tanácsadó közé tartozott. Az egyház és állam vezetésében a görög befolyás akkor erősödött meg, amikor Radu Mihnea lett vajda (1611—1626 között felváltva uralkodott mindkét vajdaságban). Jellemző adat, hogy apja, egykori havasalföldi vajda törökké lett s a fiú a török bej apja segítségével kerül a trónra. Görög kolostorokban nevelkedett s ez magyarázza buzgó vallásosságát és a görögök iránti szeretetét. Utódai alatt erősödik a görög befolyás. A görög uralommal szemben a hazai bojárok ellenállása pártlát szerveződik és két ízben is felkelést indít a románság uralma biztosításáért (1618, 1631). Az egyház vezetői belekeverednek ebbe az országos méltóságokért és a vajdaságért folyó

háborúságba. Az országban egyúttal szolgáló görög és román főpapok szemben állanak egymással. Az első lázadás alkalmával az egyik, Munteniában megtelepedett tudós görög püspök is életét veszítette. A második lázadás megindításában pedig részt vesz maga az egyház: *Gergely metropolita* egy nagy népgyűlésen kiátkozza „az idegen görögöket” — szemben a meghonosodott görögökkel, mint amilyen volt pl. a Cantacuzino-család — mivel ők az okai az ország romlásának.

Baszarab Máté uralma a hazai irány győzelmét jelentette s az ő uralkodása alatt, a pártkülzelmektől távol, igaz hivatásán dolgozhatott az egyház. Halála után azonban újra kezdődik a küzdelem: a görög befolyást erőteljesen érvényesítik a *Ohica* konstantinápolyi görög családból való uralkodók, míg velük szemben a nemzeti párt a már meghonosodott *Cantacuzino*-család körül csoportosul. A nemzeti párt fejét, Cantacuzino Konstantint a görögök megölik, mire az erdélyi származású, nemzeti párthoz tartozó, nevezetes tergovistei metropolita: *Teodosius* zsinatot tart és ott a gyilkosság részeseit kiátkozza. Teodosius 1668—1706-ig áll a havasalföldi egyház élén, közben azonban megszakad a pásztorlása, 1672-ben *Ohica Gergely* visszakertül Munténia trónjára s a Cantacuzino-párti érseknek menekülnie kell. Helyét rövid időre egy görög főpap, majd a Râmnic-i püspök foglalja el. (Havasalföld egyháza a XVII. században a Tergoviste-i, később Bukarest-i érseki, a Râmnic-i és Buzău-i püspöki kerületekbe szerveztetett él). 1679-ben a nemzeti párt jelöltje került vissza a vajdai méltóságba, ami azt eredményezte, hogy egy Bukarestben tartott zsinat visszaadta Teodosiusnak az érsekséget, az pedig, aki 1672—1679 között töltötte be e tisztelet, visszavonult és mint remete-szerzetes élte tovább az életét.

A sajtóságos helyzet a XVII. századi román ortodoxia kebelében hármass egyházi kultúrát teremt. A régi szláv nyelvű egyházi műveltség visszaszorul és helyette megjelenik a román nyelvű egyházi kultúra és hatalmasan fejlőd, kiterjedélyesedik a két vajdaság görög nyelvű egyházi irodalma és iskolázása. A XVII. század első három évtizedében tölti be Moldva érseki székét az a nagytekintélyű, a Movila házzal rokon főpap (*Crimca Anasztasiusz*), akivel lezárul a bolgár-szláv egyházi kultúra uralma a román egyházban. Az ő idején már erős görög befolyás alatt áll mindkét vajdaság egyháza, e befolyás azonban egy időre csökken és helyét valamennyire a kióvi iskola és nyomda hatása foglalja el. Baszarab

Máté, aki közel száz esztendőös szünetelés után nyomdát állított fel Havasalföldön (előbb Cămpulungon, majd Govorán) *Moghilas Péter*ről kapott betételeket, metszeteket. Kiadott könyveinek nagy része is (szám szerint 19 nyomtatvány) kiövi orosz-szláv liturgikus könyvek új kiadása. E szláv kiadványok mellett azonban megjelennek az első vajdasági román nyomtatványok is. Az első egy szláv nomokánon román fordítása, majd egy biblíamagyarázatos könyv. Gazdagabb eredménye volt a kiövi egyházi reform *moldovai* hatásának. *Moghilas Péter* támogatása itt a mitropolitai székhely emelt egy kisbirtokos családból származó román apátot, *Varlaamot*, aki 1632—1653-ig állott a moldovai érsekség élén s a XVII. századi két vajdaságbeli román egyház legnagyobb megújítója, védelmezője, egyetemes hatású írója lett. Írásai nagyrészt a román egyháznak az erdélyi reformáció elleni védelmére készített iratok. Kiönösen nevezetes két könyve: az 1643-ban megjelent „*Román tanító könyve*”, a szentek életéből sokat merítő, egyszerű, szemléletes, gazdag nyelvezetű prédikációs irat, mely különösen Erdélyben terjedt el sok helyen. A másik az 1647-ben kiadott „*Válasz a kálvinista kitérő*” című vitairata. A *Varlaam* nevéhez kapcsolódó, azonban kétségtelenül kiövi gyökerű román egyházi megújulás is jelentékeny szláv elemeket hozott magával. A *Vasile Lupu* által alapított jászvásári egyházi iskolának is kiövi rektora volt, tantárgyai között pedig a görög nyelv mellett a legfontosabb a szláv oktatás volt.

Moghilas Péter halála után gyengül a kiövi befolyás, de helyét nem egy tiszta román nyelvű egyházi kultúrának, hanem a megerősödő görög műveltségnek adja át. Az egyházi könyveknek román nyelven való megjelenítése kezdeményezését csak a század végén folytatják azok a nevezetes egyházi férfiak, akiknek nevét már említettük: az erdélyi származású *Teodosius Munténiában* és a macedo-román eredetű *Dosofteus Moldovában*. *Teodosius* nagy műve az 1688-ban kiadott első teljes román Biblia; *Dosofteus* a zsoltárok verses fordítása és a szentek életének több kötetben románul való megjelenítése. E mellett mindketten több liturgikus könyvet is adnak ki román nyelven. Az ő munkásságuk azonban még mindig csak a kezdete volt a román nyelv egyházi terfoglalásának. *Teodosius* a román liturgia 1680-as kiadásának előszavában azt írja, hogy csak a rendtartást adja itt románul, hogy azok a papok, akik nem tudnak sem szlávul, sem görögül, értsék az istentiszteletet „az egész liturgiát a mi nyelv-

vünkre tenni és megváltoztatni azonban, nem akartuk és *nem is merésztük.*" A román keleti egyházban csak a XVIII. század elején tudta a román nyelv az őt megillető helyet kivívni.

A havasalföldi és moldovai egyház görög műveltségét a vajdai székben sűrűn következő görög uralkodók segítették elő és a segélyért mindegyre ílt utazgató, sokszor ílt maradó görög szerzetesek, apátok, püspökök és pátriárkák teremteték meg. A török uralom alá került ökuménikus pátriárkátusok rászorultak a két vajdaság anyagi segítségére s annak megszerzése és megtartása érdekében sokszor jöttek Havasalföldre és Moldovába s a két ország uralkodóját nagy egyházi tisztséssel vették körül. A konstantinápolyi pátriárka kente fel őket uralkodóvá, a szertartás alatt énekelt himnuszok így dicsőítették az országocskák fejét, mint egykor az Új-Róma császárait. Az egész keleti egyház védelmet és pártfogást várt a román uralkodóktól, akiket a bizánci császári méltóság távol élő és meggyöngyölt, megkevesebbedett hatalmú, de valóságos utódjának tekintett. E tisztséggel járt együtt a vajdaságoknak a főpapok választásában való szabadsága: a konstantinápolyi pátriárkának csupán bejelentették a megválasztott főpap nevét, de nem volt szükség az ő jóváhagyására.

E szabadság és méltóság ellenében a vajdák, de maga az egyház is nagy ajándékokat küldött a keleti szent helyeknek: a konstantinápolyi, jeruzsálemi pátriárkának, az Athos-hegyi és Sinal-i kolostoroknak. A szent helyek dotálásának új módját kezdte meg Mihály havasalföldi vajdának egyik 1599.-i adománylevele, melyben Bukaresztben épített templomát az egyik Athos-i kolostornak rendelte alá. Ezek az „alárendelések”, adományozások (görögül *ὑποτάξεις*) Radu Mihnea görögös uralkodásától kezdve mindkét vajdaságban általánossá lettek s apránként az egyházi-kolostori vagyon nagy részét görög kézre juttatták. Az alárendelt kolostorok birtokaik jövedelmének, jobbágyaik adójának feles részét azoknak a keleti pátriárkátusoknak és kolostoroknak a fenntartására voltak kötelesek elküldeni, amelyek ez adományozások folytán uralkká váltak. Könnösen kiűnt a keleti görög egyház anyagi támogatása tekintetében Vasile Lupu moldovai vajda, aki a konstantinápolyi pátriárkátus adósságát két ízben is kifizette s ennek ellenében az 1640-es évek elején mint valódi pátronus rendelkezett a pátriárkátus mindenféle ügyében s még a pátriárkaválasztásba is befolyt. Igaz, II. Jeremiás pátriárka ideje óta sokszor fordultak a görög főpapok a moszkvai cár segítségéhez is,

ez azonban veszélyesebb volt, az uralkodó török könnyen bélyegezhette az ilyen összeköttetést politikai szövetségnek s így a török előtt kedvezőbb román vajdák támogatásáért versengtek a XVII. század folyamán az ökumenikus pátriárkák.

Ez az összeköttetés teremtetette meg az alapot, amelyre ráépült a két román egyházat átfonó görög egyházi kultúra. Az első, aki e tekintetben sokat tett, *Nectarios*, a konstantinápolyi pátriárka exarchája volt, aki a katolikus unió elleni védekezés megszervezésére jött Moldovába s onnan ment tovább Lengyelországba. 1595-ben Jászvásáron ruthén és román főpapokkal zsinatot is tartott a katolikus térítések ellen s talán az ő befolyása is közrejátszott abban, hogy Moldova területén a katolikus propaganda nem ért el nagyobb eredményeket.

Radu Mihnea vajda, akinek nevelői görög szerzetesek, legfőbb tanácsadói görög püspökök voltak, erősítette meg a görög befolyást a román egyházak felett. Az ő idején *Cyrill Lukáris* is többször megfordult Havasalföldön; a román egyháznak a görög hagyományok és kánonok szerinti reformja azonban nem az ő nevéhez, hanem az egyik jeruzsálemi pátriárkához kapcsolódik. *Theophanes* jeruzsálemi pátriárka moszkvai útja előtt (1617—1618) és után (1621) tartózkodik a két vajdaságban. Ott tartózkodása egyháztisztító munkáját mutatja az, hogy *Crimca Anasztázuszt*, Moldovának a szláv hagyományokhoz ragaszkodó mitropolitáját, letételt. Crimca később visszanyerte érsekségét, de annyira görög-ellenes lett, hogy az ő általa épített egyik moldovai kolostor alapító levelében átok alatt tiltotta meg, hogy kolostorát valaha is valamelyik keleti görög szent helynek rendeljék alá. *Theophanes* szellemében jár el az az 1626—27.-i moldovai zsinat, amely a kolostorok életét megtisztította. *Theophanes*-szel kezdődött meg a jeruzsálemi pátriárkátus dicse a egész XVII. századon át összefonódik a román egyház életével, amit elősegít az, hogy a pátriárkátusnak a román vajdaságok területén és a délszláv országokban több birtoka és kolostora volt. Jelennző a kapcsolatokra, hogy *Theophanes* utódjának megválasztása Konstantinápolyban volt, de felszentelése már Jászvásáron ment végbe.

A jeruzsálemi pátriárkák sorába tartozott *Dositheus* (1669—1706), a XVII. század második felében az egész keleti egyház legnagyobb theológusa, reformátora és szervezője.⁸ Munkássága

⁸ *Stăniloate Dumitru*: „Viața și activitatea patriarhului Dositeie din Ierusalimul și legăturile lui cu Țările Românești.” Cernovitz, 1929.

megalkuvás nélküli küzdelem volt a keleti egyház „orthodox” ön-tudatáért, harc minden protestáns és római katolikus misszióval szemben. Nagy irodalmi munkássága ennek a célnak a szolgálá-tában állott. Szinte évente megfordult a román vajdaságokban, ahol Duca vajda, Șerban Cantacuzino, majd Constantin Brânco-veanu bőkezű támogatói voltak. *Dosofteust*, a moldovai mitropoli-tát és *Teodosiust*, a munténiai, ő serkenti egyházi kultúráis munkájukban s még Erdély román egyházaira is gondot visel. Működése idején a legerősebb a görög befolyás a román egyház-ban, visszaszorítva teljesen azt a hatást, amit *Nikon* pátriárka idején Moszkva gyakorolt. Hatására görög nyomda létesül előbb Jászvásáron, majd Bukarestben. S ez utóbbi oly eredményesen működik, hogy ha az 1680—1720 között nyomtatott munténiai könyvek statisztikáját nézzük, 35 román könyvvel szemben 38 görögöt, 1 görög-románt és 2 görög-arabot találunk. Ebben az időben erősödnek meg Moldova és Havasalföld görög iskolái, amelyekben e korszak legképzettebb görög theológusai, filozófusai tanítanak s a tanítványok száma, mint például a bukaresti Szent Száva kolostor iskolájában sokszor eléri a 150—200-at.

A román vajdaságok egyházi állapota híven mutatja az egész keleti egyház XVII. századi helyzetét. Nagy munkát végez ez az egyház azért, hogy tisztázza a maga igaz hagyományait s szembe-állítva azt a római katolikus és protestáns misszióval, híveit és papságát megtartsa a keleti hitben. Nevezetes egyházi tanítók, főpapok és theológusok végzik ezt a munkát, de hányatott sorsuk miatt az orthodoxia állandó szellemi központja nem alakulhatott ki. A legfenyegetettebb rész, a török uralom alatt élő görög egyház iskola és nyomda híján volt s a román vajdaságokban, ahol a keleti egyházi kultúra gyökeret tudott verni, idegen volt, nem szol-gálta az ottani egyház és nép igazi érdekeit s a román egyházi kultúra s egyáltalán a sajátos román műveltség kialakulását hátráltatta. Az állami támogatáshoz hozzáértő egyháznak egész XVII. századi történetén át nélkülöznie kell ezt a támogatást s ahol an-nak némi kedvezésében mégis csak részesül, mint a román vajda-ságokban és a moszkvai cár országában, életét ott a folytonos politikai változások zaklatják. Az egyház legnagyobb tanítóit, leg-buzgóbb főpapjait is sokszor éri méltóságukból való letétel, szám-űzés, kolostorba börtönözés büntetése, sokaknak pedig halált kel-lett szenvedniük egyházi munkásságukért, vagy politikai maga-tartásukért. S ahol a főeknek ez volt a sorsa, gondolható milyen

sors jutott a szinte minden szabadság, nemesi kiváltság nélkül, szegénységben és műveletlenségben lengődő közpapságnak.

Az erdélyi fejedelemségnek a románokkal szemben gyakorolt valláspolitikáját és vallási missziója nyomán előállott román egyházi műveltség eredményeit Kelet egyházi és vallási állapotához kell mérnünk, hogy igazán megérthessük mindazt a gondoskodást, segítséget, egyházi, kulturális értéket, amit Nyugat, a reformáció kereszténysége adott Erdélyben a román népnek.

A fejedelmi valláspolitikai.

1. Bethlen Gábor előtt.

Az erdélyi magyarság és a román nép kapcsolataiban az első olyan esemény, mely felforgatta a hagyományos viszonyt, *Mihály Vajda* vakmerő erdélyi támadása volt. *Mihály* nemcsak erdélyi birtokokat akart szerezni, mint a régebbi támadók: a moldovai Nagy István és Ráes Péter; hadjárata nagyobb eredménnyel is járt, hatásában pedig a nemzeti gyűlölködés magvait hintette el a magyar nemzet és a román népelem között. A magyarság, mely védelmezője volt e népnek, most a románsággal, mint lázadó, gyilkolással, és gyújtogatással fenyegető néppel állott szemben s *Mihály Vajda* bukása után szigorú büntetést igyekezett a lázadókra alkalmazni.¹ Büntetés sújtotta a *Mihály* seregének javát alkotó székelyeket, de nem kerülte el a román népet sem, különösképpen azokat nem, akiket az ország nemessége *Mihály* kőmeinek, a jobbágyaság lázítóinak, az elszorított katonai vereség fő belső okozóinak ismert. E kőmek és úgynökök pedig nem voltak mások, mint a román papok és szerzetesek.

Naprágyi Demeter 1602-ben az erdélyi állapotokról írt jelentésében Rudolf császár előtt vádolja kémkedéssel a gyulafehérvári kolostor (Szenimihálykövi zárdai) szerzeteseit:² „A vallás ügye alatt a gyulafehérvári monostorból, úgy a török, mint az oláhok részéről a fejedelem tervének kikémlelése történik. Megtörtént ugyanis néhányszor, hogy az áhítat mezébe öltözve kaluzserok voltak a monostorban — így nevezik őket — Moldovából

¹ *Mihály Vajda* támadásának az erdélyi népekre gyakorolt hatását illetően *Jancsó Benedek*: „A román nemzetiségű törökvézek története és jelenlegi állapota.” I. kötet. Budapest, 1896. 468—483. l.

² *Jancsó Benedek*: I. m. 476. l.

és Havasalföldről; ezek azután mindent, ami Gyulafehérvárról a fejedelem udvarában történt, kikémlelve és titokban meg tudva, tervekkel és újdonságokkal megrakódva mennek vissza övéikhez. És Mihály Vajda is az a ravasz ember, ki a fejedelem titkának kicsikarására egész igyekecsét ráfordította, az általa köpenye alatt eme család gondolatait emelte a monostort. Amít előbb a dolog kimentetele is megbizonyított. Mert a kalugerek útján értesülvén a bíbornok titkos terveiről és hogy ugyanazon bíbornok mily hanyagul jár el fejedelmi tisztében, Mihály megtámadta a gondatlan és készületlen embert.*

Bethlen Farkas hasonlóképpen jellemzi a román papok titkos tevékenységét: „Hire vala, hogy mielőtt Mihály betört volna az összes erdélyi oláh népet papjaiknak (kiket ők görögökből kölcsön vett szóval kalugereknek neveznek) titkos működésével hallgatagon a nemesség üldözésére és megölésére felbujlotta, hogy nemcsak nyílt csatában, de titkos öldökléssel is veszítsék el a nemességet.”

Érthető hát, ha ily előzmények után, a miriszlói csata után összegyűlt rendek nem siettek megerősíteni azokat a kedvezményeket, amelyeket Mihály Vajda kívánságára 1600 júniusában a román papoknak adtak.⁴ Az október 25.–november 4. között tartott *lécfalvi országgyűlés* büntető határozatai azonban ennek dacára sem mennek túlzásba, a bűnösök megbüntetéséről intézkednek, a kárvallottak kielégülését akarják, elejt veszik a jövődre nézve minden vizgatásnak és kémkedésnek, de nem bántják az erdélyi valláspolitikai türelmi rendjét, a kémkedő és lázadó papok bűnéért nem büntetik meg az egész egyházat a szabadságát sem korlátozzák. Az országgyűlés legszérelmesebbnek vélt határozata is csak a két Oláhországból bejött kalugereket sújtja s a papoknak onnan való bejövetelét tiltja, ami az erdélyi egyház megerősödése, önállósulása szempontjából hasznos is lehetett: ⁵

„Mérthogy a mostani romlásunk és veszedelmünk a két Oláhországból lett: végeztük, hogy ezután tisztessége, feje és jószága

* *Jancsó Benedek*: I. m. 475. l.

⁴ *Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae* IV. k. 527. l.: „Az mi néli nagyraodnak második kívánalját, hogy az oláh papok szentélyit senki község közsé való szolgálatra ne kényszeríthetné, ezben le nagyraod kívánalját megböccöztetik és végeztük, hogy az oláh papok minden előle szolgálatát, minden helyeken, személyekben immunkak legyenek.”

⁵ *M. C. R. Tr.* IV. 556. l.

vesztése alatt soha senki a két Oláhországba fejedelem és ország hátra nélkül szolgálni ki ne mehessen; ha ki elmenne, fejét és jószágát elvesztesse. Oláh pap is a két Oláhországból soha ide bé ne jöhessen. A kalugerek pedig az országból minden helyekről teljességgel proscriptusok legyenek; ha ki találják, hogy bejött, vagy bejő contra edictum regni, tehát megfogják és megfosszák minden helyeken.*

A *kolozsvári országgyűlés* a következő év elején (1601 január 21—február 8) Ismét foglalkozik a Mihály Vajda támadását elősegítő román papokkal s megszabja a velük szemben követendő eljárást: „Az oláh papok, kik támasztók és égetők voltak az országban, meg ne maradhassanak, hanem az ispánok és királybírák hozzájuk nyúlhassanak és törvény szerint megbüntethessék őket, ha pedig afféle oláh pap kárt tett, az articulus tartása szerint vegyének az ispánok satisfactiót rajta.” Ez a határozat mutatja, hogy nemcsak a havasalföldről bejött kalugerek, hanem a vármegyék és szász székek területein szerteszét élő papok is „támasztók és égetők”: felbújtók és lázadás-vezetők voltak s ellenük országos eljárás megindítását látták szükségesnek a rendek. Mindkét határozat súlyos fenyegetést jelentetett s ha a nyugati államok ellenreformációjának az eszközeivel hajtották volna végre, az erdélyi román egyházra a francia püsziai egyház sorsa, a papokra a magyar protestántizmus „gyászévtizedének” szenvedései következtek volna el. Politikai vétségük indokolta volna a hatalomnak ilyen módon való eljárását. Az eredmény az erdélyi románságnak fajtestvéreitől való elzárása, az érzelmi, egyházzervezeti szálak elszakítása, az uralkodó vallási irányzatnak: Naprágyi Demeter püspök akciójának, vagy később, a református misszióknak való kiszolgáltatottság lett volna.

E súlyos határozatok azonban csak írott törvényben maradtak és semmilyen feljegyzésünk sincs arról, hogy e rendeletek végrehajtása szerint kalugereket öltek volna ki az országból, vagy hogy papokat fogtak volna össze és vitték volna a törvény elébe. Egyetemes ördöcs nem következett be, Básta korszaka alatt öleltük, vagyonuk, szabadságaik megmentéséért remegtek a román papok felett ítélkező rendek is, a fejedelemség helyreállítáival pedig újólag a megelőző korszakban kialakult valláspolitikai: a társadalmi konszolidációra törekvő vallási ültetlem határozta meg a román egyházzal szembeni bánásmódot.

* M. C. R. 7r. IV. 583. l.

A Básta korszak katonai önkényét és nyomorúságát valláspolitikai téren kiegészítette az a kiméletlen ellenreformáció, amellyel *Naprágyi Demeter* missziója fenyegette mind a protestánsokat, mind a szászkatolikusokat. Naprágyi Demeter kívülről jött ember volt, aki a Forgách Ferenc-i szellemel és módszereket kívánta Erdélyben is meghonosítani. Az ugyancsak buzgó katolikus Báthori István püspöki szervezetet adott a román egyháznak, a jezsuita befolyás alatt álló Báthori Zsigmond pedig hozzájárult a püspöki rezidenciául szolgáló monostor építéséhez. Az elfogult püspök azonban ugyanerről a monostorról azt írja már idézett jelentésében, hogy nincsen helye Gyulafehérvárban, ahol a kormányzó vagy a püspök székel: „nem illik, hogy a palota ablaka mellett szakadár templom legyen és hogy a római egyháztól elpártoltak, a székes-egyházzal szemben, amelyhez közel van a monostor, győzelmi dalt énekeljenek.”⁷ Ez ellenreformációs kísérlet és Básta uralma idejéből nincs adatunk arról, hogy a román egyház miként temgette életét. A fehérvári monostort egy zabolátlan életű, szláv nevű nemes ember bitorolta; a Mihály vajda korabeli püspök, *Johannes Jagumen* sorsáról, haláláról, utódjáról semmit sem tudunk.

Bocskai István uralkodása e kiméletlen ellenreformációnak is végét vetett. A román egyház sorsában is akkor következett be változás, amikor Felsőmagyarország meghódítása után, a fejedelem az erdélyi belső ügyek elintézésére Erdélybe jött.⁸ 1605 augusztusában és szeptemberében járt Kolozsvári, Medgyeseni, majd ismét Kolozsváron át tért vissza. Visszatértében, Kolozsvári 1605 szeptember 20.-án adja ki azt a rendeletét, melyben *Spiridon* révi vladikát megerősíti a Báthory Istvántól neki adott egyházmegye: Torda, Kolozs, Doboka, Középszolnok, Beisőszolnok és Kraszna román gyülekezete kormányzásában, sőt ezeken felül egész Erdély és a Magyarországi Részek román gyülekezeteinek püspöklévé és legfőbb felügyelőjévé (episcopus et supremus superintendens) teszi.⁹ A megerősítő kinevező okirat indokolása az erdélyi fejedelmi valláspolitikai állandó vezető elveit foglalja össze: az ország lakóinak hagyománya az, hogy a különféle népek, amelyek Erdélyt lakják, vallási különbözőségeik szerint különböző papi rendet tartsanak s

⁷ *Jancsó Benedek*; I. m. 476. l.

⁸ *Sallágyi Sándor*; M. C. R. Tr. V. k. 304—309. l. Írja le Bocskainak az erdélyi útját.

⁹ *Bunea Augustin*; „Vechile episcopii românești a Vadului, Geogătiului, Strămoșului și Bălgradului” *Báldassalva*, 1902. 73—75. l.

hogy szentjeik örökébe saját papjaik következzenek. A fejedelem e hagyomány szellemében kíván eljárni a „györg szektára hajló oldh nemzet” egyházával is, mivel tudatában van annak, hogy hivatala van országa minden népét és egyházát megartani és védelmezni: „mi e népeknek és azok törvényeinek és szokásainak hatalmunk által való megtartására és megerősítésére vagyunk isteni akarat folytán elrendelve.”

Ez a diploma, emelkedett szellemű indokolása elsősorban *Bocskai István* buzgó vallásossággal párosult türelmességének a kifejezője. Annak a szellemnek, amellyel idehaza Erdélyben megengedte az unitáriusoknak is a szabad vallásgyakorlást, sőt nekik adatta vissza a katolikusok által elvett kolozsvári templomot és iskolát, annak a szellemnek, amelynek az érvényesítéséért küzdött a magyarországi rendek között, biztosítani kívánva a teljes szabadságot a két protestáns felekezetnek, de ugyanakkor megvédelmezve a római katolikus kisebbséget is a hajdúk és egyes prédikátorok türelmetlenségétől. De bátran mondhatjuk, hogy nemcsak az ő személyi meggyőződése volt az, hogy a fejedelem Istentől az uralma alatt élő „népek és azok törvényei” (vallási) megtartalmazására hivatott, hanem valóban az erdélyi fejedelemséget életelő és fenntartó meggyőződés volt ez az elv.¹⁰ A XVI. század vallási forrongásaiban alakult ki, eredetében a komolyan vett vallásosság és politikai realizmus egyaránt szerepelnek, Bocskai korában már mint „hagyomány” tűnik fel, igazi gyümölcseit azonban a Bocskai művére ráépülő XVII. századi fejedelemségben termi meg.

Ez a türelmes fejedelmi egyházpolitika nem zárta ki azt, hogy időről időre ne igyekeztek volna arra a fejedelmek, hogy

¹⁰ Bocskai vallási türelmességére nézve lásd *Révész Imre*: „Magyar Református Egyháztörténet” I. kötet. Debrecen, 1908. 350—351. l.: „Legmelyebb meggyőződése volt, hogy a magyar nemzet szellemi és erkölcsi jövőjének helyre állja csak a tiszta evangéliumi kereszténység követése lehet és soha sem tiltakozik, feltétlenül is megmutatta ragaszkodását református egyházához, amelynek igaz, „orthodox” volta sarkalatos bizonyossága volt lelkének. Ámde az erdélyi szellemről sokkal erősebb iskoláztatásban részesült, hogy nem valaha erőszakos lépésekre gondolt volna egyháza egypoduralmának, vagy akárcsak hegemoniájának biztosítása érdekében le. A vallásfelekezeti kérdést az egyik irányban való szerencsétlen kiképzés után nem a másik irányban kéneznél, hanem — a saját háborújának felekezeti hátsóival is szembehegyezkedve — mind Erdélyben, mind azon kívül nyugvópontira jutlatni törekedett, meggátlandó a nemzet végleges és jövőlehetetlen belső széjjelszakadásától, amely a hasznát és visszahozhatatlan elvesztését vonhatja maga után.”

református hatásokkal itassák át a keleti egyházat, hogy hatalmi támogatással ne igyekezzenek a keleti egyházat az „orthodoxa” religióhoz közelíteni. E két törekvés: a megtartás-védelmezés és a reformáló akarat nem állott ellentétben, hiszen mind a kettő a fejedelem legfőbb kegyúri jogának a gyakorlását jelentette. A missziói próbálkozások, a fejedelmi támogatásnak bizonyos hitbeli, egyházi kondíciókhoz való hozzákapcsolása olyankor jött elő, amikor új püspököket iktattak be a román gyülekezetek szuperintendenciájába, vagy amikor új fejedelem került az ország élére, aki rendezni kívánta az ország belső ügyeit. A román egyház élete, szabadsága, munkálkodása, reformátori jellege, vagy attól való eltávolodása így, az országos politika részévé lett. Az a két fejedelmi rendelkezés, mely a Bocskai halála után újjálag biztosította szabad munkálkodását, világosan mutatja ezt. Az első 1607 június 23.-án kelt, *Rákóczi Zsigmond* adta ki Kolozsvárt.¹¹ A másik, ugyancsak Kolozsvárról származik, *Báthori Gábornak* 1608 április 29.-én kiadott irata.¹² A két irat ugyanazt a Spiridon révi püspököket erősíti meg püspökségében, akit már Báthori István ki-nevezett s akit Bocskai megerősített. Azt mutatja ez a sürű megerősítés, hogy a román püspöki méltóság politikai jellegű megbízatás volt; alapja nem valamelyes egyházi autonomia, hanem a fejedelmi hűbelség és kegy. Az országos ügyek rendezése kapcsán, mint az erdélyi románsággal szembeni politikai magatartás kerületéből és újból elköntésre a román püspökség ügye. Kiemeli ezt az a körülmény, hogy a *Rákóczi Zsigmond* megerősítő irata a június 10.—24. között tartott kolozsvári országgyűlés idején keletkezik, amikor az új fejedelem első ízben veszi rendezés alá országába belső ügyeit.¹³ *Báthori Gábor* szintén uralkodása elején adja ki az említett diplomát s az időpont azt a fellejtést engedi meg, hogy a valláspolitikai intézkedésekbe külpolitikai indokok is beletámaszhattak.¹⁴ Április vége, május eleje az az idő, amikor Báthori Gábor követi Raduly Iavasallódi vajdával tárgyalnak s a tárgyalások eredményeképpen Raduly leteszi a hűség esküt az ifjú erdélyi fejedeleme.

A román egyháznak ezt az állapotát szokás úgy nevezni,

¹¹ *Bunea Augustin*: „Vechile epiiscopii,” 73—75. l.

¹² *Bunea Augustin*: „Vechile epiiscopii,” 76—77. l.

¹³ Ez országgyűlésre nézve lásd *Szilágyi Sándor* beszámolóját. M. C. R. Tr. V. k. 338—341. l.

¹⁴ *Szilágyi Sándor*: M. C. R. Tr. VI. k. 12—14. l.

hogy nem tartozott a „bevelt” felekezetek közé, hanem csak „megfűrt” vallás volt. Ez a különbségével csak részben fejezi ki igazi helyzetét és a fejedelmi hatalomhoz való viszonyát. Nemcsak megfűrt vallás, hanem a fejedelmek által állandóan gydmoltott, gyarapított, missziói egyház volt. Egyházi szervezetének feje: a püspök új és új megerősítő iratot kap, ami nemcsak működése ideiglenes voltát mutatja, hanem a fejedelmek újból és újból megnyilvánuló gondoskodását. Autonómiájának, szervezetének nem voltak alkotmányos biztosítékai, mivel nem állott olyan rendi-társadalmi erő mögötte, mint amilyen állott a négy recepta religio mögött; működésének szabadságát azonban biztosította az a türelmi szellem, mely Erdély egész kormányzását a XVII. században meghatározta.

Hogy ez a türelmi szellem és fejedelmi gondoskodás mit jelentett a román egyházra nézve, azt világosan mutatja Báthori Ódóbor nagyjelentőségű rendelete, mely Bethlen Ódóbor (1614), I. Rákóczi György (1638) és II. Rákóczi György (1653) megerősítő végzése, majd Barcsay és Apafi hasonló szellemű rendelkezési folytán a XVII. század egész idejére meghatározta a román papok szociális helyzetét.²⁴ A rendelet 1609 június 9-én Gyulafehérvárt adotta ki s benne része van nemcsak a fejedelem megértő politikájának, hanem a tanácsurak közül is többeknek, akik közbejártak a román papság érdekében.²⁵ A közbenjárók feltárták azt, hogy a román papok rohottal terhelhetnek, nyomorultul sanyargattaknak: nemcsak, hogy azon földesurak joghatósága alól, ahová születési helyük szerint tartoznak, más földesurak irtokába és joghatósága alá nem kerülhetnek át, „hanem a fog és az igazság és más jobban megéplített egyházak és szekták szokása ellenére” azonos jobbágyterheket viselnek a többi jobbágysággal. Éppen azért „kegyességünk őszinte érzetéből, amellyel viseltünk az üdvözítő tan és a pápi rend iránt, megsajnálva a görögök dogmáját és hitvallását követő egyházak román papjainak nyomorúságát és szerencsétlen állapotát” — úgy rendelkezik, hogy a román papok a jobbágysorból kivételesenek. Egyfelől a szabad

²⁴ *Meșter Ștefan: „Istoria Bisericii Românești din Transilvania. Vol. I. Până la 1608.” 464—465. l.*

²⁵ *Cipariu Timothei: „Arhive pentru filologie și istorie.” Balázsfalva, 1867—1870, 350—351. l. Bethlen Ódóbor és I. Rákóczi György megerősítő záradékával együtt a Budapesti Országos Levéltár Gyulafehérvári Libri Regii XIX. k. 36b—38b alapján kiadva idéi e munka függelékében. (L. endm.)*

költözködés jogát adja meg számukra, az egyház kivánságát követve, szabadon költözhessenek egyik helyről a másikra, feleségükkel, gyermekeikkel, minden javaikkal együtt, nem köelve ki mást, mint azt, hogy a költözködés a gyulafehérvári vladika előzetes tudtával történjék, ami a magyarországi egyházaknak régi szokása és rendtartása (az t. i., hogy a pap helyváltoztatása a püspök tudtával és beleegyezésével van). A kiváltságlevél második intézkedése az, hogy felmenti a román papokat mindenféle jobbágy-szolgáltatás alól, kivéven azokat az ajándékokat, amiket hagyomány szerint szoktak földesuraiknak adni.

E rendelkezések megtartását különbséggel Bihar megye, Belényes és Hátszeg vidéke tisztviselőinek parancsolja meg, — valószínűleg e vidékek nevében járultak panasszal és kérelemmel elője. De kiterjeszti az egész országra, utódai rendelkezései szerint pedig nemcsak egy generáció, hanem egy egész hosszú korszak román papsága élvezte e kiváltságokat. Jancsó Benedek kiemeli e rendelkezéssel kapcsolatosan, hogy jelentősége különbséggel akkor látszik meg, ha az erdélyi román papság számára így módon teremelt helyzetet összehasonlítjuk e korszak keleti egyházi papjainak a Balkánon kialakult szociális helyzetével.¹⁷ „Délsláv történelmi iratokból tudjuk, hogy a falusi pópák a Balkánon mindenütt jobbágyok voltak, ha jobbágy családból származtak. Sisman bulgár cár 1378-ban Gradenicsa faluban Tódor pópát minden gyermekével együtt a ryli kolostornak ajándékozta. Sem a papi, sem a katonai állapot nem szabadította fel a jobbágyot — írja Jirecssek —, a pappá szentelt jobbágy urának tulajdona maradt, feltéve, ha ez el akarta tartani. Csak egyedül a püspökké való felszentelés adta meg a teljes szabadságot. Bulgáriában a virpinol, orechavoi és ryli kolostorok jóságain több jobbágy papot találunk. Nagyon helyesen mondja ezért Hunfalvy, hogy a pópák paraszi, azaz földesúr alatti állapota, mint sok egyéb különlegesség, a Balkán-félszigetről jutott a dunáninneni tartományokba. Az oláh papoknak e jobbágyi állapotát meg is találjuk mindenütt, ahová csak oláhok telepedtek. Magukkal hozták ezt is Bulgáriából, mint egyéb társadalmi és politikai intézményeiket. Lengyelországban, a mai Galiciában a XII. századtól nagyszámú oláh telepítéssel találkozunk. Ez oláhoknak politikai, társadalmi viszonyait megtehetősen jól ismerjük... azt is oklevelekkel bizo-

¹⁷ Jancsó Benedek: i. m. I. e. 512—513. I.

nyithatólag tudjuk, hogy a galíciai oláh papok a földesúrnak egy nyesibőrt és 4 forintot szoktak fizetni. A történelmi tények azt igazolják, hogy az oláh pópák jobbággyi állapota ősi, eredeti oláh intézmény, melyet magukkal elhoztak mindenövé a Balkánról, nem pedig eredménye a magyar erőszakosságnak, amely az állítólag egykor hatalmas és gazdag görög keleti klérusai vagyonától és társadalmi pozíciójától megfosztotta volna.*

A román fejedelemségekben a papok társadalmi helyzete hasonló lehetett ahhoz a rendhez, amelyet Báthori Gábor kiváltságlevele biztosított az erdélyi papoknak. Amint Iorga román egyháztörténete¹⁸ összefoglalja, ezekben az országokban is, akárcsak a délszlávoknál különbség volt a szerzetesek és a papság helyzete között. A szerzetesek, akik a görög-szláv egyházi műveltséget képviselték, a fejedelmi udvarhoz, a fejedelmek gondoskodásához közelebb álltak, nagyobb kiváltságokat élveztek s kolostoraiknak nagy birtokaik voltak. A papság maga a parasztság rendjéhez tartozott, ha azon belül megkülönböztetett helyzete volt is. A megkülönböztetett helyzet abban állott, hogy bár időnként „fejedelmi adót” is fizettek, rendszerint való és állandó terhek csak a „püspöki adó” volt, amit nem a vajda emberei, hanem az esperes egyik diakonusa szedett be tőlük. Ezen felül pedig csak bizonyos ajándékokkal tartoztak.

Nem ismerjük bővebben és részletesebben a moldovai és havasalföldi papság helyzetét, de ez összefoglalás alapján is világosan látszik, hogy az erdélyi „megtört” román egyház papjai számára az ország túlelni valláspolitikája, a fejedelmi gondoskodás tudott olyan helyzetet, annyi társadalmi és anyagi kiváltságot biztosítani, amennyivel a két román fejedelemség felruházta a maga egyházának papjait.

A Bethlen Gábor előtti korszak, Erdély XVII. századi történetének első tizenhárom éve, megpróbáltatásos és viharos időszak, a román egyházzal szembeni valláspolitikai alapjait rakta fe.

Ez a valláspolitikai lehetőséget nyújtott az egyház szabad munkálkodására, fejlődésére, az egyházi emberek s azok rétegén át a román jobbágylakosság társadalmi emelkedésére. Tartósabb keretben és nem forradalmi, hanem békés építő eszközök által valósította meg azt, amit Mihály vajda próbálkozása csak ideig-óráig tudott biztosítani.

¹⁸ Iorga Nicolae: „Istorie Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor,” II. kiadás. 1. kötet. Bukarest, 1929. 274—277. l.

2. Bethlen Gábor és a román misszió.

Bethlen Gábor fejedelmi művének tragikus befejezetlensége rányomja a maga bélyegét a románok között végbeinni szándékolt valláspolitikai alkotására is. A fennmaradt oklevelek, rendelkezések egy nagyobb, végleges rendezésre tekintő missziói terv elkészületei, de erre a végleges rendezésre már sem ideje, sem lehetősége nem volt. Élete végén folytatott tárgyalásai, Gusztáv Adolffal való szövetekezése, a protestáns uralom alatti dáciai királyság, a lengyelországi tervek¹ mutatják meg világosan, hogy ez a nagyon reális uralkodó, aki országában a legkisebbre is gondot viselt, kereskedelemmel foglalkozott, hadjárataiban körültekintő óvatosságával, tárgyalásaiban bölcs önmérsékletével tűnt ki — egész országépítő és külpolitikai munkájával egyetlen hatalmas tervet készített elő: magyar nemzete szabadsága kivívása által a török és a Habsburg hatalomtól egyformán megszabadítani Európának a két hatalom háborúitól agyonsanyargatott részét. A konstantinápolyi pátriárkával folytatott levelezése erre az időre esik és mutatja azt, hogy e nagy politikai tervekhez kapcsoltn nagy missziói tervet is táplált; ama tervezett dáciai királyságot nemcsak protestáns uralom alá kívánta vonni, hanem protestánsná is kívánta tenni. A buzgó református fejedelem, aki az európai protestáns hatalmi szövetség erőssége, a harmincéves háború első szakaszának egyedül eredményes hadvezére volt, nemcsak a római katolikus Habsburgokkal szemben kívánta megvédeni „Istennek igaz tisztességét”, hanem szolgálni kívánta azt keleti hitű alattvalói között s az igaz vallás terjesztésére nagyvonalú missziót kívánt megindítani a görögkeleti egyház területén.

Nem kételkedhetünk afelől, hogy valláspolitikájának igazi foglalatja abban a nagyon is erőszakos hangú fejedelmi előterjesztésben van, amelyet az 1618.-i kolozsvári országgyűlés cikkelyezett be, a judaizálók elhagyatására.² Ebben az előterjesztésben fejedelmi és országos kötelességnek vallja a „recepta religiókön kívül való hamis isteni tiszteletnek és sectáknak extirpálását.” A vallásháborúk e korának gondolkozása szerint ez, a hamis vallások kirtása, hatalmi vagy missziói eszközök által való megszüntetése egyenes következtése volt a fejedelemnek Isten iránti háládatossá-

¹ Bethlen élete utolsó terveire, szövetekezéseire nézve Mad. János *Bemutató*: I. m. I. k. 498—502. l.

² M. C. R. 77. VII. k. 488. l.

gának. Bethlen leirata szerint: „a fejedelmek nem mulathatják perig semmi nagyobb dologban háládatosságokat és Istenhez való engedelmessé vollokat inkább meg, mintha az Istennek szentságes nevét, igaz liszteletit, ki őket ily nagy méltósággal koronázta meg minden emberek felett,ők is teljes erejek szerint oltalmazzák és terjesztik.” Tudjuk, Bethlen Gábor valláspolitikájában, ha az indított meg is volt, e háládatosság sohasem eredményezett szentszakos lépéseket, vallásháborúkat, vagy egyes letelekezetek kiirtását. A judaizmus ellen hozott szigorú végzés végrehajtása Rákóczi György idejére maradt s őt nem akadályozta meg abban, hogy Péchy Simont megtartsa a kancellári méltóságban. A katolikus Habsburgok elleni hadjáratai között is, az erdélyi katholicizmus belső rendezése érdekében sokat tesz, számukra vikáriust nevez ki, akit felruház azzal a kánoni hatalommal, mely a vikáriust a tridenti zsinat határozatai szerint megilleti, sőt még a jezsuitákat is támogatja egyben-másban.* A görög-keleti román egyház élete iránt is sok megértést, fejedelmi jóindulatot tanúsít, ha végső sorra nem is téveszti soha szem elől.

Gondoskodása első sorban arra irányul, hogy a román püspökök segek ne maradjanak betöltetlenül, hanem, hogy erkölcökre és tanultságra nézve olyan kipróbált férfiak, püspökök álljanak az egyházak élén, akik a papokat az üdvözítő tanra vezetik, az egyházakat a nagyobb tévelygéstől és zavaroktól megoltalmazzák. Ezzel az indoklással iktatja be 1615 februárjában *Praeslopi Theophisust* a Torda, Doboka, Közép- és Belsőszolnok megyék, Máramaros, Kraszna és Bihar, valamint a beszercei és görényi kerületek — azaz az északi, a révi püspökség — román gyülekezetének szuperintendenciájába.⁴ Theophisus, aki mint nevéből sejtethető a priszlopi (Hunyad megye) kolostorból jött szerzetes volt, már az előző évben szuperintendenssé tételét s a gyulafehérvári román gyülekezet papja volt, amiből következtethető, hogy Bethlen Gábor kettős kinevezése folytán kormányzása alatt egyesítette mindkét román püspöki egyházmegyét. A kinevező iratban kötelességévé teszi, hogy az igaz Istenről, Atyáról, Fiúról és Szentlélekről való igaz tanítást, mindazon helyeken és gyülekezetekben, amelyekben eddig is virágzott, megőrizze, szakadásokat ne engedjen,

* Lásd Biró Vencel tanulmányát: „Bethlen Gábor és az erdélyi katholicizmus.” Erdélyi Irodalmi Szemle 1929 3-4. szám, 253—273. l.

⁴ *Dobresca Nicolae: „Fragmente privitoare la istoria bisericii române.”* Budapest, 1905 19—22. lap.

a gyalázkodókat és akármiféle innovatort megfelelő vizsgálat után a hitre rákényszerítse és a fejedelemnek is megjelentse. Felhatalmazza, hogy kézzelírtleveltel papokat ordináljon, espereseket válasszon, házassági és más, az egyházi székkel illető ügyekben ítéletet hozzon, a lelkészekre felügyeljen, a vétekeseket illő módon megbüntesse, az egyháziakat nyomorgató, hatalmaskodó világiak felett ítélkezze, az ekklesiákat pedig jó és illő módon kormányozza. Elrendeli a fejedelen, hogy a magisztrátusok a vizitációk alkalmával mindenben segítségére legyenek a püspököknek, azok pedig, akik erőszakoskodásaikkal elraboltak valamit a román egyházaktól, pénzbüntetéssel sújtassanak: ha nemes ember a bűnös, 200 frtot fizessen, ha jobbágy, 12 frtot.

Ez a rendelkezés annak a fejedelmi felelősségtudatnak egyik megnyilatkozása, amelyről az 1618-as országgyűlési végzés során szóltunk. A fejedelem Isten előtt felelősnek tudja magát azért, hogy mi módon él alattvalói között Isten neve és tisztessége. Ez a felelősségtudat teremti meg azt a missziót, amelynek célja a schizmatikus románoknak reformált egyházba való térítése, amiről tovább szólni fogunk, de ugyancsak ebből következik az a felügyelet és ellenőrzés, mellyel a fejedelem mintegy belenyúl a görög-keleti román egyház életébe s amikor a püspököt hivatalában megerősíti, egyben figyelmezteti is hivatala feladataira. Hasonló ez az eljárás ahhoz, amellyel a római katolikus vikárius elé szabja kánoni kötelességeit.⁶ Az ökumenikus gondolkodásnak a protestáns orthodoxia talaján kifejlődött és csak ott kifejlődhetett eredménye ez, mely Isten igaz tisztességét szolgálni kívánja a maga egyházának keretein kívül is. Felismeri, hogy a görög egyház is az igaz Istenről: az Atya, Fiú, Szentlélek Szentháromság Istenről tanít, inti tehát a püspököt, hogy ez igaz tanítást megtartsa és az újítókat és a gyalázkodókat megbüntesse. Az egyház fegyvernének, rendjének, papok, esperesek ordinálásának, vizitációk megtartásának az intése is ezt szolgálja: az állam békéjének és rendjének a hasznára van, de abban a magasabb értelemben, hogy az egyház fegyelmi rendjére felvigyázó állam valójában Isten akaratát őríti be és a tevékenységéért Isten jutalmát veszi el. Ez a felügyelet, a román egyház belső rendjének, életének ilyen vallásos felelősségérzésből való irányítása a XVII. századi erdélyi valáspolitikának a románokkal szembeni sajátos módszerét teremti

⁶ *Bird Venet*: I, no. 263. l.

meg. Nem elnyomás, vagy üldözés és nem is áttérést kereső misszió, hanem a görög-keleti egyház belső átalakítására való törekvés. E fejedelmi ligyekeztetés, mellyel itt Bethlen Gábor a püspök felé fordul, az idők folyamán kitűnik a Bethlen utódai olyan kötelességek teljesítését is „conditio”-ként állították a görögkeleti püspök elé, melyek már nem a keleti, hanem a református egyház szelleméből és rendtartásából következtek.

Négy román püspökről tudunk még Bethlen kormányzása idejéből. Theophilus Praeslopus körülbelül 1620-ig állott a két püspökség élén. Utódai 1620–27 között az északi püspökségben Augustinus⁶ révi szerzetes, majd 1623-ban Iephtimia,⁷ a fehérvári püspökségben pedig Dosophteus.⁸ 1627 végén Gennadius (Brádi György) román nemes ember lett a fehérvári püspök,⁹ aki véglegesen egyesítette a két egyházkerületet, felvéve a fehérvári püspök titulaturájába „Rév, Várad és Szatmár püspök” címet is. E négy püspök kinevezési, megerősítési iratát csak töredékesen maradtak fenn, vagy esetleg egészen el is veszték, így nem kísérhetjük figyelemmel azt, hogy milyen módon alakult a fejedelmi felvigyázás a román egyház belső élete felett. A Praeslopi Theophilus kinevezési iratában e gondoskodás még csak mint felhatalmazás szerepel, a jogok azonban, melyek gyakorlására a fejedelem felhatalmazást adott, már Bethlen alatt átalakulhattak kötelességekké, amelyeknek megtartása a püspökségben való megmaradás „conditioja” volt. Sejtjük ezt Geleji Katona Istvánnak egy későbbi leveléből, amelyet épp ily conditók tárgyában írt Rákóczi Györgynek. Levelében megemlékezik a Bethlen Gábor idejében, elődje Keserői Dajka János püspök által szerkesztett conditókról, amelyeket azonban keveseknek és gyengéknek ítélt.¹⁰ Valószínűleg Gennadius püspök számára készültek ezek a condi-

⁶ Bpest. Országos Levéltár, Gyulafehérvári Libri Regii VIII. k. 34. b.

⁷ Megerősítő irata Bpest. Országos Levéltár, Gyulafehérvári Libri Regii VIII. k. 36. a. Közölve Dobrescu N. I. m. 23–25. l.

⁸ Dosophteus 1628-ban Fehér megyében bírtokot vásárolt (Bekeneszeg) Gyulafehérvári Protocolumok II. k. 458. l.

⁹ Először feljegyeztünk az ő püspökségéről 1627 október 17.-ről való — lásd Huzmátszki (Iurga) XV. 963. l., 1845. sz. — idézve Mezey S. I. m. 168. l.

¹⁰ Geleji Katona István 1640 szeptember 26. án írt levele, Új Magyar Múzeum IX. évfolyam, Pest, 1859. 220. l. Az Új Magyar Múzeum az évfolyamában adta ki Ötvös Ágost Geleji Katona István és I. Rákóczi György levelezését. A levelek között 1636 van, amely nagyon fontos a román reformáció története szempontjából.

tlók s nem lehetetlen a román egyháztörténészek azon fellelése, hogy a moldovai származású Dosophteusnak éppen azért kellett székét odahagynia, hogy helyébe egy, a fejedelem valláspolitikája iránt engedékenyebb, erdélyi pap kerüljön.¹³

Az egyház rendjére való felvigyázást a fejedelem legelső kötelességének ismerte, de ez nem jelentette azt, hogy gondoskodása ebben ki is merült volna. Láttuk a többször idézett 1615.-i diplomából, hogy az egyház javainak megőrzésére és gyarapítására is gondja volt. 1614-ben két kegyes életű kalugernek, az alsófehérmegyei Remete havasi vidékén élő *Szavának* és *Moyssin Tamásnak* adományozza a „Hopacz” nevű kaszálót.¹⁴ Néhány nappal ez adománylévél kelte után megerősíti Báthori Gábor kiváltságlevelét, mely szabad költözködést és a jobbágyterhek alóli mentességet biztosított a keleti egyház papjainak.¹⁵ 1624-ben kelt rendeletében pedig a Fogaras vidéki román papságot erősítette meg régi kiváltságában, mely szerint tizeddel sem a fejedelemelek, sem a földesuraknak nem tartozik.¹⁶

Ezek a kiváltságlevelek, kinevezési iratok nem jelentettek mást, mint előkészületeket, amelyekben át tulajdonképpeni vallási célját, a románságnak református keresztyén hitre való térítését akarta szolgálni.

Bethlen Gábor missziói terve nem volt teljesen alaptalan és nem csak a fejedelmi hatalom ereje állott a terv mögött. A XVI. századi *reformált püspökség*, mely visszaszorítása után még mindig mint szervezett egyház marad fenn s 1577-ben még püspököt választ magának, nem tűnt el teljesen Miklós vajda és Básta korszaka alatt sem. Szervezeti kerete meggyöngyölt, a többséget kitevő keleti egyház vezetőitől elnémított, de azért egyes területeken, egyes egyházmegyék, legalább is egyházközségek megmaradtak a református egyház bűségében. Látnuk ezt abból, hogy 1608 elején védelemért fordulnak Rákóczi Zsigmondhoz, aki kérésükre elrendeli, hogy „az orthodox (református) religiót szabad legyen az oáhók között vallani és hogy az ezen vallási tartók maguknak külön püspököt választsiassanak”.¹⁷ E maradék reformált egyház testvéri támogatást, erősítést kaphatott a megpróbáltatások

¹³ *Meşeu Ştefan*: I. m. 188. l.

¹⁴ *Dobrescu N.*: I. m. 17—18. l.

¹⁵ *Lásd Függetl. I. szám.*

¹⁶ *Cipariu*: *Arhive* 551. l.

¹⁷ *Cipariu T.*: *Arhive* 600—610. l.

idején a magyar református egyháztól s egyes magyar prédikátorok missziója újból és újból erősíthette soraikat. Bethlen Gábor 1614 február 17-én, Szébenben kelt kiváltságlevele értesít ilyen egyházi misszióról.¹⁴ A kiváltságlevelet *Bihar, Kraszna és Beszecső* reformátussá lett román papjai számára adta ki. A nagyértékű okiral megőrizte azoknak a magyar egyházi férfiaknak a nevét, akik ebben a misszióban munkálkodtak. *Milota István*, szatmári prédikátor, tiszántúli szuperintendens, *Diószeghi Márton*, székelyhídi lelkész és esperes és *Körmendi Mátyás*, bagosi lekipásztor, valamint más református papok és esperesek hatására többen a román papok közül „a görögök tévelygéséről, amelyhez előzőleg tartoztak, a Szentlélek kegyelme és igazgatása által lemondtak”, az evangéliumi hitvallást elfogadták és magukat a magyar református egyház inriscicliója alá helyezték. A fejedelmi irat hozzáteszi: kívánatos, hogy a többiek, akik még „a sötétség által tartalmak megállva” példájukat kövessék. Nevezetesen tartják ezt az oklevelet nemcsak azért, mert román református papok és gyülekezetek meglétéről ad értesítést, hanem azért is, mivel világosan mutatja, hogy alakulásuk nem hatalmi kényszerre, hanem egyházi misszió hatására történt. Az, hogy a fejedelem e papoknak, valamint az ezután megtérőknek megadja mindazokat a kiváltságokat, amelyeket a magyar református papok élveztek, hogy felmenti őket minden adó, jobbágysági szolgálat, a kilenced és tízed megfizetése alól, mindenben méltányos és igazságos volt. Az lett volna súlyos jogtalanság, sőt azon kor felfogása szerint elképzelhetetlen helyzet, ha ugyanazon egyház papjai között népi hovatartozás alapján állottak volna fenn társadalmi különbségek. Egy másik egykorú forrás arról értesít, hogy e Szatmár–Bihar vidékén alakult román református gyülekezetek sorsa iránt továbbra is érdeklődött a fejedelem. Erre mutat az, hogy 1616 december 24-én Váradon az ő jelenlétében szenteltek fel e gyülekezetek számára mintegy hatvan román papot.¹⁵

Irodalmi és iskolai eszközök által is kívánta terjeszteni a ro-

¹⁴ E még kiadatlan oklevélről, mely a *Kolozsvári Református Teológiai Fokultás* levéltárában van, megemlékezett *Pekóly*: Az erdélyi református egyház története. II. kötet 170. lapján. Dr. Nagy Ottó professzor ér nyitja fel rá figyelmemet s az ő műveiben használtam.

¹⁵ *Redmecz T. Jánosnak* Bethlen Gáborról írott és 1622-ben Kassán kiadott könyve jegyzi fel ezt az eseményt. Lásd Veress Endre: „Bibliografia Româno-Ungară” I. k. Bukarest, 1930. 72. l.

mánok között a református hitet s természetesnek kell találnunk, hogy e sok kezdeményezés összefogására, az egész erdélyi románység megelégtetésére gondolt. Államférfiúi munkálkodása kialakult és mindenben jól bevált módszere szerint kívánt ebben a kérdésben is eljárni. A belpolitikai és a külpolitikai szálak egyetlen sűrű szövődéket képeztek s ő minden belső országépítő munkájánál számolt azzal, hogy Konstantinápoly és Bécs, sőt a protestáns Nyugat egyelőrtésére szüksége van, sőt azok megnyerésével belső munkáját könnyíti. A román reformáció kérdésében a protestáns szimpátiájáról jól ismert *Cyрил Lukács* konstantinápolyi pátriárkát kereste meg levélben, az ő támogatását igyekezett megnyerni. Levele elveszett, de a pátriárka válaszából, megismerhetjük tartalmát.²⁶ Kérése az, hogy a pátriárka bármily csekély biztatást adjon, vagy legalább halgatásáról és elnézéséről biztosítsa *Gennadius* püspököt, mely esetben a püspököt meg lehetne nyerni, hogy ő maga, egyházától, papjaival, espereseivel együtt vegye fel a református hitet. Az érvelés, amellyel tervét támogatja, dőljeg megismeriet az erdélyi román egyház esetét, nyomorult állapotával: „az oláh papok tudatlan és tanulatlan helyzete már annyira előre haladt, hogy olvasni sem képesek, annál kevésbé a Szent Evangéliumot megérteni és tanítani, ami miatt az erkölcsöknek és a keresztyén hitnek napról-napra szükségképpen növekvő teljes elferdítése méltán sajnálható”. A pátriárkát arról kívánja meggyőzni, hogy ha a görög egyház szempontjából nem is igaz hit a protestáns, akkor is Isten Anyaszentegyháza szempontjából jobb, ha protestáns, mint semmilyen hitet vallanak ez egyház hívatalosai: „azt írja továbbá Fenséged, hogy a Fenséged uralma alá tartozó oláh földnek kalugerei és pópái semmiféle hittel sem bírnak és hogy ennek folytán kívánatosabb volna, hogy ezeknek valamelyes, ha egyházunk ítéllete szerint téves hitök is, legyenek!” Megírja, hogy a vallási okokon kívül milyen politikai megfontolás készteti őt e terv végrehajtására: „azok a boldogabb országok, ahol a lehető legkevesebb vallási különbözőség van érvényben, ennek következtése a fejedelmek politikai törvénye és ratiója”. Rámutat arra, hogy külpolitikai akadálya nincs a tervnek — a török teljesen közömbös a keresztyén felekezetek egymásközi viszonyával szemben s csak hű alattvalókat kíván, a nyugati uralkodók pedig: a svéd

²⁶ *Cyрил Lukács levele kladetói a „Török Magyarokri Államokmánydár” II. kötet 137—142. l. Magyar fordítás Jancsó Benedek: I. m. 304—306. l.*

király, a brandenburgi fejedelem és Németország fejedelmel örvendőnek ennek az üdvös missziónak.

A svéd és a brandenburgi emlegetése világosan mutatja, hogy a nagy vallási terv az élete utolsó szakaszát betöltő nagy politikai tervével állott összefüggésben. Ahogyan az uralma elején megújított unió-törvénnyel a három nemzetet kapcsolta szorosabban össze, úgy kívánta most a görögkeleti hitű románságot is szorosabban kapcsolni ahhoz a protestáns nagyhatalomhoz, mely svéd és brandenburgi szövetségben a Habsburgok, majd a török megűrőése által Európa új rendjének meghatározására lett volna hivatva. A római katolicizmussal állandó harcban élő és a török uralom által elnyomott görög keleti egyház jó szövetségesnek látszott. Az oroszok felé is keresett kapcsolatokat s örömmel vette volna, ha legalább hallgatóságosan, várakozó magatartással Cyrill Lukáris, a konstantinápolyi pátriárka is részévé válik e szövetkezésnek. A nagy missziói terv nem valószínűhatott meg, nemcsak a Cyrill levelének gyöngye hangú tiltakozása miatt, nemcsak azért, mert a tervvel valóban szembenállott a két román fejedelemiség erős egyháza, hanem azért, mert magára a nagy politikai tervre sem adatott idő Bethlen Gábornak. Cyrill levele 1629 szeptember 2-án kelt, néhány hónappal Bethlen halála előtt. *Halála eltemette a nagy politikai koncepciót és elfeledtette — ami talán még sorsdöntőbb lett volna — a román missziónak ezt az egyetemes megoldásra törő tervét is.*

3. A román egyház a két Rákóczi alatt.

I. Rákóczi György buzgó vallásossága, egyháza iránti szeretete valláspolitikájának türelmetlen jellegét ad. Alatta megy végbe a fejedelmi kor egyetlen vallásüldözése: a szombatosok szektájának erőszakkal való letörése. A szombatosok elleni eljárás s azzal együtt az unitáriusok visszaszorítása csak egyik része az egyházakra gyakorolt fejedelmi felügyeletének. A „Katholikus Státusoknak” megengedi a vikáriusválasztást, de a püspökválasztást nem. Buzgón lelken viseli a református egyház erősödésének, terjedésének ügyét, de mélyen beleszul ennek is belső rendjébe s a Szatmárnémeti-i zsinaton elhallgattatja az akkor feltűnt puritánus és presbitériánus irányzatot. Mindezt a vallási gondoskodást, sokszor türelmetlenségbe csapó intézkedést — amint Székfi írja — „teljes jóhiszeműséggel végezte, azon meggyőződésből, hogy a fejedelemség Isten előtti kötelessége az ő vallását, a helvét hitvallást védeni és terjeszteni s alattvalói lelkiudváról gondoskodni.”¹ Néhány rendelkezésben maga is nyilván vallja, hogy e gondoskodást főkötelességének ismerte: „Országunkra és alattunk levőkre való mindenkori szorgalmas vigyázásunkban fő gondunk levén arra is, hogy az isteni szolgálat minden rendek között az ő Igéjében kijelentett akarattja szerint megtartassék”.²

II. Rákóczi György vallása buzgó gyakorlásában, de valláspolitikája türelmetlenségében is apja hagyományainak folytatója. A presbitériánusokkal szembeni eljárása, az egyházi törvénykönyv megalkotásával kapcsolatosan a fejedelemség egyházi hatalmának erőlyes védelme mutatják, hogy mily módon kívánta érvényesíteni fejedelmi méltóságából következő kegyúri jogait. Valláspolitikája alaptétele fejeződik ki az egyik román püspöknek adott megerősítő irata bevezetésében: „Úgy találjuk, hogy semmi sincs, ami oly méltó lenne a keresztyén fejedelemséghez és hivatalának megfelelő, mint az uralma alatt levők belső és külső üdvösségére való szorgalmas, nappal és éjjel való gondoskodás, a belső udvré való vigyázás pedig előbb, amiképpen előbbvaló a lélek a testnél.”

A két Rákóczi György erőskedő uralma tovább viszi azt a belső országépítést, mely Bethlen Gáborral kezdődött meg. Ország-

¹ *Hóman-Szekfi: Magyar történet I. kötet. V. kötet, 308. lap.*

² *Bardánfalvi Imrahám királevéltől István királevéltől. Gyulafehérvári Leírás Regli, XX. k. 46 b—47 a. l.*

³ *Papa Szavul máramaros püspök királevéltől irata. Dobrossy M. I. m. 30—33 l.*

építő munkájuk a fejedelemség minden politikai hatalmát kezükbe adta. Abszolútizmus, de jellege szerint vallásos abszolútizmus az ő uralmuk s az alattvalókról való gondoskodás minden terhe is a fejedelmek vállán nyugodott. Áll ez az egyházpolitikára és a románok nemzeti, egyházi sorsára nézve is. Az erdélyi rendiség szerepe egészen alárendelt e fejedelmi hatalommal szemben, szinte minden politikai ügyben a kezdeményezés, koncepció, végrehajtás egyformán a fejedelmé. *A románokkal szemben követelt vallás-politika is fejedelmi missziói tevékenység, melyben nem vesznek részt az ország rendjei.*

A Rákóczi-korszak a román reformációnak olyan gazdag termésű és lázas-tevékenységű ideje, amilyen az előző században az 1559—1571 közötti évek voltak; fejedelmi intézkedések jelennek meg sürdön egymás után, a református püspök legelőször gondjai közé tartozik, hogy conditiókát írjon a román egyházi férfiak elé és azokat velük megtartassa, évenként zsinatra gyűjti össze a román papokat, a megválasztott vladikák tevékenységét ellenőrzi, román iskola, román nyomda működik e korszakban, a moldoval egyház nehézharcot és lódalmi polemiát vív az erdélyi román református irányzat ellen, — de ha az országgyűlési végzéseket olvassuk, azokban semmit sem találunk, ami arra mutatna, hogy a rendek, egyes urak, vagy magisztrátusok részvételével volna a reformáció e munkájában. Az országgyűlésre jött rendek arra viselnek gondot, hogy a román papoknak adott szabadságok súlyosan ne károsítsák anyagi érdekeiket: világosan kifejezik, hogy a román papok ne vegyék maguknak azt a szabadságot, ami a bevett vallások prédikátorait illeti meg, hanem adjanak illő honoráriumot földesuralknak, azok a fiúk pedig, akik nem lesznek szintén papok, vegyék fel ismét a jobbágyterhelést. Megtiltják, hogy a püspök ne szenteljen pappá tudatlan falusi embereket, mivel ezek csak a jobbágytság előli menekülésért vállalták a papságot. Missziói felelősség, politikai kezdeményezés nincs bennük, e lelki terhet levették róluk a fejedelmek s a rendek gondja csak a meglévő állapotok fenntartása. Arra hoznak törvényt, hogy a román papok az ország szokása és a keresztény erkölcs szabályai szerint járjanak el a házassági ügyekben, ha valaki feleséget rabol magának, azt a szülőkkel való megegyezés nélkül ne eskessék meg. Elválást könnyen ne mondjanak ki. Büntetést szabnak ki a rendelkezéseket áthágó papokra, esperesekre és püspökre és arról

intézkednek, hogy a törvénytelenséget, erőszakosságot elkövető papok hol, milyen bíróság előtt vonhatók számadásra.⁴

Nevezetesen ezek az országgyűlési végzések azért, mivel mutatják azt az erdélyi rendi szellemet, melynek hatása alatt jött létre a fejedelemségi Erdély nagy törvénykönyve: az „*Approbatae Constitutiones*.” 1653-ban keletkezett II. Rákóczi György idején s megalkotója egy országgyűlési bizottság, melynek feladata az volt, hogy az elmúlt század folyamán hozott egyes végzésekkel egymással egyeztesse és egységes törvénykönyvbe foglalja. A bizottság tagjai nagy gonddal végezték munkájukat, nemcsak össze-

⁴ A Rákóczi-korszak alatt a román egyházat illetően a következő törvényeket hozták a rendek:

1639 május 1—20. között Gyulafehérvárra hirdetett országgyűlési törvényeknek V. articulusa.

Bizonyos végzés az oláh papok állapotokról. Vagyon panaszunk Kegyeimes urunk az oláh papokról is, kik szintén olyan praerogatívával akarnak élni, mint szintén az magyar praedicatórok. Végzetük azért és concludálunk, hogy az olyan oláh papok tartozzanak földesuruknak honoráriumot adni és az örökös jobbágyból oláh póp fia legyen jobbágy és ily is kértessék. Az melyek peniglen az oláh papok közül valami mód nélkül való dologt cselekednének, házasságot egymástól elválnassanak, az oláh püspökök és esperesek az ő régi vallások s rendtartások szerint annuálím minden visitatókor az olyanokat kikeresessék és megbüntessék kedvezés nélkül; ha penig meg nem bűntelnek, comperta rei veritate, mint püspök s esperesek listektől privátassanak. *M. C. R. Tr. X. k. 220. l.*

1640 április 24—május 17. között tartott országgyűlés XI. articulusa.

Az mely oláhoknak hatalomval ragadoznak feleséget, mind azoknak, s mind a mely oláh papok az olyanokat copulálának poendfok.

Végzetünk volt arról is Kegyeimes urunk, hogy az oláhok is hatalmasul ne ragadoznak feleséget magoknak: de abból meg nem szűnén, most is azon cselekednek. Concludálunk azért, hogy az, hol ezulán a felét temélnének az oláhok, és valamely oláh pap megeskülné öket: arról az oláh püspök az papágot mindjárt vonja le s fojassa meg listijóit; az oláhok penig valahányan léssnek, kik afféle elragadást, tolvajdagot cselekeznek, külön-külön az ellen a dominus terreeire ellen, az kinek az földön cselekszik a rapist, díjok szerént való hatalmon maradjanak, és ezen articulusnak vigorával az olyan oláhokon exequálván az vicalipánok és szolgabírák, az dominus terreeirel contentálják róla. Az olyan ragadozó oláhokat penig az vicalipánok és szolgabírák megtögrán, büntessék érdemük szerént mint olyan tolvajd, ragadozó embereket. Ha penig valamely nemes ember az olyan oláh papokat olíalmazni fogja, az kik listijókban excessusot csinálnak, az olyan nemes embereket is cölálják az vicalipánok és bünteltődjének az articulusnak contentálják szerént. *M. C. R. Tr. X. k. 281. l.*

gyűjtötték az anyagot, hanem javítottak, töldöttak, törölték is; az alkotott constitutiók így, bár lelkiismeretes munka eredményel, egészében a XVII. századközépi erdélyi rendek államalkotó akaratát, szellemét fejezik ki.⁶ A román egyházat illető törvényekben ez világosan látszik. XVI. századi végzéseket is beledolgoznak a törvénykönyvbe; a román egyházzal kapcsolatosan azonban csak arra emlékeztetnek, amelyik a püspökválasztás rendjét szabályozta. A misszió artikulus, mely kimondta, hogy a román papok György szuperintendenssel megvetőlkedjenek s az igazság érelmére men-

Az 1842 február—márciusi országgyűlés V. artikulusa.

Az oláh püspök paraszt tudatlanokat papokká ne csiindíjon ilázi vaxtése olait, ha kiket ilyeneket paraszt jobbágyokból csiindit, azokat is papságokidi megfosztván, tartozzék földesuroknak kezéhez visszabocsátani azon büntetés olait.

Kegyelmes urunk, fejedelmünk, honnan véren az oláh püspök autoritást magának, nem tudjuk, de ekkédiglen is sok rendből alyakifilelnek isztudatlan oláh jobbágyokból, kik teljesággal csak parasztok, és az uraló szolgálatokat kerengik, szetetésért oláh papokat csinált belőlök. Végestük azért az Nagydod kegyelmes tetazatából is, hogy az olyan tudatlan paraszt oláh jobbágyokból ezután semmi szín és praetextus alált ne merészellen papokat tenni, sub amissione officii; az kiket peng ekkédig is olyenokat iloit volna papokká, azokat is mox et de facto, levéven az papságot rólök, bocsátása ilókös utoknak kezében, sub eadem poena. M. C. R. Tr. X. k. 328. l.

Az 1847 március—áprilisi országgyűlés V. artikulusa.

Hogy az oláh papok és ecclesiasticus personák oly bírságot ne exigáljanak, mely a külöli ilázi concernálja, törvényt is ne revideáljanak, mely nem az ő fórumokat illeli.

Vadnak ily inconvenienliák, kíváltképen az oláh papoktól, kik authoritate alibet ipais vendicata a secularis iláziak a bírák authoritása ellen bírságlást exigálnak, és törvényeket is tésznek. Végestük azért, a modo in posterum, hogy az oláh papok és az ecclesiasticus personák oly bírságot, mely a külöli ilázi concernálja, ne exigáljanak, sem törvényt, mely nem az ő fórumokat illeli, ne revideáljanak. M. C. R. Tr. X. k. 457. l.

Az 1851 február—márciusi országgyűlés XIII. artikulusa.

Az oláh esperesetek illegitimum divorciumokból arcediatnak, az kik pengi köszölké offíciákat cselekednének, poena decernítatlik.

Az oláh esperesetek nem tudván az magok kötelességeiket szemek előli vésni, sok illelen és alkotmatlan divorciumokat csinálnak, némelyeket feleségétől elválasztanak cum plenaria absolutioe, némelyeknek penglen régen elhagyatott feleségeket vészsedjék, islen parancsolatja és az keresztényen térszágának béröli szokása ellen; miltfog azért absolutiójuk vagyon, az illeket meg nem merészeliék büntetvel éreite; végestük azért egész országul az Ngod

jenek, kinsaradt s az ebbe foglalt rekonstruáló törekvéseiről megfigyelkedeztek a törvényszerkesztők.

Az Approbaták törvénybe iktatják a román egyház „megfőrti” voltát. Az első rész, első szakasz harmadik pont (P. I. T. I. Art. 3.) annyira séreklmesnek ítélt rendelkezése tulajdonképpen bizonyos kiváltságot mutat.⁶ Az innovációkat tilalmazza ez a törvény és büntetést szab azokra, akik a négy bevett vallás értelmén kívül másokat tanítanak, abban megmaradnak, vagy azt terjesztik — e tilalom alól kivételek a román egyház hívei: „Ide nem értvén az Oláh vagy Görögök szektáján levőket, kik pro tempore szentvetetnek usque beneplacitum Principum et Regnicolarum”.⁷ Az üldözött, el nem ismert szektákkal szemben áll tehát fenn a román egyház „elfőrti” állapota, ami a fejedelmek akarata és kegyessége szerinti békés, csendes állapotot jelentett. A nyolcadik titulus rendelkezik azután bővebben a román egyház felől.⁸ Első articulusa világosan meghatározza az országban elfoglalt helyzetét: „Nóta az Oláh Natio az hazában sem a Statusok közé nem számláltatott, sem

kimes annuentiájából is, hogy ellőle illegitimum divorthum celebráló esperesteknek élete foglyon el érette, annak is az, ki azt cselekedés, absolutonáltsók is ne sufragáljon. M. C. R. T. XI. k. 127. l.

Az 1855 februári országgyűlés XIV. articulusa.

Az viadikról való pertekedésnek módja docrndították.

Vadnak ilyen megbántódása szegény nemcsa atyánklálnak, hogy vagy magokom, kik köztők azon az ecclán vadnak, vagy jobbágyinlon törvénytelen büntetéseket cselekesznek, az viadika is olyan dolgokban elegyít magát, melyek nem az ő tiszttól illetik. Ha kir peng ellőle exorsuórti in jus akatnak adrahátnál, residentálisan ember lévén, hol lehessen compellens fóruma, nem tudják. Végezűk azért és conclusáljuk, accedáhrán az Ngod bölcse hítelein is, hogy az megbántódott félnek arbitriumában legyen, ha vármegyén akarja-e keresni, vagy táblán az olyan dolgokat pertálós viadikál, az vármegyéről peng transmittálhatják táblára, ha az causának merituma egy kívánja. Az viadika peng tartozzék későbbé forinlig kezel állatni, hogy az törvényt végig állja, s legyen is miből az triumphans félnek satisfactiót impendátnál. M. C. R. T. XI. k. 190 l.

⁶ Szilágyi Sándor: M. C. R. T. XI. k. 24—28. l.

⁷ Séreklmesnek nevezte a törvényt Blay Árpád: „Az erdélyi románok a protektóse fejedelmek alatt” c. tanulmánya — „Az erdélyi katolicizmus múltja és jelenje” gyűjteményes mű. 92. l.

⁸ „Approbatore Constitutiones” Várad, 1853-I kiadás (Nagyenyed, Bethlen Kollégium könyvtára) 3. lap.

⁹ Approbatók I. kiadás. 14—15. l.

Vallások nem a recepta religiók közül való, mindazáltal, propter emolumentum regni, miúgyen palliativnak, az Oláh Egyházi rendek ehhez tartásák magokat: "...

Az 1579-i törvény szerint szabályozza a püspökválasztást, hozzátéve az azóta kifejlesztett gyakorlat szellemében, hogy a fejedelem a püspököket csak bizonyos „a fejedelem hítségére, az ország javára és egyéb szükséges dolgokra nézendő cconditiók” mellett erősítse meg. A román egyházi emberek túlkapásait tiltja: vizitációk alkalmával csak az egyházukra tartozó dolgokat, személyeket vizitálják s a szegény népet ne sarcolják.

A második articulus azt rendel el, hogy idegen földről bejövő papokat az esperesek examenre vigyék a vármegyei, székheli tisztek elé. E törvénnél az 1600. esztendő rendelkezésére hivatkozik — látnivaló, hogy megszelídítették a lécfalvi országgyűlésnek azt a szigorú határozatát, mely szerint „Oláh pap is a két Oláhországból soha ide bé ne jöhessen”.

A harmadik pont a román papokat kötelezi arra, hogy főke-s-uruknak „honoráriumot” adjanak. Az 1639-i törvény ismételteti meg e rendelkezésben, világosan rámutatva arra is, hogy nem annyira kapzsiság vezette itt a törvényalkotókat — hiszen intézkedik, hogy „csak állapottyokhoz és értékekhez illendővel tar-tozzanak” s ha valakit sérelem ér, a vármegye mérsékelje a föl-desúri kívánságot —, mint inkább az eredetileg jobbágyállapotú pap felett a főke-súr joga folytonosságának a fenntartása. A tör-vény igazi rendelkezése az, hogy a papnak azon fiai, akik magok nem papok, kötelesek legyenek hordozni a jobbágyterheket.

A negyedik artikulus az 1639., 1640., 1646-i törvényeket foglalja össze és rendelkezik, hogy a román papok semmilyen visszaélést ne kövessenek el a házasságkötések és házassági vá-lások körül. Az esperesek és a püspök tisztek szerint ügyeljenek fel erre.

A harmadik rész 53. titulus 1. articulusa hoz még nevezetes határozatot, megújítva a lécfalvi országgyűlésnek a kalugerekre vonatkozó határozatát: „az a szerzet, melyben levők kalugerek-nek nevezetnek, nem acceptálatom, sőt inkább megtilalmaztatott”. Látszik azonban a törvény második részéből, hogy ez a határozat sem alkalmaztatott teljes szigorral, a kalugerek benn voltak az országban s a törvény úgy intézkedik, hogy addig benn is ma-

radtassanak, amíg ezt a fejedelem és az ország illendőnek és sztkéslegesnek találja.

Az országgyűlési végzések és az Approbaták a románokkal szembeni valláspolitikai egyik oldalát jelentik. E törvények csak a „iura circa sacra“-t, az állam és egyház egymáshoz való viszonyát, annak is csak egyes részeit szabályozzák. A Rákóczi kor román valláspolitikája azonban sokkal több tényezőt foglalt magában. Az állam és az egyház között nem ilyen merev jogi viszony állott fenn, amilyen e rendelkezésekből sejthető. E viszonyt egyfelől a fejedelem kegyúri gondoskodása, másfelől a református egyház missziója határozta meg.

Az erdélyi református egyház e korbéli nagy püspökei egyforma gondtal és igyekezettel állanak a fejedelem mellett és segítik abban, hogy betölthesse a románok között is azt, ami uralkodásnak sódolga: az Isten igaz tisztelésére való felvigyázást. *Keserű Dajka Jánosról* említtünk, hogy ő formulázta meg a Gennadius vladika conditioit, tudnunk kell azt is, hogy Gennadiust egyenesen ő választotta ki, az ő ajánlatára nevezte ki vladikává Bethlen Gábor.¹⁰ *Csulai György* püspök reformáló buzgósága már udvari pap korában, a szerencsétlen vladika, Ilie Jorest elleni eljárásban kitűnt¹¹ s később mint püspök is folytatta azt a munkát, amit *Celeji* megkezdett.¹² *Celeji Katona István* (1633—1649), az erdélyi református egyház legnagyobb püspöke, böcs és erélyes egyházkormányzó, korszakos jelentőségű munkát végzett a román reformáció területén is. A Rákóczi korszak román valláspolitikáját, irányát, eszközeit ő határozta meg. Elevenen élt benne a missziói felelősség az országban élő román nép egyháza iránt s e felelősségtől hajtva, sok terhet, kénytelenséget, gyanúsítást, munkát vett magára. Ha munkájában, leveleiben helyenként türelmetlenség is nyilvánul meg, nem tagadható, hogy nem gyűlöletet akart, hanem Isten ügye diadalát s hogy munkája áldás és megter-

¹⁰ *Celejiné* 1640 szept. 26-án írt levele. *Új Magyar Múzeum* I. h.

¹¹ Egy moldovai írás őt vádolja a moszkvai cár előtt Ilie Jorest letételével — *Iád Metep* 51.: I. m. 199. l.

¹² *Bod Péter*: Személt Szent Polikárpus. 62—93. l. — *Csulai* annyira a szíven viasolta a román egyházak reformációját, hogy *Bestre Izák* az erdélyi püspökökről írott lúth jegyzetében is, jellemzésül ezt jegyzi fel róla: „Georgius Csulai Principis Georgii Rákóczi II. Pastor Aulicus. Electus anno 1650. Vir sedulus, qui primus in gratiam Valachorum curavit Novum Testamentum, Psalterium Davidis, et Catechesin verti in linguam Valachicam, aliquot etiam Ecclesias Valachicas reformavit.“ — *Történelmi Tár*, 1889. 426. l.

mékenyítő hatás volt az egész románság egyházi és művelődési élete számára.

Gennadius vladika halála alkalmával írt levele (1640 szeptember 4.)¹³ juttatja kifejezésre azokat a belső rugókat, amelyek missziói munkáját vezették: a fejedelmet figyelemzeti tiszte kötelességére: „azok is ugyan emberek (a románok i. i.), ha balgatók is; és nagyságnak, mint keresztény fejedelemlnek incumbál, tisztje és conscienciája szerint azoknak is lelkekre, amennyiben lehet s amennyiben azok az ostobaságban megátalkodott emberekkel bevetheteli, gondot viselni!” A levél egy másik, nagyon jellemző mondatában magát sem veszi ki ez Isten előtt rájuk nehezedő felelősség alól: „mert bizony kegyelmes uram, Iélek rajta, hogy az Úristen mitőlünk veszen számot érette, ha ezeket a balgató embereknek megfigáljuk. Amire veheti őket nagyságod, jó s ha ugyan megkeménylik magukat, ha nem leszen mód benne, nagyságod Isten előtt lelkét megmenti; ők pedig magok menthetetlenek lesznek”.

A román egyház iránti érdeklődésébe belejátszik korának ökuménikus mozgalma. *Duraeus Jakab* kezdeményezése: a protestáns felekezeteknek egy egyháza való tömörítése eljutott Erdélybe is, Geleji s általában az erdélyi protestánsizmus vezetői kedvező véleményt mondtak e kérdésben, sőt megjelölték a módokat is, amelyek mellett a nagy egységesítő zsinat összehíthet. Geleji valószínűleg be akarta vonni ebbe az unióba a románokat is.¹⁴ *A román egyház reformációja az ő gondolata és terve szerint tulajdonképpen: unió, a két egyház egyesítése volt.* Az egyesítés útjában kevés akadályt lát, vagy legalább is olyanoknak látja az akadályokat, amelyek elháríthatók. „Némely punctumokban közelebb járnának a pápistákhoz, mint mihozzánk — írja az egyik román püspökjelölt (Mănovitius) megvizsgálása után —, de némelyekben ismét mihozzánk közelebbenek”.¹⁵ Egy másik helyen pontosabban körülírja, hogy miiben látja a különbségeket: „Én a szenteknek és a képeknek tiszteltetésben és a Szentléleknek származásán kívül az igaz görög vallásban alig látok több különbséget a hitnek ágazatiban mitőlünk; hanem inkább mind csak a külső rendtartásokban és ceremóniákban vagyom a különbség, amelyeket ez semmivel egyébbel nem tud állatni, hanem csak az oecuménia

¹³ *Új Magyar Múzeum.* 1899. I. h.

¹⁴ *Blüay Árpád*; I. m. 68. l.

¹⁵ 1640 szeptember 13-án írt levele. *Új Magyar Múzeum.* 1899. I. h.

szerzésével, mint a pápisták".¹⁶ Úgy vélte, hogy kevés a dogmatikumbeli különbség a keleti és a református egyház között, nem ismerte fel, hogy a keleti vallásosság épp a szertartásokban, a liturgikus életben van. A „ceremoniák” értékét és helyét nem látta meg, azt hitte, ezeken könnyen lehet változtatni s az egység igazi hátráltatóját a román nép superstícióiban látta. Hite az volt, hogy a román babonáság elleni küzdelem a görög egyház igazi arcát fogja lehragytatni, azt a görög vallást hozza felszínre, mely nem sokat különbözik már az evangéliumi, reformált hittől.

A román egyház megfelfrása végett, püspöksége kezdetétől fogva felügyelt arra, hogy Gennadius püspök miképpen tartja meg az eltérő feltételeket s halála után elkeseredve írja róla: „az is nyavalyás, kit tartott meg s kit semmire sem”.¹⁷ Valószínűleg a conditók meg nem tartása miatt történt, hogy már 1634-ben Gennadiust a magyar református püspök alá rendelték. Ilyen függőség kialakulására enged következtetni az a körülmény, hogy ebben az évben a református püspök felveszi „az orthodox oláhok püspöke” címet is.¹⁸

Gennadius halála után arra törekszik, hogy még jobban megkösse a román püspök kezét és rászorítsa őt azokra a reformokra, amelyek útján lépésről-lépésre megvalósult volna a románok reformációja. Olyan püspököi nem lehet kapni, aki hajlandó lenne gyökeresen szakítani a keleti hagyománnyal s ha akadna is ilyen, azt nem szentelné fel a havasalföldi metropolita és nem fogadná el püspöknek a papok. A babonások kiírása, az egyház életének, szertartásainak egyes részeiben való megújítása által azonban remélte, hogy elérni a kívánt célt. Így alakul ki Rákóczi alatt a fejedelemség akaratának érvényesítésével Cseleji Katona István sugalmazására az a valláspolitikai, amelyet a conditók által való reformálás jellemez.¹⁹ A görögkeleti egyházzal szemben nem

¹⁶ 1640 szeptember 24.-én írt levele. U. o.

¹⁷ 1640 asept. 4.-én írt levele. Új Magyar Múzeum, 1839. I. h.

¹⁸ Bély Árpád: I. m. 88. L.

¹⁹ Köszönik Cselejinek I. Rákóczi Györgyhez írt levele azon részét, melyben a conditók által reformálás felől ír. E részlet ugyan általánosan ismert, de nevezetességen kívül azért is meg kell felelnünk, hogy a szöveg egyik hibája román fordítását helyreigazítsuk.

„Olyat, hogyfemes uram, nem találhatok, aki rektortját is fudamentalistus változtatja. Ez is (Mikolaius) arra semmiképpen nem mehet, mert úgy őtet eszcommenikálná a pátriárka, a vladikánakra feleztelenül nem engedőd, az oláhok is be nem vonná, sőt ha kösöjök kimenne, ki tudja mi is eszték

támaszt új egyházat, amint azt a János Zsigmond korának vallás-politikája tette, nem is akar oly egyetemes missziói tervet megvalósítani, miut ilyenre Bethlen Gábornak Cyrill Lukáriszhoz írt levele enged következtetni, de *mélyebben nyúlt bele a román egyház életébe, mint bármelyik eddigi misszionáló főrekvése.*

Két nevezetes conditió-megállapítás maradt reánk Geleji Katona Istvánól. Az első 1640 szeptemberében készítette *Macedoniai Milovitiusz* számára,²⁰ ki görög származású „apátúrszabású” egyházi férfi volt, a havasalföldi Govora-i kolostor nyomdavezetője, kit más két jelölttel szemben Geleji támogatott a fejedelem előtt, a püspöki szék betöltése alkalomával. A püspökséget a moldovai vajda jelöltje, a putnai kolostorból Erdélybe jött, meg nem alkuvó keleti hitű *Ilie Jorest* kapta meg, Geleji azonban annyira biztosra vette a maga jelöltje megválasztását és megerősítését, hogy meg is examinálta s a condiciókat is összeállította számára.

Ilie Jorest nem sokáig viselhette a püspökséget. Súlyos vádak merültek fel ellene erkölcstelen élete miatt, valószínűnek látszik, hogy része volt a moldovai vajda Erdély ellen áskálódó politikai terveiben s nem lehetetlen, hogy egyházi tekintetben a jászvásári zsinatra és nem a református püspökre hallgatott.²¹ Ez utóbbi okok csupán feltevések, az egyetlen hiteles forrás arról számol be, hogy a román papok generális szinodusa erkölcstelen élete miatt fosztotta meg a püspökségtől és a papságtól és ezért adta át meghintetés végett a világi hatóságnak.²² 1643-ban így új püspöke van a román egyháznak: *Simion Ștefan* fehértvári szerzetes, aki már az előző választásnál is a jelöltek között volt.

rejta és így semmit sem eldőlhatna; mi nekünk kegyelmes uram úgy tel-szik: hogy elég ennyire venni egyet-sében, ha ezeket a supernatúrákat a vak hőszéggel elhagyhatnók; azonban az Uristen ököi jobban világosaltván, idővel többre is vehetnők; *főképpen hogyha szótában tanítván gyermekek, a dré-ségben valamit épülének, mert egyszerűmind mindent elhagyatni velük nehéz, azt lehetetlen; mint az egytőb nemzetiségeknek megtérésének példáját bi-snyitják.*

Ezt az utolsó mondatot fordítja *Meley Ștefan*: i. m. 196. k. a következő-képpen: „copiii și-l dau la școală, se învâță în latină și astfel cum s'au învâț cu alia națiuni și ei cu vremea vor fi înghiiți în marea ungurească-calvină”. Románizárató fordítában ezt sejteti, hogy az egyház misszió magya-rozálási szándékot rejtegetett.

²⁰ *Új Magyar Múzeum*. 1859.

²¹ *Bilay Árpád*: i. m. 98. k.

²² *Jancsó Benedek*: i. m. I. k., 528. k.

A püspökséget csak azután nyerhette el, hogy Geleji szűró rábeszéléseit és intéseit meghallgatta, a feltételeket elfogadta s megígérte, hogy azokat másokkal is megtartatja.²² *Milovitius* conditióit Gelejinek egyik levele őrizte meg, a *Papa Ștefan* elé írt feltételek Rákóczi György megerősítő oklevelében maradtak fenn.²³

A conditiók nemcsak a babonák és a törvénytelenések ellen irányultak, rajtuk keresztül bizony arra törekedett a hazug püspök, hogy a románok egyházát „in fundamentalibus” változtassa meg. A két irat sok mindenben eltér, az első 24, az utóbbi csak 15 pontot tartalmaz. A 24 pont megtehetősen rendszertelen és hanyag fogalmazásban írja elő a püspök követeléseit; a Simion Ștefan feltételein ellenben látszik, hogy az udvari kancellária gondos munkájával készült. A háromévi időköz is szerepet játszott, más feladatokat rótt a püspökre az 1640. évi, mint az 1643-44 évi helyzet. *Milovitius*nak még azt hagyja meg Geleji, hogy a lefordított román kátét nyomtassa ki, a káté azonban időközben kinyomtatott s így *Papa Ștefan* már csak arra kötelezi, hogy a kinyomtatott román kátét fogadja el és tanítsa, papjaival is fogadtassa el és taníttassa. Az *Ilie Jorest* letétele is befolyásolta a feltételeket szabó Gelejit, aki 1643-ban más eszközök és módok által kívánta szolgálni a román egyház megújulásának ügyét, mint három évvel ezelőtt. Akkor azt tartotta fontosnak, hogy a püspök iskolát állítson a gyermekek és ifjak számára és őket latin nyelvre, valamint a keresztyén vallásra taníttassa; hogy könyveket nyomtasson az egyház és az iskola szükségére, hogy a református egyház imádságait fordíttassa le s vezesse be a román gyülekezetekbe; a hugosi és karánsebesi román reformátusok által használt énekeket nyomtattassa ki és gyülekezeteiben énekeltesse. 1640-ben tehát a tanítás és a liturgiai reform állottak törekvései előterében.

Az *Ilie Jorest* elleni közdelomban azonban a román papok generális szinódusának határozata és az esperesek egyházi öntudata volt az, ami megtörte ez erkölcstelen és erőszakos püspök

²² Erdélyi Protestáns Közlöny 1884. 6—7. lap. A rég kiadott levelet egyébként Nagy Géza: „Geleji Katona István személyisége levelei alapján” c. tanulmánya említ és dolgozza fel. Erdélyi Múzeum 1940. I. füzete, 35—48. l.

²³ A feltételek magyar szövege olvasható *Jancsó Benedek* I. m. I. k. 530—532. lapjain. *Metey Ștefan* a „Magazinul istoric pentru Dacia” bukaresti történelmi folyóirat 1846-iki évfolyama alapján közli a conditiókat. A *Oyulofehérvári Libri Regii* XX. k., 212 b—218 a. alapján a közlőm az egész közevető iratot a munka függelékében (III. sz.)

kormányzását s a református püspök értékes szövetségest ismert fel a szinodusban és az esperesekben. *Papa Ștefan* condițiójában tehát meghagyja, hogy „az összes papok zsinatát” évente hívja össze és ha valamilyen, különösen nehéz dolog adódik elő, espereseivel tartson tanácsot s azután kérje ki a magyar püspök véleményét is. Az esperések megválasztásával kapcsolatosan condició az, hogy a vladika ne engedje magát pénzzel megvesztegetteitni, hanem az espereseket a konzisztorium szavazata alapján nevezze ki. Meg kellett ígérnie, hogy igaztalanul nem teszi le tisztjokból őket, hanem csak ha valami vétket követtek el, akkor is a törvény formáinak megfelelően és a református püspöktől értesítél döntéséről; vizitációt csak az esperesekkel együtt tart, végső bíráskodási forumként pedig Gyulafehérvárt püspöki ülészéket állít fel, melyen az oda felfolyamodók ügyében több esperessel együtt fog ítélkezni, tanácskozva azonban ilyen ügyekben is a református püspökkel. Az 1643-i condiciókban az *utóó egyházkormányzáti bizto:tlékaí kerültek a főhelyre.*

E feltételek nem voltak csupán óhajások, vagy ötletek, bennük olyan törekvés jutott kifejezésre, mely meghalározta e korszak román reformációját. A Milovitius elé szabott condiók: a káté, a különböző egyházi könyvek, az iskola, egy részükben már elkészültek, más részükben a Rákóczi korszak későbbi gazdag román kultúráis alkotásaiban valósultak meg. A Simion Ștefan elé írt condiók nevezetessége az, hogy bennük figyelmező meg első alkalommal az esperesi kar és a magyar református püspök szövetsége. A vladikát meghagyják az egyház élén, sőt számára sok munkát, nehéz felelősséget hagynak, az egyházkormányzás munkáját és hatalmát azonban megoszadják. A XVII. századi erdélyi román egyházra nem mondható az „*ecclesia in episcopo*” — a püspök inkább *primus inter pares* s törvényhozó hatalmában a generális zsinat, törvénykező hatalmában az esperesi kar osztozik, mindnyájuk felett pedig a református *superintendens* és a „*summus episcopus*”: a fejedelem áll.

E különbözőségek mellett nagy megegyezést is találunk a feltételekben s e megegyezésben van tulajdonképpeni rendeltetésük. Azok a pontok, amelyek az *igehirdetésre, a keresztség, az úrvacsora* kiszolgálására vonatkoznak, amelyek *Krisztusról mint egyetlen közbenjáróról* tanítanak s a fontoslegcs ceremonláék elvetéséről intézkednek, nagyjából megegyeznek s mutatják, hogy a misszió és valláspolitiká különböző eszközöznél, milyen követ-

kezdetesen haladt e reformáció a román egyház evangéliumi megújítása felé. Az igehirdetésről azt rendeli el, hogy azt a nép nyelvében, románul kell végezni és pedig minden vasárnap és ünnepnap kétszer, szerdán és pénteken egyszer-ször. A keresztséget az Atya, Fiú és Szentlélek nevében kell kiszolgáltatni és pedig „egyszerűen vízzel”, ami alatt — amint azt a Milovitius elő írt pontok részletesebben kifejtik — a „gyertyázás, olajozás és egyéb pápistai toldalékok” letévesztését érti. Az úrvacsorát Krisztus rendeltése szerint kell kiosztani; itt is az 1640-es pontok a részletesebbek és megmondják, „hogy nem kaláccsal kell kiosztani, amint ők szokták, hanem a kenyérrel kezelve adván szárazon; a bort pohárból”. Tilalmazzák a conditiók az úrvacsorának „az értelem nélküli való kiadékok” számára való kiosztását, valamint a „misélfést, füstölést, csengtetést és egyéb efféle pápistáktól maradt babonázást”. Hitvallási reformot kíván ott, ahol kívánja, hogy Krisztust, mint egyedüli közbenjárót imádják. Az 1640-es conditiók 14. és az 1643-as conditiók 5. pontja tartalmazza e nagyon nevezetes rendelkezést: 1. 1640—14. pont: „több közbenjárót az egy Krisztusnál Isten és emberek között lenni ne tanítson, hanem minden szükségeket csak az egy Jézus nevében kérjék az Istentől; a megölt szenteket pedig és a szent angyalokat ne imádják, sem velek magokért az Isten előtt ne törekedjessenek, az Istennek nyilvánvaló tilalma ellen”. 2. 1643—5. pont: „Jézus Krisztus Urunk isteni szent felségét (aki egyedüli üdvözítőnk és közbenjárónk az Atyánál) tisztelni fogja hódolattal és imádatlal s tiszteltetni fogja a többiekkel; sőt megadja a szenteknek is az illő tiszteletet és megadja a többiekkel is”.

Nevezetes ez a két pont azért, mivel rajtuk keresztül Geleji innár nemcsak külső, rendtartáshelyi reformot kíván, hanem a vallásnak „in fundamentalibus” való változtatását, oly pontra irányítva az újítást, mely szerinte is a keleti egyház és a református hit között levő mélyreható különbségek közül való. A *szentek tisztelését* (lehát nem imádását) természetesenleg követeli az a kívánság, hogy a kereszti és a templomi szentképek se legyenek imádat tárgyai, hanem csak mint emlékeztetőt becsülik meg, elhagyva az azok előtt való „letérdepelést, feszengetést, azoknak ölegetését, csókolgatásokat...”, mert az Isten azt világosan tiltja.

Nem feledkezik meg a *superstíciókról* sem s különösen a temetéssel kapcsolatos babonás szokásokat: gyertyázást, lőmjé-

nezési, útiköltségnek, eledelnek a koporsóbatételét tekintli olyanoknak, amelyek ellentétben állanak úgy a temetés komolyságával, mint a keresztyén hit igazságával. Csak az első, 1640.-i kondíciók tilalmazzák a következő vallásos jellegű babonákat: a halottak feletti gyertyaégetést, „vajdagatást”, a megholtakkal való beszélgetést és „komondorozást”, a házások esketésében a méz-nyalítást, a plinkósti királyné-asszony tételt, kóricásoknak táncolását — a második iratban nincs ezek felől említés.

Gondosan szabályozza mindkét irat a püspököknek és papoknak a házások megesketésében és a házassági elváltásban való eljárását. Úgy látszik e tekintetben sok lehetett a visszaélés, ha az országgyűlési határozatok mellett, a condíciók is oly alapos-sággal foglalkoznak vele. Meglepő az a szabadelvű álláspont, mely az 1643-as 14. condícióban jut kifejezésre. Tilja azt, hogy a román pap magyarokat eskessen, elválasszon, kereszteljen, vagy temessen, hozzáteszi azonban: „kivéven azt az egyetlen esetet, ha valaki a románok közül magyar asszonyt, vagy szőrt vesz feleségül és az kívánná, hogy oláh pap eskesse össze.” A vegyes-házások kérdésében hozott határozat, világos bizonyítéka az erdélyi valláspolitikai törekvni szellemének, melytől semmi sem állott távolabb, mint az, hogy a reformáció által a román nép, vagy egyház elnyomását készítse elő.

Felismerve a condíciók e bölcs mérséklését, nem fogunk a condíciók utolsó pontjaiból mást olvasni ki, mint azt, hogy rajtok kerestől nem a román egyház gúzsbakötése pláncztatott, hanem csak az egyház békessége, a reformatori kezdemények jó vége biztosított: 1. 1640—24. pont: „a vladika az orthodoxus magyar püspöktől függjön, egyből-másból tőle értsen s ha mi oly illetlen dolognak és aktusnak tétele felől megintelnk, megfogadjuk.” 2. 1643—11. pont: Elrendeli, hogy a román vladika necsak eszereivel, hanem a lőtszetelel orthodox (református) magyar püspökkel is folytasson tanácskozással s mint a jelenben, úgy a jövőben is elfogadjuk felülvizsgálatát és beleegyezését.” A 15. pontban ehhez kapcsolottan a fejedelem iránti hűségre inti az új egyházfőt: „Ezeken kívűl mindenben és mindenkoron hű marad hozzánk, jóakarója lesz a mi jóakaróinknak és ellensége a mi ellenségeinknek.”

A condíciók a románokkal szemben követelt vallás-politikának csak egyik részét alkották. Más részen tovább folyt az a gondoskodás, amellyel egyes gyűlekezeteket, papokat, sőt egész esperességeket kivettek a vladika fenn-

hatósága alól és közvetlenül a magyar püspök alá rendelték őket. Állott ez első sorban azokra a papokra és gyülekezetekre, amelyek nemcsak egy-más engedményben, hanem hitvallásuk, egyházi életük egészében a református hitet és a református püspök kormányzását fogadták el. Az erdélyi románok soraiból kivált, dédelgetett palánta-ekklézsiák voltak ezek, amelyeket mindegyre védenek a fejedelmi intézkedések a többi román pap támadásától. A Popa Stefan elő írt condíciók is külön emlékeznek meg róluk. A 10. pont ezeket mondja felülük: „Azokat, kik a románok közül egyházi férfiak, vagy világiak — a Szentlélek sugalmazására felveszik az orthodox hitet és magokat átvetik az orthodox püspököknek, nem fogja semmi módon háborgatni s nem is fog kísérletet tenni a nép között ellentük való cselekvésre és ilyent a többi papnak sem enged meg.”

Nehéz világosan megvonni a határt e korban a református és a condíciók által megreformált román egyházak között. Ha a vladika és a papjai mind bevették és megtartották azokat a condíciókat, amelyeket a magyar püspök számukra meghatározott, valósággal református egyházzá lettek. A másik oldalon pedig a reformátusnak ismert román ekklézsiákban is szükség volt arra, hogy a hívek „a babonás tévelygésnek homályából napról-napra világosságra vezéreltessenek.” Az 1641-ben megerősített *Burdánfalvi Ábrahám* bihari román püspököt úgy tartja nyilván, a román egyháztörténetírás, mint a református románok püspökét.²⁶ S nem is kételkedünk abban, hogy az volt, mivel egyházmegyéje azon a területen feküdt, amelynek reformátusságáról már Bethlen Gábor idejéből van tanúságunk. Az okirat nem nevezi őt „orthodox” — református püspöknek s az intések, amelyekkel az egyházközösségek jó igazgatását, a magokat illetlenül viselő papok letételeit, a babonás és illetlen ceremóniák elhagyását szorgalmazza, arra engednek következtetni, hogy e református vidék egyházi, erkölcsi élete, hitvallási szilárdsága nem sokban tért el a vladika igazgatása alatt lévő egyházmegyéjétől. Úgy véljük, hogy a *főkülönbség* abban volt, hogy a keleti egyház papjai a gyulafehérvári generális szinodushoz tartoztak, ez északnyugati vidék papja a tiszántúli egyházkerület zsinatába gyűltek fel időről-időre s pappá is a református zsinaton szenteltettek, amint ezt a Bethlen

²⁶ Kisebbség irántának román nyelvű kivonatát közli Dobrescu N. I. m. 26—28. l. Teljes szövegét lásd e munka függelékében II. sz.

Gáborral kapcsolatosan idézett fétjegyzés is mutatta. Burdánfalvi Ábrahámnak is azt hagyja meg a fejedelmi írat, hogy „köteles legyen az Magyarországi ortodoxus püspöktől ő kegyelmétől, köteles penig az Bihar vármegyei senioriul s partialistul dependálni mindenekben.” A XVII. századi erdélyi románság egyháza egyetlen nagy missziói munkamező, hitvallási harc színhelye volt s rajta az elkülönülés egyházkerületi hovatartozás szerint figyelhető meg. A román egyház azáltal tartotta fenn magát és szabadult meg végtül is a kálvinista befolyástól, hogy inkább volt hajlandó a maga egyetemében, zsinatában és condicióiban elfogadni minden református követelményt, mintsem egyes területeit, ekkleziáit és egyházmegyéit engedni ki kötelekeiből.

Nem is szakad le végérvényesen a román egyház testéről a XVI. században levált *Karánsebes*, *Lugos*, egyes *Hunyad* megyei gyülekezeteken kívül, csak a XVII. század elején áttért *Bihar* megyei románság. Hangsúlyozzuk ezt azért, mivel éppen e korokban sok más román egyházmegye is elszakított a fehérvári vladikától és egy időre közvetlen református kormányzás alá tételezt, de ezek nem maradtak meg a nagy református egyház kebelében s még oly kismérvű és viszonylagos református egyház-szervezetet és autonómiát sem tudtak kifejleszteni, amilyent a Burdánfalvi Ábrahámot megerősítő írat Bihar megyéből mutat.

Az erdélyi területek közül a legerősebb különállása a *Fogarasi vidéki három román esperességnek* volt. Külön szervezték a XVI. század utolsó harmadában keletkezett s főfőtgyelőjük a fogarasi első református pap volt.²⁰ 1595-ben, amikor Mihály vajda és Báthori Zsigmond között politikai szerződés jött létre, a három esperesség visszakerült a gyulafehérvári vladika joghatósága alá. 1636-ban, amikor I. Rákóczi György megerősítette a román papok régi kiváltságait, megerősítette a fogarasi papoknak a fehérvári román püspöktől való függőségét is. 1643-ból azonban azt jegyezzük fel a Cseleji levelei, hogy a fogarasi papok a fejedelemség protekciója alá helyezték magukat, ami maga után vonta a vladikával való kapcsolataik megszakadását. A román papok tiltakoztak ez elszakadás ellen, valószínűleg a püspököknek járó adó és más egyebekben kiváltságokat óhajtottak, de féltek attól, hogy a református püspök, vagy esperes közvetlen igazgatása alá kerüljenek. Tiltakozásukra Cseleji azt ajánlja a fejedelemtnek, hogy ne

²⁰ *Bikay Árpád*: l. m. 96–98. l.

engedje őket vissza a román püspök nyájába: „ezután sem ügyel-
nének a lakságon (vármegyén) lévő papokkal össze”, hanem
a fogarasi főprédikárunktól függjenek (ez alatt valószínűleg a há-
rom közül az első román esperest érti) s az, mintegy a fehérvári
vladika vikáriusa, kormányozza őket.²⁷

A Fogaras-vidék román esperességeinek sorsa egyszerre dől
el más hat román esperességgel oly módon, hogy a román püs-
pök felügyelete alól a magyar református superintendens kormány-
zása alá helyeztettek. 1643 márciusától októberig folyt a harc a
román püspök és Geleji között az esperességek birtokáért. A harc
kezdetei Ilie Jorest idejére nyulnak vissza: vagy az ő túlkapásai-
val szemben, vagy pedig az ő fogsága idején, főpásztori és gyá-
molított keresve, sok román esperes az „orthodoxus” püspök kor-
mányzása alá adta magát. Úgy hogy, amikor Geleji az új püspök-
nek olvasta fel a conditiókat, azokban említés lévén a vizitációról
„azt kérde Popa Ștefan, kiket vizitáljon ő, mert három esperesnél
több ő alatta nem leszen, mivel az egész országban husz esperes-
ség vagyon s annak immár tizenhete én aláam állott”.²⁸ A husz
esperesből tizenhét olyan reverzálist adott, melyben kötelezte ma-
gát, hogy a református püspöktől fog függeni. A hátralévő há-
rommal, kik mezősegi egyházmegyéket kormányoztak, szintén foly-
tatott tárgyalásokat Csulai, az udvari prédikátor, sőt már át is
adta számukra a fejedelem megerősítő íratát, de az annak árát
képező reverzálist csak nem voltak hajlandók aláírni.²⁹

Popa Ștefan püspökké tétele után az esperesek nagy része
arra mulatott hajlandóságot, hogy a vladika alá térjen vissza, a
református püspök azonban ennek minden erejével ellene állt s
megmondta Popa Ștefannak, hogy az alatta lévő egyházmegyékre
nem engedí vizitálni. Majd arra gondolt, hogy vizitációra beengedi
ugyan a maga embere kíséretében, de csak azért, hogy mindenfelé
intse a papokat a conditiók megtartására.³⁰ Láttuk Fogaras ese-
tében még arra is hajlandó volt, hogy a három esperesség kis
önálló közösséget alkosson, egy vikáriussal, csakhogy a vladika
közvetlen irányítása alá ne kerüljenek. Ez a harc oldódik meg

²⁷ Gelejének 1643 április 6-án írt levele. *Erdélyi Protestáns Közlöny*,
1881. évfolyam. 6–7. l.

²⁸ Geleji levele 1643 március 4-ről. *Erdélyi Protestáns Közlöny*, 1881.
évfolyam. 6–7. l.

²⁹ U. o.

³⁰ U. o.

azután a fejedelem 1643 október 10.-én kell megerősítő oklevelével, oly módon, hogy a húsz esperességből tizenegy átadatott a vladikának, kilenc esperesség pedig: az Alamori, Szászvárosi, Hátszegi, Hunyadi, Illyei, Körösi és a három Fogaras-földi a református superintendens közvetlen felügyelete alatt maradt.

Az *egyházmegyéért vívott harc* azonban nem szűnt meg végképp e rendelkezéssel. Láttuk, a református püspök bevételle a vladika condíciói közé az esperesek érdekét védő pontokat s az esperesek mindenkor készek voltak a riválisnak érzett vladikával szemben a református püspökre appellálni. Az is lehet, hogy a vladika valóban háborgatta őket s a református püspök számára jó alkalom volt minden összetűzés, hogy a rendteremtés alkalmával újból és újból érvényt szerezzen a kálvinista hatásnak. Hat iratunk van e korból, amelyekben a fejedelem megvédi és biztosítja a román esperesek jogait s minden alkalommal megismétli a condíciókat is. 1647 májusában íródott az a kiváltságlevél, mely Geloji 1643.-iki diszpozíciói szerint kivestl Fogarast a vladika alól és *Berivöl István* esperesnek rendeli alá.⁸¹ I. Rákóczi György Liber Regiusa őrizte meg a Fehérvárt lakó és nyolc Fehér megyei falut kormányzó *Popa Naxul* (Neacșu) esperesi kiváltságlevelét.⁸² A levél 1647 július 7.-én kelt samint a leíratból sejthető, ugyanakkor mindenben megegyező oklevél adatott ki *Leőki Lőrinc*, *Fülöp Pap*, *Todinka Pap* és *Simon Pap* esperesek számára is. Egy nappal később adatott ki az előzővel szintén mindenben megegyező megerősítő irat *Cikingsyeli János* esperes számára, aki alá 18 Fehér megyei román egyházközség tartozott. Ezt az oklevelet Brankovics György krónikája őrizte meg.⁸³ 1648 június 7.-én kelt „Küküllő vármegyéjében Karácsonyfalván lakó *János Pap*“ tizenegy falubeli oláh ecclesiaknak esperesstje“ megerősítő irata, az év decemberében pedig *Csucsí Péter*⁸⁴ Zaránd megyei román esperes nyert ilyen diplomát. Az utolsó e sorban a *Simon Petrásko* máramarosszigeti protopopa diplomája 1652-ből, mely nem maradt

⁸¹ *Lapeș Ioan*: „Principele Acașlu Barcău și Mitropolitul Sava Brancovici“. — *Analele Academiei Române. Secțiunea Istorică* XXXV. kötet, Bukarest, 1912. 571—572. l., I. sz. jegyzet.

⁸² *Öyülfahérvári Libri Regii* XXII. k., 43. b—44. a. l.: Függelék V. sz.

⁸³ *Brankovics György* krónikája *Dragomir Sthiu* fordításában és tanulmányával az „Anuarul Institutului de Istorie Națională“ II. kötetében jelent meg, Kolozsvár, 1924. Az említett dokumentum a 38—39. lapon.

⁸⁴ *Öyülfahérvári Libri Regii* XXIV. k., 12 b—13 a. l.

⁸⁵ *Öyülfahérvári Libri Regii* XXIV. kötet, 43 a—44 a. l.

fenn, de tartalmi kivonata Bod Péter Szmirnai Szent Polikárpusában olvasható.⁹² A kiváltságlevelek mindenike a vladika illetlen háborgatásáról emlékeztik meg. E háborgatás abban állott, hogy elszakította a falvakat: kivonta a régi esperes akól s ezáltal annak hatalmi körét és jövedelmét is kevesebbítette. A fejedelem egyfelől a vladika ellen veszi védelmébe az espereseket, másfelől a papok és a nép ellen, kik úgy látszik e harcokban a vladika pártján állottak. E kettős védelem és jogainak biztosítása ellenében öt kondícióra kellett magát az esperesnek köteleznie: 1. az Isten Igéjét románul prédikálja és papjaival is prédikáltatja, 2. a kátét a gyülekezetnek tanítja, 3. a keresztségben és a házasság megkötésében levő lemerdek babonáságot elhagyja, 4. az azelőtt való esztendőekben bevett condíciókat (Popa Ștefan condíciói 1643) megtartja, 5. a magyar orthodoxus püspöktől fog hallgatni és foggni. E pontok, amelyek teljesen azonos fogalmazásban kerültek bele mindenik diplomába, részben emlékezteiőől szolgálták s megerősítették a már azelőtt elfogadott kálvinista condíciókat, részben azt a célt szolgálták, hogy az espereseket a református püspök közvetlen hatása alá vonják.

Ahogy az esperesek és a vladika közötti érdekellentéteket és harcokat a református hatás megerősítésére kívánta felhasználni e korszak fejedelmi valláspolitikája, azonképpen járt el a Máramaros egyházi birtokáért folyó versengésben is. Máramaros román egyházait a XVII. század első felében egészen 1657-ig, amikor végképp a fehérvári vladika egyházkerületéhez csatoltattak, felváltva kormányozta a munkács rutén püspök, a század elején a révi püspök, majd egy-egy alkalommal a fehérvári püspök is.⁹³ Új és új püspökjelöltek jelentek meg és vették birtokba e lávól fekvő, hegyes területén kis román ekkleziáit. II. Rákóczi György kiterjeszti e vidék román egyházára is a magyar orthodoxus püspök missziói munkáját s 1650-ben *Popa Szavuly*,⁹⁴ majd ennek utódát *Molodics Mihály*⁹⁵ csak úgy erősítette meg a püspökségben, ha elfogadták bizonyos reformokat (igehirdetés románul, az Újtestamentum, a káté és a zsolnár használata, stb.), elismerték a gyulafehérvári református szuperintendens egyházi felsőségét és ígéretet tettek, hogy a román papok évenkénti gyula-

⁹² 92—93. lap.

⁹³ *Meșeu Ștefan*: I. m. 225—230. l.

⁹⁴ *Dobrescu N.*: I. m. 30—33. l.

⁹⁵ *Dobrescu N.*: I. m. 34. l.

fehérvári zsinatán részvesznek személyesen vagy követeik által.

Egy oldala van még a fejedelmi valláspolitikának, melyről a Rákócziakkal kapcsolatosan is szólanunk kell. Láttuk, az egyház hivatalosai s közöttük első sorban Gedei Katona István volt az, akik tanították, figyelmeztették a fejedelmeket arra, hogy lsten mire kötelezi őket a szegény román nép iránt. Láttuk, hogy a korszak törvényalkotása miképpen zabolázza a román papokat és püspököket az ország jó rendje érdekében. A fennmaradt levelek, rendeletek, kiváltságiratok mutatták, hogy miben állott a fejedelmi gondoskodás. Ez a gondoskodás teremtette meg a „conditiók” valláspolitikáját, valamint azt a törekvést, mely egyes területeknek, esperes-ségeknek a vladika alól való elvonásával, azokon a református egyház számára igyekezett szilárd alapot vetni. Szólnunk kell még arról, hogy a fejedelmi gondoskodás mi módon szolgálta az egyház hivatalosainak, a papoknak, a püspököknek anyagi és társadalmi érdekeit.

A román papok társadalmi helyzete nem változott a Rákócziak alatt. I. Rákóczi György 1638-ban kiadott rendelete megerősítette Báthori Gábor kiváltságlevelét⁴⁰ s így az azáltal teremtett helyzet állandósult; az Approbaták is csak egy bizonyos, Wendő mértékű „honoráriumot” kívántak a román papoktól. A reformáció előlaldása azonban mind több és több román papot emelt fel a nemesi rend tagjai közé. Bethlen Gábor diplomája óta, mely a Rákócziak alatt még teljes érvényben volt, a református egyház papjai való-ságos nemesek voltak s e társadalmi kiváltságot megkapták a román papok közül is többen. 1631-ben *Praecup Márk*, Lekence (Zaránd megye) román papja egyéb érdemei mellett, egyházi állapotára való tekintetből kapott nemesítő levelet a maga, valamint utódai számára.⁴¹

1644-ben a hátszegi román pap, *Szászvárosi Pap Péter* kapott nagyértékű kiváltságokat a fejedelemtől. Lugosi nemesi tel-kére az előző fejedelmektől nyert exemptionokat megerősítette,⁴² január 11-én pedig ármális levelet állított ki a számára.⁴³ E nemesítő levél ékes bizonyossága annak, hogy valóban élt a XVII. század orthodox fejedelmeiben az a gondolkodás, amelyet a református papoknak adott Bethlen Gábor-féle ármális sejtet. Nem-

⁴⁰ Függelék, I. szám.

⁴¹ *Gyulafehérvári Libri Regii*, XV. k. 90 a—90 b. lap.

⁴² *Gyulafehérvári Libri Regii*, XXI. k. 40 b—41 b. lap.

⁴³ *Gyulafehérvári Libri Regii*, XXIII. k. 7 b—8 b. Függelék, IV. szám.

csak idői történelmi szükség készítette őket arra, hogy az egyházi rendet az állam legmagasabb világi rendjébe emeljék, hanem valószínűleg úgy becsülték az Anyaszentegyház szolgálatában való vitézkedést, mint az állami, vagy harctéri szolgálatot. Az ember élete állandó háborúság — mondja a Szászvárosi Péternek adott ármális bevezetése s az élet különböző területein vívott harcok között a legelső és a leghasznosabb az, amelyik az örök boldogság borostyánjáért folyik. E harcok között első sorban a Krisztus juhainak pásztoraik, az Isten Igéjének szolgáit kell megemlíteni s amint e világ harcosai megérdemlik a kitüntetést, annyal inkább megérdemlik azok, akik a mi üdvösségünkre vigyáznak. Ezért ad a fejedelem ármalist Szászvárosi Pap Péternek, aki gyermekkorától tanulta a szent tudományokat, kegyességével méltón hordozta az egyházi szolgálatságot, tanította az üdvözítő tant és tisztas életével példaképpel szolgált.

Hat évvel később, II. Rákóczi György, aki az egyháztól való gondoskodásban követte atyját, ad nemesülő levelet *Sándor Pap Jánosnak*, ökörlői román papnak és tíz fiának, nem kívánva ezzel más jutalmazni, mint buzgó pásztori munkáját: „immár oly sok esztendője az orthodoxus hit igaz vallására tért isteni kegyelem folytán és győlekezetében tiszte lehetősége szerint, nagy állhatatosságával és lelki buzgalomával kivált és kiemelkedett.”⁴⁴

Végig tekintve I. és II. Rákóczi György uralkodási idejének románokkal szembeni valláspolitikáján, abban az „orthodoxus” fejedelmek vallási buzgóságának a megnyilvánulását kell látnunk. Fejedelmi misszió volt, mely a felismert isteni parancs szolgálatában használta a hatalomadta eszközöket, de soha törlhetlenségbe át nem csapott. A condiciók lényege mindig a román igehirdetés, román káté, román ének meghonosítása volt s a református püspök által gyakorolt ellenőrzés is a Moldovából jövő szláv és görög egyházi szellem befolyása elleni védekezés volt. A román egyház fejlődése szempontjából az egyházmegyéek elszakítása volt csak veszedelem törékves, de ebben is, — éppen az 1643-as lázgyalások mutatták — Gefeji szenvedett vereséget és soha egy esperesség sem rendeltetett erőszakkal a református egyházi hatóságok alá. Az ország békességének, rendjének megőrzése fontos érdek volt e békés, építő korszakban és annak megzavarását nem engedhették meg a román papoknak, vagy a hatalmaskodó vladikának sem. A végső

⁴⁴ *Opalefeteletruri Litrei Regii XXV. k. 90—101. lap. Független VI. szim. Kivonatolvan közli Dobrescu N.: I. m. 29—30. l.*

indítók azonban, — amely a román egyház életének ellenőrzésére, gyámoztatására serkentette a fejedelemség és református egyház hivatalosait — nem a bírói ellenőrzés volt, hanem az áldozatot, nehéz nevelő munkát vállaló, keresztyén szociet és felebaráti felelősség.

4. Apafi kora.

II. Rákóczi György lengyelországi hadjárata és a nyomában Erdélyre süjtött török bosszú, öt betörés, Lugos, Karánsebes, Várad és az ország egész nyugati vidéke elvesztése, közel 200.000 embernek harcban és rabságban való elpusztulása, a kivetett óriási hadisarc alapjaiban ingatta meg a fejedelemséget.¹ A XVII. század második felében az erdélyi állam politikai jelentősége a román vajdaságok színvonalára száll le. A török birodalom hanyatlása, Magyarország középső részének a magyarság, a Habsburg birodalom és a keresztyén Európa számára való visszafoglalása megrögzik az önálló erdélyi állam végét s beolvasszják Erdélyt az osztrák ház koronatarományai közé.²

A magyar református egyház sokat veszít ebben a korban. A magyarországi protestántizmusra a megpróbáltatások súlyos ideje következik el. Erdélyben a legnagyobb csapás az ország középső és nyugati részén a magyar reformátusságnak nagymérvű lélekszámbeli vesztesége, de sokat veszít az egyház anyagiakban is. Nagy belső harcok (presbiteriánizmus, coccejánizmus, egyháziak-világiak versengése), egyes órállók hűtlensége, egész Erdély elszegényedésének az egyház életére gyakorolt hatása juttatják abba a siralmas helyzetbe Erdély református egyházát, amelyet Tophius nevezetes beszéde jellemez híven.³

A román egyházzal kötött unió, a román egyház iránti gondoskodás nem szűnik meg ebben a korban sem, de nem következik be az előző korszak alatt megindult egyházpolitika győzelme: az erdélyi román egyháznak a havasalföldi metropolitától való végleges elszakadása és a református hit felvétele. A fejedelem, a rendek, a református püspökök éppen úgy kiveszik részüket e korszakban a román reformáció rájuk váró munkájából, mint a

¹ Nagy Géza: „Az erdélyi hadjárat II. Rákóczi György korában”. *Arkiv közlöny* 1937. é. kötet. Kolozsvár, 1937. 147—163. lap.

² *Hóman—Székely: Magyar Történet. I. kötet, V. kötet* 257—265. l.

³ *Bod Péter: Szemlél Szent Polikarpus.* 120—128. l.

Rákóczi korszak alatt, törekvéseiknek azonban most több akadály áll útjában, a rendeletek nehezebben hajthatók végre, a misszió eszközei megkevesébbednek s az eredmény nem több, mint a Rákócziak alatt elért állapot konzerválása.

Az 1658—1662 között sűrűn változó fejedelmek közül *Barcsai Ákos* az, akinek a román egyház iránti gondoskodásáról bizonyosságok maradtak ránk. *Barcsai*, aki nemesi rangra emelt régi, szörénységi kenéz-család ivadéka volt,⁴ a románok egyházi állapota iránt már bán-korában mély érdeklődést mutatott, Lugoson és Karánsebesen iskolát állított fel. Ezt az érdeklődést talán nem annyira román származása magyarázza, mint inkább buzgó egyházassága. Bisterfeld helyére ő hoz professzort a gyulafehérvári iskola élére. Az akkor folyó nagy presbiterianus-episzkopálita egyházi vitában a presbiterianusok oldalán van, Apáczai Cseri Jánosnak pártfogója és támogatója, a kolozsvári kollégiumot is nagyobb alapítvánnyal segítette. Egy éves rövid uralkoma alatt az egyház iránti pártfogása azonban nem mentes minden pártpolitikai érdektől. A presbiterianusokat párta megerősítése érdekében támogatja s ezért állítólag még a püspöki intézmény eltörlésére is hajlandó volt belemenni; ugyanakkor pedig Béccsel folytatva tárgyalásokat, a császár jóindulata megnyeréséért a római katolikus püspökség helyreállítását ígérte meg.⁵

A román egyházzal kapcsolatos hat oklevele is ilyen túlzott jóakaratról tesz bizonyosságot. A román egyház püspöke 1656 óta *Brankovics Száva* volt. Ő került a Popa Ștefan székébe Csulai György ajánlására. A nemesi származású, nagytekinélyű jendí eszperes iránt bizalommal voltak úgy II. Rákóczi György, mint a református püspök, megválasztásánál elmaradtak azok a harcok, amelyek elődei és utódai hivatalba lépését kísérték, sőt a fejedelmi megerősítő iratba sem vették be a conditiókat.⁶

Barcsai 1659 januárjában megerősíti *Brankovics Szávát* a vladikai székben, sőt még Fogaras egyházaira is kiterjeszt iurisdícióját, ami kétségtelenül a kedvezés jele volt.⁷ Ez év márciusában *Brankovics Száva* közbenjárására a román papok számára ad ki egy nagyjértékű szabadságlevelet, felmentve őket a fiscusnak

⁴ L.: *Tamás Lajos*: „Az erdélyi oláhok” c. tanulmányát *Asztalos Miklós*: „A történelmi Erdély” c. gyűjteményes műben. Budapest 1936, 428. l.

⁵ *Pokoty*: I. m. II. kötet. 242—252. l.

⁶ *Cipariu T.*: *Archiva*. 648—650. l.

⁷ *Dobrecu N.*: I. m. 36—38. l.

járó mindenféle tized, búza, liszt, árpa, zab, köles, lencse, borsó, paszuly, kender, len, méh, bárány, szarvasmarha fizetése alól, meg-hagyva tiszteinek, árendátorinak, hogy a román papokat, valamint tisztlükben utódait se személyükben, se vagyonukban semmikép-pen ne háborgassák.⁸ Öt nappal később Fogaras-vidék román papjai számára ad ki hasonló kiváltságlevelet, felmentve őket minden fizetség alól, kivéve a földesúrnak járó honoráriumot.⁹ A marokslíri román papot: Pap Jánost megneemesíti,¹⁰ a vajda-hunyadi román esperest, Pap Miklóst pedig esperesi kiváltságaiban erősíti meg.¹¹

De hogyan tékozolja is jóakarátát és pártfogását, azt nem úgy tette, hogy általa a hagyományossá vált egyházpolitikai célt a román egyháznak a reformátussal való unióját cserbenhagyta volna. A román papoknak adott kiváltságlevelében világosan meg-írja, hogy azért segít a román papság anyagi helyzetén, hogy hi-valásuknak tudjanak élni.¹² Egy conditio-megállapítás is maradí-reánk időre, mely ezt, az unió feletti szorgos vigyázást mutatja. Amikor Száva püspök visszatér a Rákóczi pártjára, akkor állítja vele szembe ellenpüspökké *Putivliai György* szerzetest. György, szerzetes névén Gennadius, püspök feltételei, bár ellérnek fogal-mazásban a Popa Ștefan feltételeitől, csak 13 pontot foglalnak magukban, azzal szellemben, irányban, szigorúságban egészen meg-egyeznek. Több olyan intézkedés van a conditiókban, amelyek az egyházi fegyelemre, papok, esperesek ellenőrzésére, az egyházi vagyon felhasználására vonatkoznak: úgy látszik ezekre a háborús idők miatti volt nagyobb szükség. Új rendelkezés az, amelyben a lelkészszentelés fölől intézkedik: lelkésszé csak tanult, méltó és alkalmas embereket szabad felszentelni, ezeket is csak a magyar püspök és a román esperesek tudálával és beleegyezésével.¹³

Barcsai egyes vallásügyi rendelkezéseiből arra következtet-hetünk, hogy ha uralma megszilárdul, büszkséggel és erőlyel tudta volna továbbvinni az unió megkezdett ügyét. Így azonban csak szándék maradt megkezdett munkája. 1661 januárjában lemondott *Kemény János* javára a trónról. Gennadius püspök már 1660 nya-

⁸ Cipariu T.: Archivu. 571—572. l.

⁹ Dobrea N.: l. m. 38—40. l.

¹⁰ Dobrea N.: l. m. 41. l.

¹¹ *Gyulafehérvári Líbri Regli*, XXVII. k. 212—216. l.

¹² Cipariu T.: Archivu. 571—572. l.

¹³ *Hurmuzaki*: XV. k. 1291—1293. l.

rán előlünk, Brankovics Száva akadálytalanul veheti birtokába ismét az egyházat, Kemény elismeri az ő vladikaságát, anélkül, hogy újabb condiciókról volna tudomásunk.¹⁴ Az 1660 február 15-én megállapított feltételek csak papíron maradnak s az azokra való felügyelet, a condiciók erőszakolása, az azok által való uniólás csak Apafi uralmának első évtizede végén jelentkezik újból, az Apafi korabeli buzgó református püspökök munkájának a hatására.

Apafi Mihály, az utolsó „orthodoxus” fejedelem ugyanúgy tudatában van fejedelemi hivatala által megszabott vallásos kötelességeinek, mint elődei.¹⁵ A fogarasi református egyházköztség igazgatására kiadott arculusok bevezetésében olvassuk ezt a nagy számú szép és vallásos alázatol mutató nyilatkozatát, mely egész egyházpolitikája gyökerére világít rá: „Isten ez országnak igazgatására előállítván, emberi reményég kívül bennünket, első tisztünknek ismervén ezt, hogy az Isten dicsőségére tartozó dolgokra hivatalunk szerint való gondviselésünk legyen, igyekeztünk rajta, hogy az mi országunkban lévő ecclesiákban az, hol az istenes igazgatásban fogyatkozás vagy, ott rend jó állíttassék fel, az hol pedig a Szentírás szerint való jó rend vagy, az megtartassék”. Vallásossága és egyházpolitikája jellemzésénél kiemeli a református egyház története, hogy jóakarata szinte kifogyhatatlan anyagi segítyezésben nyilvánult meg.¹⁶ A kollégium elhelyezésére, megépítésére, de még professzoraira és belső rendjére is különös gondja volt. A szegényebb gyülekezeteket, iskolákat, lelképásztorokat dotációikkal látta el. Egyháza iránti ragaszkodás, az egyház életében való részvétel nyilvánult meg abban a törekvésében, amellyel magának, a fejedelemnek igyekezett megszerezni az egyházban való föhatalmat. S ha nem is sikerült a „potestas ecclesiastica”-t a fejedelmi hatalomhoz kapcsolni, törekvéseiből létre jön a református magisztrátusokból, patronusokból, curatorokból a főkonzisztórium, amely megosztotta az egyház igazgatásának eddig csak a püspökön és a generális szynoduson nyugvó terhet.¹⁷

A román egyházak iránti gondoskodása is első sorban anyagi természetű. Négy oklevél maradt fenn, amelyekben különböző kiváltságokkal látja el a román papokat. 1663 szeptember 1-én

¹⁴ *Történelmi Tár*, Budapest, 1910., 169. lap.

¹⁵ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VII. kötet. Budapest, 1910., 120. lap.

¹⁶ *Pokoty*: I. m. II. k., 254–256. l.

¹⁷ *Pokoty*: I. m. II. k., 286–287. l.

megegyeztetett Barcsai Akosnak a tized alóli felmentésről adott levelet s kiegészíti azt azzal, hogy a szőlők után járó tized alól is felmentli a román papokat.¹⁸ 1668-ból származó adat szerinti ezt a felmentését ebben az évben újra megerősítette.¹⁹ 1673-ban új privilégiumlevelet állítat ki s ebben nemcsak az egyházi, hanem saját földjeik után járó mindenféle adóteherrel felmenti őket.²⁰ A belső rend laza voltái, de egyben a fejedelem jóakaratai is bizonyították az, hogy három év mulatán e privilégiumok tiszteletben tartása érdekében rendeletet ad ki fiskális direktora és a tized-árendások számára, megparancsolva, hogy ne kényszerítsék a tized megfizetésére a román papokat.²¹ 1673-iki kiváltságlevele világosan mutatja, hogy ez az anyagi segítség az ő vallásos gondolkodásából fakadt. Látja a román „pópák”²² elnyomott helyzetét, akik különféle nyomorúságok között élve „tévelygő vallásuk sötéttségében”, alig tudnak hivatásuknak szolgálni. Paraszi munkára kényszerítettnek, hogy maguk és családjuk életét megszerezzék. Fenntartásukról akar gondoskodni és hivatásuk munkájában segítségükre lenni, „hátta az Isten megvilágítja őket és hasznosabban fognak munkálkodni a nép építésén”.

A fiscus direktora és a tized-árendátorai számára kiadott rendelet mutatja, hogy az ország kisebb urai nem értékelték mindenben egyet a fejedelem bőkezű támogatásával. *Bethlen Miklós* megismertette a korszak önző és kapzsi szellemével, mely féltékenyen nézett minden fejedelmi ajándékra, mely másnak juttatott valamit. Külpolitikai és belpolitikai tekintetben egyaránt bizonytalan idő Apafi uralkodásának korszaka, amelyben egyetlen szenvedély a politikához távolabb és közelebb állókban, régi és most feltűnt urakban egyformán a vagyonszerzés minden tekintet feltehető szenvedélye. A román papoknak adott kiváltságokat féltékenyen nézték és nem is tisztelték mindenben. Az 1680-iki segesvári országgyűlés azt határozta a román papok privilégiumait illetően, hogy a fejedelmiktől adotti, de az országgyűlésnek be nem mutatott, azzal el nem ismeretett privilégiumok semmiek.²³

¹⁸ Cipariu T.: Archivu 572—573. l.

¹⁹ *Meleș Șt.*: I. no. 283. l.

²⁰ Cipariu T.: Archivu 573—574. l.

²¹ Cipariu T.: Archivu 574. l.

²² Apafinak ez az oklevele használja első ízben a román lelkipásztorok megjelölésére a népies „pópa” nevet.

²³ *M. C. R. Tr.* XVII. k., 77. l.

1682-ben a Szeben megyei feleki és szakadályi román pap fordul panasszal a fejedelemezhez, jelentve, hogy egyes dézsmaszedők nem respektálják mentességüket.²⁴ Úgy, hogy Apafi ismételtén megerősíti a már többször kiadott és megerősített privilégiumot. Indulatukal, a rendeknek jogaik és jövedelmeik felett való szigorú örökösét mutatja az 1683.-iki segesvári országgyűlés határozata, mely felhívja az Approbaták I. rész, 8. titulus, 3. articulusát s utasítja a román papokat, hogy adják meg földesuraiknak a köteles honoráriumot.²⁵

A román reformáció missziói felelősségének hordozói Apafi mellett a korszak egymás után sűrűn következő református püspökei. Ha nem is oly erélytel és sikerrel, mint Geleji Katona István, de épp oly tiszta szándékkal és hűséggel szolgálják ők is a román egyházzal való uniót. Geleji missziójának két eszköze: a feltételek általi reformálás és egyes egyházmegyéknek közvetlen felügyelet alá való helyezése volt. Egyházmegyék elszakításáról nincs feljegyzésünk e korszakból. Fogarasnak van egyedül különálló helyzete ebben az időszakban is, a többi egyházmegye — úgy látszik — Brankovics Száva kinevezése óta²⁶ csak közvetve függött a református püspököktől, közvetlenül a vladikának volt alávetve.

Fogarás-vidék egyházi superintendensévé nevezi ki Apafi Bethlen János kancellár ajánlatára *Dánielt*,²⁷ aki minden valószínűség szerint Moldovában tanult szerzetes volt.²⁸ Kinevező irata 1662 április 20.-án kelt s benne kötelességévé ítélik, hogy az Isten Igéjét a Szentírás szerint román nyelven prédikálja és prédikáltassa, valamint hogy megtartsa a régebbi román püspökök elé írt összes feltételeket. Feltűnő, hogy kinevezési irata nem szól ez új püspök vizitációndíjs jogáról. A vár tisztjeit arra utasítja, hogy az Ige hirdetésében és a román gyűlékezetek reformálásában legyenek a püspök segítségére, de a vizitációkról nem emlékezik meg. Az oklevélből az sejtendő, hogy különleges megbízatású, misszionáló püspök volt Dániel, törvénykezési, felügyeleti joga nem volt az esperesek és a papok felett. E hatalomért egy darabig tovább

²⁴ *M. C. R. Tr.* XVII. k., 286—287. l.

²⁵ *M. C. R. Tr.* XVIII. k., 93—94. l.

²⁶ *Brankovics Száva* 1662 április 23.-án kelt decretummal püspökké való újra megválasztása után, Apafi is megerősítette a vladika székében. Lásd: *Banea A.: Vechile episcopii*, 120—122. l.

²⁷ *Banea A.: Vechile episcopii*, * 113—114. l.

²⁸ *Meleg S.* l. m. 216. l.

folyik a versengés azon két tényező között, amelyeknek mindenképp régió keleti oklevelekkel támasztható alá igényét. 1657-ben *Lorántffy Zsuzsánna* fejedelemasszony a fogarasi román iskola felállítására idején rendelkezett a Fogaras-földi román egyházak vizitálása felől is.²⁰ A vizitálást ugyanazokra a curátorokra bízta, akik az iskolára ügyeltek fel: a fő-felvigyázó a fogarasi főtisz, várkapitány volt, mellette a fogarasi református lelkészek és a fogarasi konzisztoriumnak két-három „deákos, értelmes, jó oláhul tudó inspectora”, két minél tudósabb román bojárral és két román pap-pal együtt. Ennek a bizottságnak volt a feladata évente legalább kétszer megvizsgálni a román gyülekezeteket s mind a papot a gyülekezet felől, mind a gyülekezetet a pap felől meghallgatni. Hivat-luk volt felügyelni az igehirdetésre, a „beszerikában” törté-nő könyörgésekre, tanításra, arra, hogy a román papok „Miatyán-
köt, Apostoli crédót, tízparancsolatot, a Sácramentumoknak és egy-házi lenyítéknek rendelséit oláhul el tudják-e mondani?” A fo-garasi esperességek így tulajdonképpen a református konziszt-
oriumnak rendeltettek alá s közöttük a református minden eszközzel elősegítettélt és ellenőriztetélt. Barcsai rendelete változtatott ezen a helyzeten és Fogarasra Brankovics Száva iurisdic-tióját terjesz-tette ki. A fogarasi református consistorium sérelmét látta ebben a rendelkezésben és Szakmári Péter lelkipásztor panasszal fordul-t a fejedelemhez: „az oláh püspököknek semminémű ecclesia igazgató-sára Fogarasba bémenni szabados nem volt, most pedig az oláh püspök ellenkezőt akar cselekedni”.²¹ Apafi 1662 júniusában orvo-solja e helyzetet, kolozsvári táborából kelt rendelkezése úgy intéz-kedik, hogy mindenekben a béveit szokás tartassék meg. Ez a rendelkezés pedig a református consistorium felügyeleti jogát erő-sítette meg. Világosabbá és hatékonyabbá tette ezt a rendelkezést Bornemissza Anna fejedelemasszony, aki ugyanúgy birtokul bírta a várat és a hozzátartozó dominiumot, mint *Lorántffy Zsuzsánna*. 1665 április 11.-én kelt rendelete²² mutatja, hogy mindenben *Lo-rántffy Zsuzsánna* gondoskodása és missziói burgósága vezeti őt is. A reformációnak kedvező rendelkezéseket megerősíti és helyben hagyja: „Kövelvén kövezült öregbik Rákótzai Györgyné fejedelemas-szony, a Fogaras földi oláhok javokra vigyázó dicséretes példáját, mivel Fogaras földén az oláh püspököknek iurisdic-tiója nincsen, azonban

²⁰ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, VIII. kötet. 110–112. l.

²¹ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. k. 119. lap.

²² *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár* VIII. k. 129. lap.

mind az oláh eseperek és papok, mind pedig az oláh nép között a tudatlanság, erkölcsetlenség és az egyházi dolgokban való rendtelenség, magok viselkedése igen gyakori: rendeltük azért, hogy a Fogaras földi oláh ecclesiák és azoknak minden rendbéli tagjai a Fogaras városi reformata ecclesia prédikátoriból és inspectoriból álló consistoriumtól függjenek.”

Egyedül Fogaras fölött folyt tovább az a munka, melynek Cseleji Kalona István volt a megindítója s mely egyes kerületek, eseperek reformálása által kívánta az uniónak oly ingalag és befejezetlen épületét megszilárdítani. Erdély más vidékéről, az Apafi korszakból nem ismerünk ilyen munkát. Az Apafi-korszak püspökeinek főfőreküvése a fehérvári vladikával való megegyezés, condícióinak pontos megállapítása és az azok megtartására való felügyelet maradt.

Veresmarti Gáspár az 1661.-i marosvásárhelyi zsinaton a tegnyomorultabb állapotok idején hivatott el püspököknek.²² A róla fennmaradt kevés feljegyzés azt bizonyítja, hogy a romok eltakarításán: az elesett egyház újra talpraállításán fáradozott. Rövid kormányzása idejéből nem maradt reánk olyan írás, mely a román misszióról való gondoskodását mutatná — ideje és alkalmá nem lehetett erre. Pedig kétségtelenül nagy szükség lett volna rá. A háborús idők és az ország belső viszonyainak ziláltsága, a református egyház elerőtlenedése azt eredményezték, hogy a román püspökök, az egykor nagy reménységgel munkába állított Brankovics Száva hűtlenné mutatkozott egyháza kormányzásában s a fejedelemtől megkívánt egyházi munkák végzésében. A felügyeletet Apafi egyelőre nem a református püspök, hanem a román eseperek közül választott curátorok által kívánta a püspök feletti gyakoroltatni. Két egyházi és két világi curátort rendel a gyulafehérvári román püspök mellé: *“Alvinczi Zóba János és Topai Tamás esepereket, Demeter Logofet és Kira György világiakat,* akiknek elrendeli 1667 májusában, hogy magok mellé vévén a látkeréki, szászsebesi és örményszékesi román papokat, vegyék számba a püspök minden jövedelmét és intézkedjenek, hogy Gyulafehérvári román nyomda és román iskola állíttassék fel. E rendelkezés vád a román püspökökkel szemben, akiről név nélkül bár, de világosan írja: „úgy látjuk némelyek nem sokat gondolnak az

²² Bod Péter: Szemmel Szent Polikárpus. 95—97. l.

²³ M. C. R. 77. XIV. k. 267—268. lap.

Istennek dicsőségének előmozdításával, csak jöjjön meg az magok hasznok." A püspök a maga haszna érdekében többeket „injuriált” a maga papjai közül is s azért ugyanezen rendelet intézkedik, hogy a békesség helyreállítása érdekében sürgősen hívják össze a román papok generális synodusát.

Ezek az intézkedések azonban nem érték el a kívánt célt s Kovásznai Péter püspök, Veresmarti Gáspár utódja erősebb lépésre szánja el magát. Ő, aki meggyőződéses presbiteriánus volt, aki még a püspöki széket is csak egyéves megbízásként volt hajlandó elfogadni,²⁴ a román egyházat kénytelen erős, református püspöki kormányzás és ellenőrzés alá vetni. 1669 februárjában, tehát mindjárt püspöksége elején Apafiék terjeszti a régi fejedelmek két missziói célzatú rendeletét: a Rákóczi Zsigmondét, mely a református hitre térő románokról szól és az I. Rákóczi György 1643.-i rendeletét, melyben a Popa Stefan 15 condiciója foglaltatott.²⁵ Sőt ezzel sem elégszik meg, hanem négy új feltételt szab, amelyek teljesítésére a fejedelem szintén kötelezte Brankovics Szávát. A négy feltétel közül az első a román iskoláról szól és arra kötelezi a vladikát, hogy ne csak Fehérvárt, hanem Hunyad és Máramaros megyék területén és Kővár vidékén is állítson fel román iskolát, amelyekben az ifjakat román írásra-olvasásra és latin nyelvű kultúrára neveljék. A második feltétel a nyomdára vonatkozik: a nyomdát mielőbb régi fényében állítsa vissza és abban román nyelven hasznos könyveket nyomtaltasson. A harmadik pont nem volt eddig a feltételekben, pedig a fejedelmi valláspolitikának egyik legrégibb kívánságát képezte. A kívánság az volt, hogy azok a papok, akik nem tudnak románul, hanem idegen nyelven mormognak a templomban, néhányszori keresztényi ítélet után hivatalukból eltávolíttassanak. A negyedik új feltétel a román püspököknek a református püspöktől való függését szabályozza. A vladika a református superintendenstől függ, minden, a román papok és esperesek kinevezését, feltevéseit, fegyelmezését illető ügyben és a nehezebb esetekben való ítélkezés tekintetében; az ő beleegyezésével hívja össze a román papok zsinatát és annak bevégezte után néhány pap kíséretében köteles megjelenni a reformátusok generális synodusán, részben azért, hogy a maguk zsinatán hozott határozatokat a református zsinat ítéletének

²⁴ Bod Péter: Szemmel Szent Pollikérpus. 98—106. lap.

²⁵ Cipariu T.: Archivu. 611—612. lap.

vesse alá, részben azért, hogy okulásai nyerjen az igaz vallás egyházi rendtartásában.

A Kovásznai Péter által megállapított pontok hozzákapcsoltattak a Geleji által megfogalmazott feltételekhez s e 19 pont képezte a XVII. század második felében az unió alapját. Brankovics Száva közvetlen utóda, *Budai József* ugyancsak e tizenkilenc feltétel megtartására volt köteles ígéretet tenni 1680-ban.²² A görög *Joasaf* 1682—83 és *Vestemi Száva* 1683—85 idejében nem ajánlatnak meg a condíciók,²³ azonban *Vaszilija Varlaam* megerősítő iratában, melyet 1686 áprilisában ad ki Apafi, ismét benne vannak teljes szövegükben.²⁴ Sőt, a Habsburg uralom kezdetén, 1692-ben Bánffy György gubernátor e 19 feltétel mellett erősítette meg *Theophilust*, aki 1692—1697-ig pártorolván a román egyházzal, az utolsó volt a református egyházzal uniót gyulafehérvári püspökök sorában.²⁵

Három rendeletet kell itt röviden megemlítenünk, amelyek mutatják, hogy Kovásznai Péter condíciói gyakorlatba is átmentek s a következő református püspökök is szorgalmasan gyakorolták a román egyház élete feletti nagyon szoros felügyeletet. Az első ilyen rendelet 1674-ből való, benne Apafi feltatakmazza *Tiszabecsi Gáspár* püspököt arra, hogy a román egyházakat látogassa meg s az azokban található „errorokat jó lelkiismerettel corrigálja”.²⁶ 1688-ban a román papok zsinatot tartanak Gyulafehérvárt, mely fontos határozatokat hoz a papi jövedelmek mértéke, behajtásának módja ügyében — a zsinat, a feljegyzés szerint, *Horti István* püspök és *Varlaam* vladika elnökölte alatt tartott.²⁷ *Veszprémi István* püspöknek is — jöhet az ő kormányzása idején szakad el a románság a református uniótól és csatlakozik a római egyházhoz — reánk maradt egy aláírása, mely szerint ő, mint a „magyar és román egyházak püspöke” megerősíti *Theophilus* vladikának egyik esperesi kinevezését.²⁸

Nem említtük eddig *Topheus Mihály* püspöknek a nevét, pedig az egész Apafi-korszak egyik legerősebb egyénisége, buzgó

²² *Gyulafehérvári Libri Regii* XXVIII. kötet, 219—224. lap.

²³ *Meleg SL.*: I. m. 302—315. l.

²⁴ *M. C. R. Tr.* XVIII. k. 400—402. l.

²⁵ *Meleg SL.*: I. m. 323. l.

²⁶ *Bod Péter*: *Seminal Szent Pálkárpus* 106—107. l.

²⁷ *Cipariu T.*: „Acte și fragmente latine și românești pentru istoria bisericilor române, mai ales unite.” *Bălăzeala*, 1855. 264—265. l.

²⁸ *Cipariu T.*: „Acte și fragmente.” 254—255. l.

egyházi vezető, kemény akarátó, parancsoló püspök, aki már 1663 óta, mint udvari pap, résztvevett a román egyház feletti felügyeletben, valószínű, hogy a Kovásznai-féle pontok elkészítésében és a viadikára kényszerítésében is része van.⁴² 1679—1684 közötti püspöksége idején játszódik le az a két nevezetes egyházi pör: a *Brankovics Szádát és a Görög Joasafé*, amelyek végképp megőrték az erdélyi román egyháznak a reformátussal szembeni szervezeti ellenállását, de amelyek egyúttal végképp el is idegentelítették érzelmiileg a görögkeleti egyházat a reformátustól s így elősegítették a Geleji óta annyi gondtal és munkával készített unió építelésének az összeomlását.

Az Apafi-korszak valláspolitikájának meghatározóit: a fejedelmet, fejedelemszszonyt, a rendeket és a református püspököket jellemezve, megismerjük e korszaknak a románokkal szemben követelt valláspolitikáját is. Legfőbb jellemvonása e valláspolitikának a konzervativizmus. Új koncepció, új lépés sehol sem jelentkezik, a hanyatló állam élete minden vonalán Bethlen Gábor és a két Rákóczi erős államának életét, berendezkedését, politikáját ismétli és azt igyekszik fenntartani. A Tiszabecsí Csáspárnak adott, időzett rendelet bevezetésében ezt olvassuk: ⁴³ „Boldog emlékü praedecessorink magok regnálásoknak alkalmaságával vigyázzván mindenek feletti Isten dicsőségét concernáló dolgokra, többi között observáltanak oly közönséges usust, hogy e Hazában lévő oláh ekklesiákra és azokban történhető erroroknak correctiojokra, Religionkon lévő orthodoxus püspök vigyázna, mely usust mi is observálván s approbálván, annuáltuk és rendeltük...”. A *boldog emlékezetű elődök rendelkezéseinek megismétlése adja meg e korszak valláspolitikájának jellegét.*

Topheus és Kovásznai, az udvari pap és a püspök ülték meg azokat a condíciókat, amelyeket Geleji szabott a román püspök elé. Az akkori 15 pontot bővített ki 19-re s e kondíciók erőszkodása és az azok által való reformálás jelenti az Apafi-korszak román valláspolitikájának főirányát. Fejedelmi gondoskodás bőven kíséri ezt a hatalmi missziót, de az unió megszüárdulása mégsem valósul meg. Kapkodás és erőtlenség keresztezik sűrűn a püspökök jó szándékát s a hanyatlás kényszerű törvényszerűségével szemben Topheus erős akarata sem hat. Sőt,

⁴² Jancsó Benedek: I. m. I. k., 351. lap.

⁴³ Bod Péter: Százéval Szent Polikarpus, 106. l.

az alatta hozott kemény ítéletek a visszahatás erejénél fogva azok ügyének szolgáltak, akik lazítani kívántak minden kapcsolatot a református és a keleti egyház között. Az Apafi-korszakban, a románok reformálására irányuló utolsó törekvések idején egyre erősödnek és sokasodnak azok a tényezők, amelyek a román reformáció történeti bukását készítették elő.

III. A XVII. századi misszió.

I. A keleti egyház harca a református hitvallás ellen.

A református misszióknak a római katolikustól eltérő jellege abban van, hogy célja nem az egyház iránti engedelmesség elfogadtatása, hanem a hit felébresztése és megszilárdítása. A reformáció egyháza közötti egységet nem valamely zsinat, vagy abszolút egyházi tekintély biztosítja, hanem a hitvallás egysége. A protestáns orthodoxia korában a hitvallás és az egyházi tan Szentírással megegyező volta s ennek alapján egyetemes tekintélye még feltettebb kincse az egyháznak, mint később, a liberális és pietista protestáns irányzatok idején. Az erdélyi románok reformálására irányuló kísérletek legfőbb gondja a református igetüldetés és egyházi tan megismertetése, elfogadtatása volt s a püspöki condiciók közötti mindenkor lényeges pontot képezett a református kátének a román egyházba való bevezetése. A fejedelmi valláspolitikai által kívánt és megvalósított egyházi unió is csak azt a célt szolgálta, hogy általa a református hitvallás fogadtassék el és szülessen meg a román anyanyelvű keresztyén hívők között. *A fejedelmi valláspolitikai misszió szolgáltatásban állott s e misszió lényege szerint hitvallási misszió volt.*

Az erdélyi román református káté azonban erős ellenzésre talált s az uniónak ez a pontja volt az, amely a legkevésbé sem hozott sikert a román reformációnak. Az erdélyi káté visszaállításába belejátszott az a nagy tanvita, mely az erdélyi káté megjelenése előtt már megindult s mely az egész XVII. századon át hullámzásban tartotta a keleti egyház theologiai érdeklődését, felelevenítette annak „orthodox” hagyományait és eredményezte a keleti tannak a protestánsizmussal, közelebről a református hitvallással szembeni körvonalazását.

E nagy tanvita kipattantója *Cyrill Lukács* pátriárka refor-

mátus hitvallása. A nagy pátriárkának a protestántizmussal való kapcsolata nemcsak politikai jellegű volt. 1617–1619 között David de Leu holland államférfihez intézett leveleiben kifejezte a felotti örömet, hogy hitkérdésekben egyetérthet a kálvinistákkal és kifejezte sajnálatát is, hogy nem reformálhatja a görög egyházat a sok babona miatt, amelyek elnyomják az evangélium igazságait. Egyik 1618-i levelében azt írja, hogy a kálvinizmus a Jézus tanításának leginkább megfelelő egyházi tan. Egy másik, konfessiója megjelenése után kelt levelében nagy tisztelettel emlékezik meg Kálvinnról, a nagyon bölcs és nagyon szent doktorról, aki a legnagyobb mennyei dicsőségben vesz részt és kijelenti, hogy a kálvinista tan a maga egészében orthodox (= igazhitű) és katolikus (= az egyetemes egyház igazsága szerint való).¹

Cyryll hitvallási irata, rövid 8 lapos füzet, 1629-ben Genfben jelent meg első alkalommal, latin nyelven. Címe a következő: „*Confessio fidei reverendissimi domini Cyrylli, patriarchae Constantinopolitani et consensu Alexandrini et Hierosolymitani aliorumque ecclesiarum orientalium antistitum.*” A kátét Hága Kornélnek ajánlotta s valószínűleg ő is nyomtatta ki. E hitvallás 18 nagyon rövid pontban foglalja össze a keresztyén tan. A második kiadás, mely ugyancsak Genfben jelent meg 1633-ban, latin-görög szöveggel, a 18 ponton kívül négy kérdést-feleletet is tartalmazott. A kátét sokáig nem tartották a Cyryll művének, azt vélték, hogy csak a református vallási propaganda lopja azt be a pátriárka neve alá. Ezt a felfogást kortársai és utódai közül többen vallották: a jezsuiták és a római egyházzal való unióra hajló keletiek azért, hogy a hitvallás tekintélyét gyengítsék, Cyryll barátai pedig azért, hogy a pátriárka személyét és emlékét mentegessék. Tény azonban az, hogy Cyryll több ízben elismerte, hogy a kátét ő írta s a káté eredeti kézírala is mindenben megegyezik Cyryll más iratainak kézvonásával.

A káté tartalmát a következőkben foglaljuk össze:²

1. Az első pont a Szentháromsággal foglalkozik s ebben a Szentlélek származásáról azt tanítja, hogy „az Atyától a Fiú által” származik, ami egyezményes jellegű tanítás volt, a középút a Nyugat

¹ Lásd e kapcsolatra nézve *Alföldrezo* Jón: „Les idées calvinistes du patriarche Cyrille Lucaris.” *Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses.* Strasbourg, 1931, 506–520. l.

² A káté leírására nézve lásd *Alföldrezo* J. m., valamint *Melchirredec*: „Biserica ortodoxă în luptă cu protestantismul.” Bukarest, 1890, 2–9 l.

mindkét egyháza által vallott „Filioque” és az azt elvető keleti tan között.

2. A Szentírásról szóló tanítás: a Szentírás Istentől adatott, szerzője a Szentlélek s így a Szentírás autoritása nagyobb, mint az egyház autoritása. Az egyház tévedhet, míg a Szentírás infallibilis és bizonyos. Az egyházat, mint oly intézményt mutatni be, mely alá van vetve a tévedhetőségnek — olyan tan, mely élesen szemben áll a keleti egyház felfogásával.

3. Isten eleve elválasztásáról való hitvallás: „Hisszük, hogy a véghetetlen Isten az ő jóságában a világ kezdete előtt eleve elhatározta az ő választottait dicsőségre és tisztességre, minden tekintet nélkül tetteikre; és hisszük, hogy e választásnak nincsen más kezdő oka, mint az ő jölettsége és isteni kegyelme; hasonlóképpen az idők megalapítása előtt elvetette az elvetettekkel és hisszük, — tekintetbe véve az Isten abszolút hatalmát — hogy Isten akarata az oka ennek az elvetésnek és hogy ez az ő igazságosságának a következménye, mivel neki hatalma van a bocsánatra és a büntetésre, mivel Isten könyörű és igazságos.” A keleti predestináció világos, kálvini szellemű tanítása fejeződik ki ebben a hitvallástételben.

4. A teremlő Istenről való tanítás: Isten mindent jónak tereml. „Isten nem szerzője a bűnnek és a rosszat semmly módon sem lehet Neki tulajdonítani.”

5. Isten gondviselése kormányoz mindent. Az Ő dolgalt mi meg nem érthetjük s ezért inkább imádnunk kell Őt, mint bíráló észszel vizsgálalnunk.

6. Az első ember bűnesete, mint eredendő bűn megrontotta az egész emberi nemzetséget.

7. Ez a pont a Krisztusról vallott egyetemes keresztyén hitet foglalja össze.

A 4., 5., 6. és 7. pontok olyan tanítások, amelyek nem egyik vagy másik felekezet sajátjai, hanem a különböző történeti egyházak közös, igazhitű dogmatikai örökségét képezik.

8. Jézus Krisztus az Atya Isten jobbán ül, ottan könyörög és közbenjár értünk, mint egyetlen főpapunk és onnan kormányozza egyházát, mint egyetlen egyházi felsőbbség. E tanítás protestáns jellege abból lünik elő, hogy nem szól Mária és a szentek közbenjáról tisztéről, ami pedig a keleti liturgiának lényeges eleme.

9. A bűnös, megrontott ember megigazulása, a váltság csak a Jézus Krisztusban való hit által mehet végbe. „Sola fide.” A kál-

vinista hatás itt is abban nyilvánul meg, amit elhallgat. Semmit sem szól ugyanis a jócselekedetek szükséges voltáról.

10. A „közönséges, keresztyén Anyaszentegyházról” való tanítás tanítja, hogy ennek az egyháznak csak Krisztus a feje. A látható, történeti egyháznak meg vannak a maga fejei, püspökei, ezek azonban csak közvetett értelemben egyházfők: vezetők, szellemi előjárók. Ez a tanítás, ha nem is azonos a II. Helvét Hittvallás tanításával, mely a felkúszások, püspökök, presbíterek hivatalát egyformán a szolgálatban látja, minden esetre niessze van a keleti egyház hierarchikus leffogásától.

11. Csak a választottak az egyetemes egyház tagjai.

12. E pontban megismétli a 2. pont tanítását: az egyház tévodésnek van alávetve, jöllehet a Szentlélek által tanítatik és megszenteltetik.

13. A 9. pont tanítását újítja meg és egészíti ki. A megváltás egyedül a hit által lehetséges, az által, ha nekünk tulajdoníthatik Krisztus igazsága. Az emberek gyengesége eléggé mutatja, hogy „jócselekedeteink” alapján az ödvösséget nem nyerhetjük el. Mindazáltal a jócselekedetekkel nem kell megvetnünk, mivel szükségesek, mint a hit bizonyossággal és Isten kiválasztásának megerősítői.

14. Ez a pont egészen a Kálvin szellemében tanít a szabad akaratról. A szabad akarat halott az újjánemésületettekben, akik semmi jót sem tehetnek s minden tettük bűn. Az újjászületettekben sincs semmi része a szabad akaratnak, sem a megváltás művében, sem a jócselekedetek végrehajtásában, mivel egyedül a Szentlélek kegyelme az, amelyik hat bennük és általuk. E református tannal élesen szemben áll a keleti egyház synergista leffogása, mely szerint az embernek is van része a váltás művében.

15. A keresztyén egyházban két sákrámentum van, több nincs, mivel a mi Urunk többet nem rendelt. A sákrámentum külső jegy és ahhoz kapcsolódó ígéret. Ahhoz, hogy a kegyelmeben részesüljünk, szükséges úgy a külső jegy vétele, mint az igaz hit. A két sákrámentumról való tanítás tszta reformátori tan, a keleti egyház a XIII. század közepe óta már általánosan két sákrámentumot fogadott el.

16. A keresztség sákrámentumáról szól, igaz keresztyén hit szerint fejtegetve annak bűnt eltörölő, megtisztító, újjászülő erejét, ellátva a másodszori keresztséget. A keresztség szertartásával kapcsolatos keleti egyházi szokásokkal szemben az „Evangélium-

ban a keresztségre nézve előírt formák* elégséges voltát tanítja.

17. Az Úrvacsora sákramentumáról is református szellemben tanít. Krisztus igazi és valóságos jelenlétét tanítja, a transzsubstanciációt azonban elveti és vallja, hogy hit által, lelki módon vesszük az Úrvacsorában Krisztus testét és véré. Az Úrvacsorában Jézus Krisztussal titokzatos módon való egyesülésünkről is Kálvin szellemében tesz bizonyosságot.

18. A halottak lelkei a halál után azonnal Krisztushoz sietnek, vagy kárhozatra jutnak. Elveti a purgatórium római katolikus tanát és nem emlékezik meg a keleti egyházban a halottakért mondott imádságok hatékonyságáról.

A 18 pontból álló református tanítást bátor, hitvalló szavakkal zárja be: „Előre látjuk, hogy e mi szent confessiónk támadási felület lesz mindazok számára, akik szeretnek minket rágalmazni és igazságtalan módon üldözni. Mi azonban egész bizodalunkat a mi Urunk Jézus Krisztusba vetjük, reménykedve, hogy ő nem hagyja el mi szolgáló ügyét és nem engedi, hogy a gonoszok vesztesége érintse az igazakat”.

A káté második kiadása még négy kérdés-feleletet kapcsol a 18 ponthoz. Az első három ezekből a Bibliára vonatkozik. A Bibliát minden keresztyénnek szabad olvasnia, mivel a Szentlélek az újjászületett emberek lelkét és értelmét megvilágosítja annyira, hogy értsék mindazt, ami az üdvösségre szükséges. A Biblia könyveiről szólván, a kánont a protestáns Biblia könyvre redukálja, elvetve az apokrifusokat. A negyedik kérdés és felelet a templomi szentképekről szól. Nem tiltja meg azt, hogy valaki képen ábrázolja ki Jézust, vagy hogy e képet bárki is megőrizze, de élesen tiltakozik e képeknek szentek gyanánt való tisztelése és imádása ellen. A Szentlélek a Szentírásón át tiltalmazza, hogy színeket, teremtményeket, vagy azok alkotásait tiszteljük a Teremtő helyett.

Ezek a pontok és tanítások alkotják *Cyryll Lukáris* Confessióját, melyet felépítésében és részleteiben egyaránt református hitvallásnak kell elismernünk. A pátriárka alaposan ismerhette a református egyház hitvallási iratait s azok igazságát terjesztetni akarta, ami által valójában a keleti egyház reformációját készítette elő. Kátéjának második kiadása végén maga bevallja, hogy ez a reform volt a terve, de ír arról is, hogy a reform sikerültében az adott viszonyok között semmiképpen sem tud bízni: „Jobb volna az Isten parancsait követni, mint bizonyos hiábavaló emberi hagyományokhoz ragaszkodni. Ezeket lelkismeretünk jó bizonyossága alap-

ján jelentjük ki, más oldalról azonban kénytelenek vagyunk bevallani, hogy nincs elég erőnk az oly nagy eltérélyedés dühös áradatát feltartóztatni".

Cyryll Lukáris református keresztyénsége nem sok megértőt és követőt talált a keleti egyház hívei között. Még azok is, akik ragaszkodtak hozzá és emlékezetét megőrizték, római katolikus ellenességét szerették és nem protestantizmusát. Kitéje mind azáltal nem marad egészen latástalan. 1639-ben *Theophilus Coridaleus* nagytekintélyű filozófus és theológus, a pátriárkatusi iskola vezetője, I. Partenius pátriárka trónraléptekor mondott beszédében a Cyryll confessióját a „mi hittink oszlopának" nevezte. Heves vitát vívott Cyryll legelső nagy támadójával, *Meletios Sirigos*-szal, visszatulstíva az Úrvacsora-tannal kapcsolatosan a „metusiosis" (= a transsubstantiáció megfelelője, l. hátrább) dogmatikai kifejezését. A konstantinápolyi egyház azonban tanításai ellen fordult és Coridaleusnak menekülnie kellett a nép haragja elől.³

Theophilus Coridaleus tanítványa, aki továbbviszi a Cyryll Lukáris Úrvacsora-tanának elfogadtatásért vívott harcot, *Joannes Caryophil* volt. 1644—1645-ben már heves támadást intéz a „metusiosis" dogmatikai fogalom használata ellen s elveti nemcsak a kifejezést, hanem az átváltozás tanát is. Tanításával egyidőre elhallgat s így 1646—1664 között a konstantinápolyi pátriárkatusi iskola vezetője lehetett. 1664-ben elhagyta az iskolát, Havasalföldre ment, ahol kincstartó tisztelet öltött be. 1689-ben kint fel ismét tanításával; ekkor a konstantinápolyi pátriárkatus kancellárja volt. Egy lelkes-szerzetesnek adott tanításában fejtekte ki, hogy a hitre nézve milyen nagy akadály a „metusiosis" tana. Majd néhány füzetet írt, amelyekben a nyilvánosság elé vitte tanítását. *Dositheus* a buzgó, jeruzsálemi pátriárka a konstantinápolyi pátriárkával együtt erre zsinatot hívott össze s a zsinat előtté a füzet tartalmát. Caryophil maga is aláírta a zsinat végzését, majd ígéretet tett, hogy tanait visszavonja, de ígéretét nem tartotta meg. Sőt egy 1692-ben kelt iratában azt állította, hogy laikusok is kiszolgáltathatják a sakramentumokat. *Dositheus* pátriárka üldözése oly fenyegetően fordult már ekkor ellene, hogy jónak látta Havasalföldre, Brâncoveanu Constantin védelme alá menekülni. Ott is halt meg 1694-ben.⁴

³ *Sîmbolice Dumfira*: „Viaja și activitatea patriarhului Dositeie al Ierusalimului", Coernovic, 1929, 10. l.

⁴ *Sîmbolice D.*: l. m., 11—18. l.

Cyryll Lukáris kitéjének nagy jelentősége nem e két követője írásában van, hanem abban — aminek e két theológus iratai is bizonyítékai —, hogy felrázta a keleti egyház theologiai életét és kényszerítette arra, hogy önmaga lényegét, tanításait pontosan meghatározza, hitvallását megalkossa. Ahogyan a XVI. század folyamán a római katolicizmust is megújulásra készítette a reformáció, ugyanígy hatott a keleti egyházra is ez az ébresztő erejű konfesszió. Halászára a keleti egyház tradíciói új fogalmazást nyertek és létre jön a többé-kevésbbé hivatalosan elismert keleti hitvallás, melynek tanítása, iránymutatása nélkül elképzelhetetlen az újkori egyházi élet, vallásos nevelés és pázsztoráció.

Cyryll Lukáris hitvallása ellen írt vitairatok sorát római katolikus egyházi írók nyitották meg. Az első cáfolatok mindjárt az 1629-i kiadás után jelentek meg s főként azt bizonygatták, hogy a kité nem lehet a pátriárka műve, hanem csak Hága Kornél valamilyen mesterkedése.⁵ A keleti egyház tiltakozása Cyryll halála után jelentkezett. Utódja és állandó ellenfele, a római katolikusokhoz húzó *Cyryll Contaris* mindjárt 1638-ban zsinatot hívott össze s ott mind a kité, mind a szerző pátriárkát kiátkozták. Ezt a zsinatot rövidesen a második Cyryll elleni konstantinápolyi zsinat követte, amely *I. Partenius* pátriárka elnöklése alatt 1640 májusában ült össze. Ez a zsinat megvitatta és elfogadta azt a cáfolatot, amit a református hitvallásra feleletül *Meletios Sirigos*, e korszakban a legalkalmasabb képzettségű görög tanító szerkesztett. A II. konstantinápolyi zsinat cáfolata (ellenkátének nem nevezhető) Cyryll hitvallásának egyedül a 7. pontját, krisztológiai tanítását ismerte el orthodoxnak, a többi 17-et, valamint a négy kérdéskifejeletet visszautasította és mint „eretnkséggel teltet” elvetette: „Vallásunktól idegeneknek ítélik a tanításokat és tudomására hozzuk mindeneknek, hogy a tanítások szerzője nem szól igazat, amikor azt állítja, hogy az ő egyéni hite a görögök keresztényen hitének a hitvallása; kálvini tanítás ez és nem a miénk!” Elutasítja a zsinat e tanokat s azok szerzőjét, valamint azok esetleges követőit, tanítóit és védelmezőit kiátkozza.⁶

A konstantinápolyi zsinat végzése nem volt elégséges, a református hitvallás terjedésétől, befolyásától féltő konstantinápolyi theológusok és főpapok szükségesnek ítélték, hogy egy egyetemes

⁵ *Mihailovszko* I.: I. m.

⁶ *Meletios Sirigos* cáfolatát lásd *Meletiosz*: I. m. 37—40. l.

zsinat, melyben ne csak a görög egyház képviselői vegyenek részt, idékezzék a Cyrill tanai felett. Így jött létre a *zászvásári „zsinatocská”*, mely ökumenikus zsinatnak volt szánva, de csak több oldalról összejött theológusok *conventiculuma* lett.⁷ 1642 márciusától decemberig tartott, *Vasile Lupu* vajda pártfogása, *Varlaam* moldovai mitropolita elnökelete alatt. A gyűlés résztvevői voltak: *Porphirios* niceai mitropolita és *Meletios Sirigos* a konstantinápolyi pátriárka kiküldöttei, *Varlaam* vezetése mellett még négy moldovai főpap: a román, radautzi és husli püspökök, valamint a zászvásári „*Trei Ierarchii*” apátja, valamint három kiövi kiküldött: *Trofimovics Ézsaiás* a mitropolia tanács elnöke, *Konovics József* a kiövi iskola rektora és egy *Xenovics Ignác* nevű pap. E gyűlés vezető szelleme szintén Sirigos volt. Mint a római katolikusokkal rokonszenvező theológus azt kívánta, hogy magát a volt pátriárkát: *Cyryll Lukárist* átkozzák ki. A mérsékeltabb oroszok álláspontja győzött azonban s csupán tanait átkozták ki, de személyét nem. A zászvásári zsinat tagjai közül a román főpapok szintén aláírták azt a határozatot, amit a II. konstantinápolyi zsinat 1640-ben hozott, A ruthén theológusok — talán protestáns rokonszenvük miatt — nem írták alá a határozatot.

A zászvásári zsinatnak volt egy nevezetesebb és fontosabb munkája is, mint az amúgy is visszhang nélkül elhangzott református hitvallás elleni tiltakozás. Ez a *Moghilas Péter* által készített „*Igaz vallástétel*” (ὁρθόδοξος ἐκλογή) megvizsgálása és jóváhagyása. Mindazáltal kell bizonyos kapcsolatot látnunk a kettő között. A református hitvallás megjelenésében foglalt támadás indíthatta a keleti egyház vezetőit arra, hogy egyházuk hitét egyszerű és tömör formában foglalják össze s zsinati jóváhagyás után ki nyomatva a klerus és a hívek kezébe adják. Talán nemcsak *Cyryll Lukáris* hitvallása volt ilyen külső sürgető momentum, mely az orthodox hitvallás megalkotását követelte; a nyugati egyház közelségében élő kiövi papok más oldalról is érezhették ennek szükségét. Erre utal a jeruzsálemi pátriárkának 1662-ben az „*Igaz vallástétel*”-hez írott ajánló levele, mely *Moghilas Péter*ről azt jegyzi fel, hogy „mivel az ekkleziásai-igazgatást megkezdte volna, a maga nyáját némely hittől elszakadtaknak vélekedésekbe keveredni tapasztalta” s ezért gyűjtötte össze egyházának tudósait és főpapjait és alkotta meg velök együtt 1638-ban e hitvallás alap-

⁷ *Iorga N.:* „Istoria Bisericii Românești” II. kiadás, I. kötet, Bukarest, 1929. 308—314 l.

íratát, melynek első címe: „A Russusok hitének leírása” volt. Moghilas Péter e hitvallást megküldte a konstantinápolyi egyháznak s az úgy rendelkezett, hogy kiküldöttjei (Porphiros és Meletios Sirigos) a jászvásári zsinaton vitassák meg a „Vallástétel” tanait a kiövi egyház theologusaival. A jászvásári gyűlés hosszas elhúzódása azt mutatja, hogy nem értettek mindenben egyet és néhézzen tudták közös véleményre jutni. A vita különösképpen két kérdés: a purgatoriumi tisztító tűz és az úrvacsorában való reális jelenlétel kérdése körül folyt. Végül is a katolikus tanhoz hajló Meletios Sirigos álláspontja győzött és a gyűlés azzal ért véget, hogy meghírták a görög theologust a hitvallás átdolgozásával, Meletios Sirigos átdolgozása után, az ökümenikus egyház is jónak találta „a Szent kánonokkal megegyezőnek és azzal szemben sem ellenkezőnek lenni tapasztalta” s Parthenios konstantinápolyi pátriárka, valamint a másik három egyetemes pátriárka is 1643-ban aláírásával jóváhagyta és megerősítelte.*

Az „Igaz vallástétel” nem osztotta el azt a zavart és bizony-

* Moghilas Péter kérése a magyar fordítás alapján tanulmányoztam. Megemlékezik a fordításról Somossy János: „Keresztény Hitmondomány” 1836. I. kötet, 294. lapján, a dogmatika irodalmának történetében. A magyar fordítás *Miskolci István* munkája: „Igaz vallástétele a napkeleti, kecskősdre és apostoli elkészítésnek” Pesten jelent meg 1791-ben. E, ma már elfelejtett könyv egyik példányát az Erdélyi Múzeum könyvtárban (Kolozsvár), egy másikat a nagyszombat Görögkeleti Theologiai Akadémia könyvtárban találtem meg. — A magyar fordítás indokát a kiadó a következőkben foglalta össze: 1. a görögök, kik elterjedtek Magyarországon, nyelvüket kezdték elfeledni, még akkor is, akik az előzőkől származtak le, nem lehetünk mind olyan szerencsések, hogy írást és könyvet szerinti érthetők ezen nyelvüket. Sokkal inkább nem értik hát gyermekeink, kik magyarok között nevelkednek és magyar iskolákban tanítatnak; nem is adhatjuk mindnyájan gyermekeiket azoknak a nyelvnek tanulására. Következésképpen azok könyvtelenülnek e drága kincs nélkül ellent; holott az könyvre tartozó dolgokat mindeneknek szükség tudni és érteni”. 2. A második indok: „a más valláson levő magyarok is olvasván, meg fogják tapasztalni, hogy a mi vallásunk a Szent Írásokon, az első szövegünkben élt Szent Atyák írásain és tanításain, nem különben a közönséges szent conciliumok végeztésin fundáltságon, melyből ez a hessen is következik, hogy az ellenünk fenntartott vallásbéli méltatlan gyűlöletnek tüzet lassanként elcsúszik és külső-külső vádakkal nem terhelhetünk”. (5-6. számozatlan lap.) — Az „Igaz vallástétel” előállása körülményeire nézve lásd *Parthenios pátriárka 1643.-i megerősítő íratát* — magyar fordítás 15—18. bevezető, számozatlan lap; *Nectarius jeruzsálemi pátriárka 1662.-i ajánlata* — magy. ford. bevezetés, 9—14. számozatlan lap — valamint *Jörgy N.: „Istoria Bisericii Românești” I. fejelet.*

talanságot, amit a keleti egyház híte felől kellett a Cyrill Confessiója mind a keleti egyház híveiben, mind a nyugati theologusokban. Nem osztotta el, mivel e Vallástétel nem annyira polemikus mű, mint inkább gyakorlati, nevelői célt követő, kérdés-feleletekben megírt káté. *Első része* a hitről szól négy fejezetben: a) Az Atya Istenről, b) A Fiúról, c) A Szentlélekről, d) Az egyházzól, az egyház parancsolatairól és a sákrámentumokról. A *második rész* a reménységről tanít két fejezetben: a) Az imádság, b) A kilenc boldogság. A *harmadik rész* a szeretetről szól, a tízparancsolat alapján fejti ki annak tartalmát. A hitvallás tehát beosztásában sem követi a Cyrill hitvallását. De nem is osztható el a Vallástétel a kételyeket, mivel 1662-ig csak Kióvbán, Moszkvában, Lembergben, tehát az orosz egyház területén jelent meg. Örök szövegű első kiadása csak 1662-ben adatott ki s ekkor sem Konstantinápolyban, hanem Amszterdamban. Caryophil tanításai mutatták, hogy a református tanok fenntartották még valamennyire magukat; a hitvallási bizonytalanság másik oldalát pedig a római katolikus tanítások elterjedése mutatta, aminek különös eszköze volt a római görög kollégium s különösen az onnan kikertült nagy theologus, *Leon Allatius* több, uniós szellemű munkája. A keleti egyházon kívül is bizonytalanság uralkodott a keleti egyház híte felől. Ebben az időben vitatkozik Franciaországban egy hugenotta lelkész és két jánzenista atya alelelt, hogy a keleti egyház elfogadta-e az állítnyegülés tanát, vagy sem.

Dositheus a nagy tudású és buzgó, fiatal jeruzsálemi pátriárka veszi fel azt a munkát és harcot, amit Meletios Sirigos és Moghilas Péter elkezdtek: tisztázni a keleti egyház hitvallását minden belső tévelygéssel és külső támadással szemben. Az ő hívására és vezetése alatt III. össze 71 keleti főpap az 1672-ben tartott jeruzsálemi zsinatra.* A zsinat a keleti egyház mindenütt élő ortodoxaihoz szól a maga végzéseiben. Rámutat a körülményekre, amelyek az összehívást szükségessé tették és visszautasítja a református egyházzal való közösséget: a kálvinisták „az együgyűek elámlítására azt terjesztették el, hogy a keleti egyház is reformálussá lett és úgy tanít, mint ők”. A zsinat kijelenti, hogy a legfontosabb kérdésekben másként tanít a keleti egyház, mint a kálvinizmus; a keleti egyház tanítását összefoglalja és megmutatja II. *Jeremiás pátriárka és Moghilas Péter*. A Cyrill Lukáris Confessiójára nézve a következő határozatot hozta:

* *Sinodale D.*: I. m. 12–13. l.

1. Cyrillt nem ilyennek ismerték és nem tartják őt a 18. pont szerzőjének. 2. Ha esetleg ő írta volna is a kátét, azt teljesen titokban tette, nem hozta a keletiek tudomásra, a keleti egyházzal tehát nem hozható kapcsolatba a hitvallás. 3. Cyrill Lukács hitvallása nem a keleti egyház hitvallása.

A jeruzsálemi zsinat munkálatainak pozitív része a Dositheus által készített hitvallás megvizsgálása és jóváhagyása. A „*Confessio Dosithae*” az „Igaz vallástétellel” egyenlő értékű és egyformán elfogadott kátéja a keleti egyháznak. Polónikus hangja, világos tanítása alkalmas volt arra, hogy Cyrill református tanításával szemben körvonalozza a keleti tant. Beosztásában Cyrill kátétját követi:”

1. Fejezet: A Szentháromságról szól, természetesen a Filioque nélkül.

2. A Szentírás Istentől ihletett, hinniünk kell tehát mindazt, ami benne van, azonban — s ebben fejt ki a keleti tant — „hiszszük, hogy a Szentírásnak az egyetemes egyház által eszközölt magyarázata épp annyira szükséges, mint az Írás maga, mivel egyiknek is, másiknak is ugyanaz a szerzője van, maga a Szentlélek; amiből következik, hogy ugyanazt jelenti a Szentírás, vagy az egyetemes egyház által taníttatni”.

3. A harmadik fejezetben a predestinációról tanít, bizonytalan és zavaros módon. A pelágianizmustól és az evangéliumi tanítás-tól egyforma távolságban kívánva megmaradni, a predestinációt Isten előre tudásában látja és hangsúlyozza az ember cselekvő részvételét a megigazulásban: „Hiszszük, hogy Isten az ő szuverén jóságában *predesztinálta* a dicsőségre mindazokat, akiket erre öröktől fogva elválasztott, és ítéletre vetett mindenek, akiket erre kezdettől fogva kijelölt...következik tehát ebből, hogy *előre tudva*, hogy egyesek jól használják fel a szabadságukat, mások pedig visszaélnek azzal, egyeseket a dicsőségre, másokat pedig az elvetetésre *predesztinál*”. „A szabadság használatáról pedig a következőképpen gondolkodunk: Isten jósága adja nekünk az isteni kegyelmet, mely megvilágosít minket s amelyet ezért előzetes kegyelemnek nevezünk. A kegyelem feltétlenül szükséges az üdvösséghez. El kell azonban nyernünk a különleges kegyelmet, hogy az közreműködően az emberben, megerősítse és megszilárdítsa őt az Isten szeretetében, azaz azokban a jócselekedetekben, amelye-

¹⁰ P. Theiner: „L'Église schismatique russe” Paris, 1846. *Protes Justificatives* 5. szám, 363—368. I. alapján ismeretlem a hitvallást.

ket Isten miltőlünk követel s amelyekre az előzetes kegyelem indít minket. A kegyelem igazítja meg az embert és teszi predesztinálttá; ezzel szemben azok, akik nem engedelmeskednek a kegyelemnek, akik nem akarják azt követni és nem engedelmeskednek az Isten parancsainak, hanem azzal szemben a sátán csábításaira hallgatnak és így visszaélnak a szabadsággal, amit azért kaptak Istentől, hogy önként gyakorolják az igazságot, önmaguk vetik bele magukat az elveletlek tömegébe". Megüresített kifejezésekkel ösztönözött vakmerő teológiai játék ez a tanítás, mely tulajdonképpen semipéldáiánus tanítást vall, összekuszált módon, zavaros formában.

4. Isten teremő munkájáról tanít. Isten a világot jónak teremtette. A rossz rajta kívül áll, tőle idegen.

5. Isten gondviseléséről tanít ebben a fejezetben. A gondviselés tanában is Isten előrelátásáról beszél: „Isten ismeri a rosszat az ő előrelátása folytán és megengedi azt; mindazáltal mivel nem ő teremtette, nincs gondja rá. A rosszat, mely létezik, az Ő jósága által valamilyen módon jóra kormányozza; jóllehet nem Ő teremtette, mindazáltal — amennyire lehetséges — a jó felé kormányozza". Ebben a tanításban is sok erőteljes és bizonytalan kifejezést találunk, olyanokat, amelyek nem méltók az Isten szuverén felségéről szóló beszédhez.

6. Az eredendő bűnről. Az első ember esete folytán megromlott minden ember. E romlás egyfelől mindenféle bűn elkövetésében nyilvánul meg, amely bűnöktől azonban mentesek voltak a pátriárkák, a próféták, az Ő- és Újtestamentum emberei, Krisztus előhírnöke (János) és Mária, a Logos örökkön szűz anyja, másfelől a bűn következményeiben, amilyen a lázadásos munka, nyomorúság, betegség és halál.

7. A krisztológia rövid összefoglalása.

8. Tanítja, hogy Krisztus az egyetlen közbenjáró, de hozzákapcsolja a szentek, Mária, az angyalok, az apostolok, próféták, mártírok, a püspökök és papok közbenjárásában való hitet. „Mi tudjuk a Szentírásból, hogy imádkoznunk kell egymásért, mivel az igaz imádsága hatalmas és mivel Isten könnyebben meghallgatja a szentek imádságát, mint a bűnösökben élő emberét. Elismerjük tehát, hogy a szentek a mi közvetlőnk és közbenjáróink Isten előtt, nemcsak azon idő alatt, amíg velünk vannak, hanem különösképpen haláluk után, miután a tükör, amelyről az apostol beszél, elvételeit és ők láthatják a Szentháromságot az Ő örök fényében és ragyogásában".

9. A hit és Isten parancsainak gyakorlása. A jócselekedetek és hit viszonyáról azt tanítja, hogy „a hitet a charitas tartja fenn, azaz a hit az Isten parancsainak gyakorlása által üdvözlő”.

10. Az egyház kormányzásáról van szó a 10. fejezetben. Éles határvonalat von a kizdó és a diadalmaskodó egyház között s ezen az alapon tanítja, hogy Krisztus, aki az egyház állandó vezetője és feje a Szentlélek által püspököket rendelt az egyes egyházakba: mint pásztorokat, főket és főpapokat küldte őket, hogy kormányozzák az egyházat. Élesen tiltakozik a protestáns felfogás ellen, mely egynek veszi a püspök és a lelkipásztor tisztét és leszögezi: „megállapítjuk ama hit alapján, mely mindenkor élt Kelet Egyházában, hogy a püspökség annyira szükséges az egyház számára, hogy nélküle nem létezne sem egyház, sem keresztyén hívő”. Majd részletesen ismerteti a püspök és a pap kötelességeit és hivatását, hangsúlyozva, hogy csak törvényesen felszentelt püspök szentelhet fel papokat, a püspököt pedig papok fel nem szentelhetik, csupán két vagy három püspök szentelheti fel.

11. Azok az egyház tagjai, akik szilárdan vallják a mi Urunk Jézus Krisztusról való hitet, úgy amint azt Jézus Krisztustól, az apostoloktól és az egyetemes zsinatoktól vette át az egyház.

12. A Szentlélek az Anyaszentegyházat a próféták és apostolok, utánuk pedig az egyház atyái és doctorai, az egyetemes zsinatok által vezeti.

13. A megigazulás a hit és a jócselekedetek által megy végbe.

14. A szabadakaratról: a bűneset által az ember nem romlott meg egészen: „meglévén még a természet, amellyel az ember teremtetett, még birtokában van úgy a szabad akaratnak, mint ama képességnek, amely által kormányozza életét és tetteit, oly módon, hogy követve természetét, választani tud, hogy a jót cselekedje-e, vagy a bűnt kövesse-e?”

15. A sákrámentumokról tanítván, ragaszkodik azok heles számdához, sem több, sem kevesebb nincsen.

16. A keresztségről való tanítása az egyetemes keresztyén tant fejtí ki. Megengedi azonban, hogy szükség esetén nem-lelkész is elvégezhesse a keresztséget. A másodszori keresztséget elutasítja.

17. Ez a fejezet az oly sok támadásban részesült protestáns úrvacsoraiati veti el és pedig mind azt a felfogást, mely a sákrámentumi jegyeket csupán jelnek tekinti mind a Luther felfogását. Ezzel szemben az eucharisziában Krisztus valódi és jelenléti

tanítja, a római katolikus tannal nagyban megegyező formulázás szerint: „Jézus Krisztus igazán és valóban jelen van, oly módon, hogy a kenyér és a bor megszentelése által, a kenyér átalakul a mi Urunk testévé, annak a testévé, aki Betlehemben az örökkévaló Szűzről született, aki megkereszteltetett a Jordánban, szenvedett, meghalt, feltámadott, felment a mennybe, aki mostan ott ül az Atya Istennek jobbján és aki újra meg fog jelenni az ég felhői között. A bor átalakul a mi Urunk valódi vérévé, azaz a vérré, amely kiontatott az Ő kereszten való szenvedésében a világ életéért.” Ez az átváltozás, görögül „metusiosis” — nem egészen egy a transsubstantiatio tanával, mivel ennek líkózófiai magyarázatával szemben, mely különbséget tesz a substantia és az accidentia között, hangsúlyozza az átváltozás misztériumjellegét: „Valljuk, hogy e kifejezés: metusiosis nem mutatja az utat és módot, amely által a kenyér és a bor átalakul az Úr testévé és vérévé; mivel senki sem tudja azt megérteni, egyedül az Isten; s a szándék, mellyel ezt meg akarjuk magyarázni, csak az oszoba-ságnak és a vallásatlanságnak a következménye.”

18. Az utolsó fejezet a halottak lelkének sorsáról tanít, ismét oly szellemben, mely az orthodox hagyomány rövid, dogmatikus megfogalmazásába római egyházi tanokat kever: „Hiszünk, hogy a halottak lelkei boldogok, vagy boldogtalanok, tetteik szerint. A testtől való elválás után vagy örömbé, vagy szomorúságra és nyomorúságra jutnak. Azonban sem teljes boldogságot, sem teljes boldogtalanságot nem éreznek; mivel a tökéletes boldogságot, vagy teljes szerencsétlenséget csak az általános feltámadás alkalmával nyerik el, amikor a lelkek egyesülni fognak a testekkel, aszerint, hogy erényesen, vagy bűnösen éltek”... „Azoknak az embereknek a lelkei, akik halálos bűnt követtek el, de akik meghalván a bűnre nézve, nem vesztették el reménységüket és bűnbánatot tartanak, egészen az élettől való elválásuk idejéig, a pokolban szenvedéseik enyhítését nyerik el a véghetetlen kegyelem által, a papok imádságáért, a halottak üdvéért végzett jócselekedetekért és különösképpen a vér nélküli áldozat (eucharisztia) ereje által, amit a pap gyakran végez egyes keresztyénekért és amelyet az egyetemes apostoli egyház naponként végez mindenekért.” E tanítás zavaros és bizonytalan szövegezése burkolt formában a purgatorium létezését sejteti s mint ilyen, nemcsak, hogy nem református, de még a keleti egyház dogmáinak sem megfelelő tan.

A fejezetekhez kapcsolódó kérdés-feleletekben a Biblia olva-

sásáról ír. A Biblia olvasása csak azoknak engedhető meg, akiknek tudományuk, tanultságuk van az írás elmélyítésére, megértésére. Azoknak, akik nem járatosak a szent tudományokban, magyarázatra van szükségük, szabadságuk pedig az Ige-magyarázat meghallgatására terjed ki.

A szentek, a szentképek, a kereszt kultuszával kapcsolatban kiemeli, hogy a keleti egyház ezeknek csak valóság jellegű tiszteltetését (veneratio) és nem az imádását (adoratio) tanítja és engedélyezi. Hivatkozik e tekintetben a hetedik ökumenikus zsinat határozatára. A szerzetesi élet keresztyén hivatását és fontosságát védelmezi az ellenkező nézetben levőkkel szemben és tanítja, hogy az egyháznak jogában áll a bűnt, a hústól való tartózkodás elrendelése.

Dositheus hitvallásában a keleti egyház erős állást foglal el a református hitvallással szemben, de ugyanakkor a római katolikus theologia befolyása alá kerül.²⁴ E római katolikus jelleg miatt a 18. fejezetnek a halál utáni állapotokról szóló tanítását maga Dositheus volt kénytelen módosítani. Az úrvacsorában is újítást vitt be s elfogadásáért sokat kellett küzdenie. Az újítás az volt, hogy az addig használt: „μετοβολή, μεταποίησις, μεταρρυθμίσις” kifejezések helyett a „μετουσίωσις” dogmatikai fogalmát vezette be. E görög kifejezés a transzsubstantiatio (átkenyegtlés) fordítása s Dositheus azért használta, hogy ezáltal elutasítson minden olyan magyarázatot, mely Krisztusnak az úrvacsorában való jelenlétét lelki, szellemi módon értelmezte. A római katolikus dogmatikai kifejezés lefordításával azonban lehetetlen volt az ahhoz kapcsolódó theologiai magyarázatok értelmét másra fordítani. A reformáció ellen védekező keleti egyház — kevesebb tudományával — kénytelen volt a római egyház theológiájának nyomdokain haladni s így szándéka ellenére is hatása alá került.

A reformáció hatása és az ellene való védekezés a maga egész történeti lefolyásában erőforrás lett a keleti egyház számára. Zsinatok, vitairatok, hitvallási munkálatok mutatják a keleti egyháznak a XVII. század folyamán e hatásra létrejött reformját. Az erdélyi románok missziója szempontjából az a jelentősége ennek az egyházi reformnak, hogy a kálvi és konstantinápolyi theologusoknak a kálvinizmus ellen írt

²⁴ A Confessio Dositheae görögkeleti theologiai megközelésre nézve lásd Sándorfalvi D.: i. m. 14–15. l.

vitaírat, hitvallásai voltak azok a források, amelyekből a református káté ellen védekező román egyházi vezetők erejüket, szellemi felkészültségüket nyerték.

2. A román református káté.

A XVII. századi protestáns ortodoxia világában a katechizmus, mely a hit ágazatait rövid, tanulható formában foglalta össze, olyan nagy tekintélynek és megbecsülésnek örvendett, amily csak Alstediusnak, a tudós fehérvári professzornak a megállapítása jellemez híven: ő a katechizmust „kis Bibliának” nevezte.¹ A *Heidelbergi Kátét* illette ez a nagy tisztelet, mely eredeti és rövidített alakjában is számos kiadásban forgott közkezen. Szenczi Molnár Albert a Zsolnárokhoz is hozzákapcsolta a káté rövidített formáját a Hanaul Biblia mellékleteként is megjelent. I. Rákóczi György uralma alatt hét kiadást — részben magyar, részben latin nyelvűt — ért meg a katechizmus. A hét kiadásból öt (1634, 1636, 1639, 1643, 1647) Gyulafehérvárt, kettő pedig (1640, 1644) Nagyváradon jelent meg.² Tekintélye olyan nagy, hogy a puritánizmussal való harcok idején, a zempléni egyházmegye a II. Helvét Hitvallás mellett, a Heidelbergi Káté megtartását és a szellemében való tanítást követeli meg Tolnai Dali Jánostól. Tolnai pedig levesen tiltakozik e feltételben rejlő gyanúsítás ellen és bizonygatja, hogy a két hitvallás orthodoxus szellemétől soha sem tért el. Ennek dacára a Tiszáninneni és Tiszántúli kerületek szükségesnek ítélik annak elrendelését, hogy a külföldre menő stipendiátus diákok kötelezzék magukat a hitvallások megtartására. A *Szatmárnémeti-i zsinat* (1646 június) így csak a katechizmusnak az egyházi életben már elfoglalt iránytszabó tekintélyét iktatja törvénybe, amikor II. sz. végzésében kimondja az Apostoli és Helvét Hitvallásnak megfelelő, magyar hitvallás készítését, „melyet nyilvánosan megerősítvén, írjanak mindnyájan egyezőtleg alá és hogy azontúl tartssák meg és tanítsák mindenütt ugyanazon Heidelbergi vagy Palatinátusi Kátét, semmiképpen nem melőzve

¹ Lásd a *Pogranai István* fordításában megjelent 1648.-i román káté bevezetését („Előjáró Beszéd”), 5. l.

² Lásd *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár I. k. 408, 411, 412, 691, 739 és 790 sz.; II. k. 487, 505, 565, 654 sz.

el a b. e. Syderius Jánostól írt magyar kátét sem." A XII. sz. á. végzés pedig úgy intézkedik, hogy ne csak a gyermekek, hanem a felnőttek oktatására is használják; a lelkészek vasárnap délután „tartásnak hitelemző (catechetica) tanításokat, az úrnapiak azon sorrendje szerint, melyre a Heidelbergi Káté feloszla van."²

A református egyháznak a katechizmushoz való ragaszkodása, annak egyetemes elfogadására és tanítására való törekvése ismeretében érthetjük meg, hogy miért képezett a káté tanítása és taníttatása állandó pontot a román püspökök conditióiban s hogy miért tartották fontosnak erre külön még az espereseket is kötelezni a számukra megállapított öt feltételben.³

A Heidelbergi Káté három román kiadást ért meg a XVII. század folyamán. 1640-ben jelent meg az első s amint egy ellene írt vitáirából megállapítható, címlapja tanúsága szerint *Rákóczi György* Erdély fejedelme („Craiu Ardealului”) akaratából és parancsából fordítottatott román nyelvre latin és szláv eredetiből. A szláv eredeti emlegetése kétségtelen, hogy csak a szláv nyelv egyházi uralkodása alól még fel nem szabadult, román papság jóindulata megnyeréséért történt, mivel a Heidelbergi Káté szláv kiadását e korból nem ismerjük. A könyv öfelseje udvari lelkipásztorának, *Csufai Györgynek* az ösztönzésére és költségével jelent meg. A fordítást *Secul-ból* való *György pap* végezte Gyulafehérvárra, a nyomtatást pedig Havasalföldről való *Dobre pap*. Nyomtatottat 1640. július 5—25. között Prizaka faluban, Magyarországon mellett.⁴ Ez a kiadás mára egyetlen példányban sem maradt fenn.

Körendben a második kátéfordítás 1648-ból való s az előzőtől mindenben független munka. Fordítója *Fogarasi István*, a „lugosi már az igazságot rész szerént megismert Oláh Magyar Ecclesiának lelki Pásztorja.” A lugosi és karánsebesi „keresztyén vallású Scholáinknak s azokban tanuló ifjainknak hitökben való megerősítelésekre” való tekintetből a lefordított káté kinyomtatási költségeit *Barcsai Ákos* lugosi és karánsebesi bán vállalta. A fordítás 1647 decemberében készült, nyomtatása pedig 1648-ban Gyulafehérvárra. Azonban nem a román egyházi nyomdában, hanem *Brassai Major Mártonnál*. A káté I—6. lapjai magyar címfel-

² Lásd Nagy Géza: „A Heidelbergi Káté múltja” — „Akik közzékiáltás építettek” c. kötet Kolozsvár, 1937. 55—75. l.

³ Lásd: II. Rész II. Fejezet 3. szakasz.

⁴ „Anuarul Institutului de Istorie Națională” Kolozsvár, III. k. 250. l.

iratot és Barsai Ákoshoz intézett magyar nyelvű előjáró beszédet tartalmazznak. A román cím a 7. lapon található s onnan végig a 48 számozott lapot kitevő kis könyv latin betűkkel nyomtatott román szöveget tartalmaz. A magyar cím, melyet a román fordítás megismétel, ez: „Catechismus az az, a' keresztyéni vallásnak és hitnek rövid kérdésekben és feleletekben foglaltatott, szent írás-beli bizonyosságokkal megerősített summája avagy veleje.” A káté magyar és latin nyelvről fordította Fogarasi románra. Az előjáró beszédben azok ellen hadakozik, akik „az önnön magok már sokak-nak porrá lett s léendő agyokból kikoholtatott emberi találmá-nyokat” a Szentírásnál feljebb becsülik. Hangsúlyozza, hogy a hitvallás nemcsak a papokat érinti, mivel az üdvösségre nemcsak a papoknak van szükségük. A catechismus értékéről és a fordítás körülményeiről emlékezik meg végül.⁶

A káté harmadik kiadása Gyulafehérvárról, 1656-ból való. A román kátét ért moldovai támadásra feleletül jelent meg ez évben egy élehangú erdélyi válaszirat: „*A katekhizmus paizsa*”, mely újra közli az 1640. évben nyomtatott kátét is. Ennek a második kiadásnak egyik példánya került a *Baritiu György* kezébe, aki azt 1879-ben a Román Akadémia költségén, mint régi román nyelvemléket újra kiadta.⁷

A Baritiu által kiadott 1656-i káté szövegét összehasonlítva a Fogarasi István fordításával, megállapítható, hogy a két fordítás alapirata a Heidelbergi Kátének egy ugyanazon rövidített kiadása; a két fordító egymástól függetlenül dolgozott: Fogarasi nem ismerle a gyulafehérvári kátét s még a bibliai szövegek fordításában is eltér tőle. A kettő közül a gyulafehérvári fordítás a szebb, szabatosabb, Fogarasi fordításán érzik, hogy magyar ember munkája, aki ha jól is tudott románul, még sem beszélhetett, írhatott úgy, mint egy szílettei román.

Mindkét káté 77 kérdésből áll. A bevezető két kérdés-felelet: 1. „Mi vigasságod van életedben és haláloedban?” 2. „Hány dolgot kell tudnod, hogy e vigassággal élén, boldog legyen életed és haláloed?” után a káté három főrésze következik, amelyeknek még az elnevezésük is különböző a két fordításban:

⁶ E káté két példányban maradt fenn. Azt használtam, amelyik R. M. K. 70. szám alatt a *Moroszvásárhelyi Református Kollégium* könyvtárában őrzetik.

⁷ *Baritiu Georgiu*: „Catechismulu catolicescu impusu clerului și poporului Românescu sub domnia principiloru Georgiu Rákocy I. și II. Nagy-szeben, 1879.

- I. Az ember nyomorúságáról (1. 1648.-i kiadás: „De prae nevoja sazu doszada a' omului.” 2. 1656.-i kiadás: „Despre nevoia omului.”) 3—7. kérdés és felelet.
 - II. Az ember megszabadulásáról (1. 1648.-i kiadás: „Szboboztura omului.” 2. 1656.-i kiadás: „Despre rescumpărare omului.”) 8—51. kérdés és felelet.
 - III. A megszabadított embernek háládatosságáról, mellyel tartozik Istennek. (1. 1648.-i kiadás: „De prae dădăturae de har către Dumnezeu a omului szbobotit den nevoja.” 2. 1656.-i kiadás: „Despre mulțămire omului izbăvit dintru nevoia lui, cu care se ține lui Dumnezeu.”) 52—77. kérdés-felelet.⁸
- Ez a káté, melynek egyik kiadása iskolai rendeltetésű volt, a másik pedig az egész egyház s a hívek szolgálatára készült, addig a mértékig tölthette be hivatását, ameddig a fejedelmi könysszerítés egyáltalában rávehette a reformációra az erdélyi román-ságot. Emdénesetre okunk van hinni, hogy nem maradt eldugott könyv, hanem használatot és messi vidéken elterjedt, különben nem idézte volna fel azt a tanvitát, mely a Rákócziak ideje alatt játszódik le s mely a román reformáció történetének egyik legérdekesebb szakasza.

A tanvita keletkezése a következő: *Varlaam* mitropolita 1644-ben Havasalföldön járt s ez útja alkalmával, a Máté vajda sógora, Udriste Násztural második kancellár házában kezébe került az 1640.-i gyulafehérvári káté egyik példánya. Amint maga meséli el: „Udriste Násztural úr, aki az igaz hit tudományának gondozója és híve, más új könyvek között, melyeket nekem mutatott, hozott egy kis könyvecskét, a mi román nyelvünkön nyomtatva és amint olvastam és láttam a könyv címét, Keresztýén Katechizmus, melyet én tele láttam a léleknek halálos mérgével, az Isten előtt tesztek bizonysgót hitemmel, hogy nagy bánat és sok undor törtéte el az én lelkemet.”⁹ Elképzelhetjük *Varlaam* érsek hitvitázó haragját, hiszen az ő elnökölete alatt állt össze az 1642.-i jászvásári zsinat, mely elátkozta Cyrill Lukács református hitvitá-

⁸ A XVII. századi román kátéről két kisebb, magyar nyelvű tanulmány van: a) *Hunfalvy Pál*: „Az óráh káté.” Századok 1896. 475—489. lap. b) *Mózes András*: „A XVI—XVII. századbeli protestáns román káték.” Református Szemle, Kolozsvár, 1906. 340—345. l.

⁹ E részletet *Șincai* krónikája alapján közli *Lupuș Ioan*: „*Varlaam* Moldova mitropolitéja” c. tanulmányában. *Magyarul Mózes András fordításában* jelent meg. Református Szemle, Kolozsvár, 1935. 217—225, 348—356. l.

lását s azóla nem szűnt meg különböző irodalmi műveiben kitenni a kálvinista tanok ellen. 1643-ban megjelent: „*Román Bibliamagyarázatában*” is, a böjti kérdésével kapcsolatosan, hadakozik a protestánsok ellen; 1644-ben pedig Jászvásáron megjelenteti „*Az egyház hét szentsége*” című munkáját, mely szintén a csak két szentséget elismerő protestáns egyházak ellen irányult.¹⁰

A „*Keresztvény Katechizmus*” felfedezése után 1645-ben zsinatra gyűjti össze Havasalföld és Moldova keleti hitű püspökeit, hogy ott megbeszéljék e veszélyes református íratra adandó választ. A zsinati tanácskozásainak eredményét Varlaam foglalta össze és adta ki nyomtatásban „a világ teremléseinek 7155. és az Ige testülé lételének 1647. évében”. A könyv címe: „*Könyv, amelyet a Kálvinista Katechizmus elleni Válasznak hívnak*”. A könyvet egy XVII. századi, bujdosó moldovai vajda birtokában volt kéziratos másolat alapján ismerjük;¹¹ bevezetését közölte Sincal is a maga „*Román Krónikájában*”.¹² A „*Válasz*” felirata, melyet mottóként helyez az írat elé, polémia a hit általi megigazulást tanító reformáció ellen: „Senki se dicsekedjék az igaz hittel, akinek nincsenek jó tettei”. Az íratot azoknak „a mi szent és apostoli egyházunk igaz, igazhitű, velünk egy nemből való, román fiainak” ajánlja, akik Erdélyben vagy más helyeken élnek. Elmeséli, hogyan találta meg Udriste Násztürelnél a kátét, s hogy miként hívta össze a jászvásári román zsinatot. Meg van győződve, hogy „az eretnek könyv és tanítása nem ingathatja meg hitűket”, mindazáltal meg akarja mutatni a káté szerzőinek „sötéttségét és azt, hogy milyen értelmetlenek a Szentírás dolgában, melyet a maguk akarata és kívánsága szerint magyaráznak”. Azokra pedig, akik ilyen tanokra tanítanak az erdélyi igazhívó, keleti románokat, átkot

¹⁰ Lupas Ioan: l. m. A reformátusok elleni böjti prédikációk ez a magyar fordítása: „Igy tesznek (azaz böjti)nek) az egész világon a keresztény hűvek mind, csak a kálvinisták és lutheranuscok, ezek a megtszni eretnekek nem akarják a jó dolgok kapcsolatalt; testi blazskékedésben és a testi elkönyeztető pihenésben élnek és Krisztus keresztje győőletes előőők: nem akarják, hogy valamit írározzanak, vagy nélkülőzzenek, félve, hogy elveszítik a világ javalt; írározzák, böjti, könyvek és más ilyen próba nélkülő akarnek a mennybe jutni, a széles úton járnak, mely a pusztukába visz és nem emlékeznek meg Dániel prófétiáról, aki miután 10 napig böjtiőtt, szebb és kövőrebb volt, mint azok, akik Nabukodonozor asztaláról drága ételeket ettek”.

¹¹ Drăganu Nicolae: „Codicele prebeagului Omoiege Sietea, vorodul Moldovei”. *Anuarul Institutului de istorie națională* III. kötet, Kolozsvár, 1929. 181—254. lap.

¹² Lupas I.: l. m.

mond: „Hogyha pedig lenne valaki köztetek, aki úgy irányítana és fordítana benneteket a lelket gyilkoló tanítások által, hogy elhagyjátok a Krisztus Evangéliumát és a mi egyházunk igazhitű tanait és elmerüljétek az ő gonosz herézsökben, bárki legyen is az, aki más hitet tanít, legyen bár angyal az égből, ne higgyetek neki, hanem mondjátok átkot rá és szakadjatok el tőle”.

Rátérve a kálvinista káté bírálatára, megállapítja, hogy abban a mi Urunk Jézus Krisztusnak és a szent apostoloknak régi és új parancsait olvasta. Azt találta, hogy az olvasókhöz intézett előszóban János evangéliumát idézi a káté: „Tudakozzátok az írásokat, mert azt hiszik, hogy azokban van a ti örök életetek” (János 5:39). Azonban az írás tudakozása, önmagában, a keleti egyház felfogása szerint veszélyes s ezért hozzákapcsolja a maga választát: „hogy ha egyszer Krisztustól van a parancsunk, tudakozzuk, azaz kutassuk az írást, de ne csak úgy, hogy vegyük a Szentírás szavait, hanem úgy, hogy jól gondoljuk meg azt is, amit a bölcs mond — Sirah 15. részében — az ember előtt ott van az élet is, a halál is, hogy tehát ne válasszátok a halált az élet helyett, megdöntük mi is és kutattuk (az írást), nem egyedül vagy ketten, hanem gyűléssel, zsinatban, amiképpen a bölcs is tanítja a lélek üdvössége a sokaság tanácsában van”. Ez előjában elmondott általános jellemzés után, 10 pontban cáfolja részletesebben a református káté tanításait:

1. Isten megismerése a hit, remény és szeretet által van. A hitbeli megismerésben ismerjük meg a Szentháromság, egy Istent. E pont minden bizonnyal a református káté beosztásának bírálatára íratott s azzal szegezi szembe a megismerés e hármasságát, ami különben teljesen megegyezik Moghilas Péter kátéjának a beosztásával. Moghilas Péter kátéját sok helyen idézi.¹²

2. A második pont alatt a káté első kérdés-feleletét „akár élünk, akár halunk, az Úrői vagyunk” — hibásan értelmezve, támadja és magyarázza.

3. A kátének azzal a tanításával foglalkozik, mely szerint természetüktől fogva hajlandók vagyunk Isten és felebarátaink gyűlöletére. Hangsúlyozza, hogy a bűn, mely természetünkben van, a kívánságokból születik. Bűneinkért szenvedések, böjt és könyörgés által telítünk elegend.

¹² Drágana N.: I. m. megállapítása. A „Válasz” e 10 pontját csak kivonatolva, vázlat szerűen közli.

4. Krisztus megbékítő, közbenjáró tisztét úgy értelmezi, hogy az ő segítségével lehet az ember maga eleget bűnéért, „senki nem lehetne eleget magáért, ha nem volna közbenjáró a mi Urunk Jézus Krisztus.”

5. Az Anyaszentegyházról vallott református tant bírálja ebben a pontban és hangsúlyozza az egyház egyetemes és apostoli jellegét a keleti felfogás szellemében.

6. A házasságról és a papok házasságáról tanít. „A pap csak egy asszony férje legyen” — „ők azonban (i. e. a református egyház lelkipásztorai) lét asszonyt is vesznek s mégis papok.”

7. A megigazulás kérdéséről tanít. Megigazulás a hit és a jócselekedetek által nyerhető.

8. A Biblia „ne csinálj magadnak faragott képet” parancsa a pogány bálványokra és nem az Úr és a szentek ikonjaira vonatkozik.

9. A 4. pont kiegészítéseképpen lit a szentek segítségül hívásáról tanít. A szenteket nem mint isteneket, hanem mint az Isten barátait hívjuk segítségül.

10. A polémia után, a 10. fejezetben a keleti egyház hitét fejezi ki pozitív módon, 10 pontba szedve e hitvallást.

A töredékesen ismert „Válasz” e vázlatpontjaiból is megállapítható, hogy kevés theologiai tudással megírt, rendszertelen munka volt. Mindazáltal elterjedt Erdélyben s úgy látszik hatással volt az erdélyi papokra, ha más nem is, legalább a moldovai mitropolita nevének súlya és az írásban megpendített egyházi átok félelme. Az erdélyi egyházi unió református munkálói a románok között elkezdett misszió sikerét félhették tőle s hatása ellensúlyozására kénytelenek kiadni az 1656.-i új káté-kiadást és egy nagyobb vitairatot. Az sejthető, hogy az erdélyi feleket szerzője *Csulai György*, akkor már Erdély református püspöke, a káté első kiadásának szorgalmazója.

E nagyon nevezetes vitairatnak, mely a román reformációnak egész másfél százados történetén át legnagyobb polémikus műve s mint ilyen vallástisztító, reformáló, célkitűzéseinek legrendszere-sebb foglalata, már a címe is mutatja az indulatot, mely az egész írást átlógja: „*A katechizmus patzsa. Válasz a Szentírásból a két országnak a Szentírás nélkül adott válaszára.*” A Barijün-féle kiadás 1—6 lapjai tartalmazzák a munka bevezetését, a 7—32 lapokon maga a román válasz ellen írt cáfolat, védelem és vád van kifejtve. A sűrűn nyomtatott néhány lap (két IV) nagyon

gazdag és sok szempontot rejtőlegő polemikus anyagot tartalmaz. Az alábbiakban igyekszünk ezt rövidre fogva ismertetni:

A *Bevezetés* (*Praefatio*)¹⁴ kezdő sorai megmutatják, hogy milyen mély felháborodást váltott ki Erdélyben a moldovai „Válasz”. „Jól mondja Krisztus: Háiba tiszteinek engem, ha oly tudományokat tanítanak, amelyek embereknek parancsolatai (Máté 15:9). Ezt lehet ti reátek is mondani, mert amikor elolvastátok a mi catechizmusunkat, mely a Szentírásból való, kerestetek ti is, miként a pók, mérget a virágból, ahonnan a méh mézet gyűjt; de nem csodálkozunk ezen, mivel látjuk, hogy még nem kell fel szívelekben az Isten Igéjének hajnakszállaga.” A református választírat Írói ismerik Pál apostol intését: „igyekezzetek megtartani a Lélek egységét a békességnek kötelékében (Efézus 4:3), azonban most nem engedelmesskedhettek ez intésnek, mivel úgy látják, hogy a keleti egyház hívei és papjai magától az apostoltól és az ő általa hirdetett, Jézus Krisztushoz való hittől szakadtak el. Több dolog mutatja, hogy ellétek az apostoli hittől: a) a régi törvényt tartják az új helyett (a cselekedetek ödvösségszerző volta); b) a páshorok a Krisztus nyáját a maguk hasznára legeltetik; c) hasznol húznak nemcsak az élőköl, hanem a holtaköl is; d) a házasságról is úgy tanítanak, hogy kirekesztik magukat az apostoli egyházból: azt állítják, hogy a házasság olyan szentség, mint a keresztség vagy az úrvacsora, maguk ellenben nem házassodnak meg és tilalmukkal inkább engedik papjaikat égni, mint házasságban élni; e) az ételek tekintetében is ellétek az apostoltól. I. Timótheus 4:1–5-re és Kolosszé 2:16-ra hivatkozik, amelyek az ételek dolgában a keresztyén ember szabadságát tanítják, a keletiek azonban ovetik e tant.

Pál apostol irataiból a Galata levélbe foglalí átok talál radjuk: „Ha szinte mi, vagy mennyből való angyal hirdetne is néktek valamit azon kívül, amit néktek hirdettünk, átok legyen!” Számtalan egyházi szokásban és tanításban tanítanak ök másként, mint Pál apostol. A nevezetesebbeket szemükre loabantja: a) A kereszteselési szertartásban: „melyik apostoltól tanultátok, hogy amikor kereszteltek, ráköpjetek és ráfújjatok a vízre és viaszpecsétet tegyetek a gyermek fejére és olajjal kenjétek meg és háromszor az asztal körül forgassátok és hogy a szent képeknek bemulassátok — mivel Krisztus minket másképpen tanított keresztelni (Máté

¹⁴ *Berlin*: I. m. 1–6. l.

28:19)*. b) Az úrvacsora kiszolgáltatásában: „melyik apostol tanított arra titeket, hogy az úrvacsorában a kenyeret és a bort vízzel keverjétek és hogy a betegekhez hordozzátok, fával nyitva ki az ő szájukat és beadogatván kanállal, vajjon mincsenek-e ezek a Krisztus evangéliuma ellenére, ahogyan azt Pál I. Korinthus 11-ben megírta?” c) Temetés: „a halottak eltemetésénél honnan vettétek, hogy szent képeket tegyetek a hasukra, hogy megcsókoljátok őket, pénzt kérjétek és viaszkeresztet adjatok a kezükbe és elodelt adjatok és borral önlözzétek meg őket, hogy előbb a pap gördítsen rájuk rögöl és sok más bolondságot?” d) Az esketés szertartása: „melyik szent iratban olvastátok a házások összeeskötése fölöl, hogy övvel övezzétek őket, hogy koszorút tegyetek a fejükre, gyertyákat a hátuk mögé, hogy mézzel cselessétek és hogy arra indítsátok őket, hogy az igaz Isten elhagyják és mást vegyenek, valamelyiket a szentek közül?”

A „*Katechizmus paizsa*” az ékeshangú bevezetés után nyugodtabb, tanító stílusban, sok bibliai idézet felhasználásával ad feleletet a „Válasz” pontjaira. A felelet ott részletesebb, ahol a megigazulás, az ember bűnös állapota, Krisztus közbenjáró szerepéről kell beszélni s e kérdésekben tűnik elő igazán e népszerű vitáiról komoly teológiai felkészültsége, mély biblicitása.

1. A román főpapok gyaró teológiai készségére pírít rá már az első pontban: „Ahol pedig az Isten ismeretéről beszéltek: a hitről, reménységről, Isten és felebarátod iránti szeretetről — ezek mind helyesek, azonban ezek az Isten ismeretének a gyümölcsei, mivel senki sem teheti ezeket, ha előbb nem ismerte az Isteni.”²⁶

2. Valaam „Válaszának” második pontja valamilyen félremagyarázást tartalmazkalott, amelyet visszautasít, illetve közérthetőbben kifejt: „A Katechizmus első szakaszában, Pál szavai alapján azt mondjuk, *akár élünk, akár halunk, az Úrén vagyunk* — itten nagyon csodálkozunk, hogy ti, akik két országból valátok, annyi szem! és mégsem tudjátok meglátni, hogy Pál itten nem beszél mindazokról, akik élnek, vagy meghaltak, hanem önmagáról és más hívkekről beszél és arra mutat rá, hogy a hívők közül senki sem él önmagának és senki sem hal meg önmagának — hanem Krisztusnak.”²⁶

²⁶ Barfü: I. m. 7–8. l.

²⁶ Barfü: I. m. 8. l.

3. Az egész írat legrészletesebben kifejtett része az, melyben a moldovai ellenkáté harmadik pontjára ad feleletet s melyben az ember bűnös állapotával foglalkozik. E tanítás rendjén kétszer is felrója Varlaam „Válaszának” rendszertelen voltát, mely abban nyilvánul meg, hogy a Catechizmus első kérdése után mindjárt a negyediknek s azután a kilencediknek a cáfolatára menti át.¹⁷

Az ember nem tarthatja meg Isten törvényét, mert természetétől fogva hajlandó Isten és emberlásrai gyűlöletére — ez a Heidelbergi Káté tanítása. E tanításra a román cáfolat azt hozta elő, hogy így Isten hasztalanul adta ki a törvényt; másfelől azt, hogy a törvény igenis betölthető, megvalósítható az ember jócselekedetei által s csak a lustaság az, ami ebben az embert, vagy egyes embereket megakadályoz.

A válasz mindkét érvre feleletet ad. *Isten nem hiába adta ki a törvényt*, mivel a törvénynek hármass haszna van a keresztényen életben: a) tükör, amely által megismerhetjük bűncinket, b) Krisztusra vezérő kalauz, c) Isten akaratát élénk tárja, betölle tudjak meg, hogy mit parancsol és mit tilt meg Isten. Nem ilyen csendes, hanem súlyos és szigorú hangú a válasza arra az állításra, hogy csak a lustaság akadályoz egyeseket abban, hogy jócselekedetekkel betöltsék a törvényt: „ahol pedig azt állítjátok, hogy csak a lustaságért nem képes betölteni az ember Isten törvényét, ott megtapodjátok és megrontjátok az egész Szentírást, amely mutatja, hogy az ember — Ádám esete után, akivel együtt elestünk mi is mind — halott az 6 bűneiben és annyira nem tud a jó felé mozdulni, amennyire nem mozdul meg a holttest, míg Krisztus meg nem elevontli... Éppen ezért hazugok és csalók, akik azt mondják, hogy csak lustaságért nem tudja betölteni az ember Isten törvényét, de akik akarják, betölthetik... egyetlen szent, sem Ábrahám, sem Mózes, sem Dávid, egyetlenegy sem igazult meg a törvény betartása által, hanem csak Isten kegyelméből, amelyért vették a bűnök bocsánatát, ajándékként, Krisztus által.”

De nemcsak negatív feleletet ad, kimutatva azt, hogy a törvényt cselekedeteinkkel nem tölthetjük be, hanem pozitív tanítást is nyújt a *törvény betöltéséről és a jócselekedetekről*. A törvény teljes betöltése Krisztus által van. „Mert kétféle a törvény

¹⁷ Barfü: I. m. 9—10. l.

betöltése: teljes, amilyen az Isten törvénye és részleges, ahogyan a hívek teljesítik be a törvényt. Pál tanítja a Rómabeliekhez írt levelében (13:8): aki szereti a felebarátját, a törvényt betöltötte — ez a betöltés és ez a szeretet azonban a halál utáni életben lesz és nem a mostaniban, mert mostan csak megkezdődik, de akkor fog majd beteljesedni; mert amilyen az ismeret, olyan a szeretet is, mostan rész szerint van bennünk az ismeret (1. Korinthus 13:9), tehát rész szerint van a szeretet is — a törvénynek a teljes betöltését pedig, amelyet Isten mi töltünk kíván, Jézus Krisztus tanúsította és ez adatik mi nekünk úgy, mintha mi töltöttünk volna be (Római 8:4) és ezáltal igazulunk meg a mi bűneinkből." Ezt a nagyon világos és mély biblikai tant egésztől azután ki a jócselekedetekről való tanítással, megmutatva a jócselekedeteknek a keresztyén életben való helyét, jelentőségét és élesen elítélve azokat, akik ezzel kapcsolatban a református hitvallást rágalmazták: „Azok, akiknek megvan a hitük és reményességük, amely által megigazulunk Isten előtt, azoknak szükséges, hogy életüket is megigazítsák és Isten törvényei szerint rendezzék és hogy szeressék felebarátaikat, mert az igaz hit a szeretet által hat. Éppen azért rágalmaznak azok, akik azt állítják, hogy mi elszakadtunk a jócselekedetektől és lustaság miatt nem töltjük be Isten törvényét, — ez nem a mi törvényünk, hanem az ördögé és mi tudjuk a Szentírásból, hogy nem azok igazulnak meg, akik kiáltják: Uram, Uram (Máté 7:21), hanem azok, akik cselekszik az Isten akaratát és tudjuk, hogy akikben igaz hit van, nem lehetnek jócselekedetek nélkül, mert a jó fa jó gyümölcsöket terem." (Máté 7:17.)

A törvénynek való elégtétel-adás kérdéséhez hozzákapcsolta Varlaam „Válaszának” e pontja a gyulafehérvári román káti kilencedik kérdés-feleletének cáfolatát is. A kilencedik kérdésben arról van bizonyosság, hogy *bűneinkért mi magunk semmiképpen elegendő nem tehetünk, sőt inkább bűneinket napról-napra szaporítjuk*. A román főpapok zsinatának irata e kérdéssel kapcsolatban Jakab I. 13-ai idézte s a bűn eredetéről írt, kimutatva, hogy a bűn eredete a kívánság; a bűnös kívánság, mint az eredendő bűn következménye a keresztségben eltörölhető; a kívánság és a gondolat maga nem is nevezhető bűnnek, csak a tett a bűn.

Ezt, a nagyon is laza erkölcsi felfogást mutató tant a „Katechizmus paizsa” éles bírálat alá veszi: vallja, hogy a keresztségben a bűn és a kívánság nem szűnik meg, csak

megbocsáttatik, a bűnben nincs különbség, a kívánság is bűn, nemcsak a tett. Majd fejtegetései végén éles bírálattal fordul a keleti egyház pásztorai ellen, akik magukat szenteknek és atyáknak nevezetik, pedig valójában a farizeusok utódai, akik hamis tanításokkal bezárják a nemnyek országának kapuit, maguk sem mennek be és másokat sem engednek oda bemenni; nem hirdetik és hirdetik az Evangéliumot, hanem mindenféle hiábavaló szerzetásokkal terhelik hívceket.

4. A 10. kérdés-felelet Jézus Krisztusról, mint egyedüli Közbenjáróról beszél. A „Válasz” úgy látszik érintetlenül hagyta ezt a tant, mivel a lehérvári vitáirat ezt írja e pontnál: „A két ország tanácsa nem tudván semmit sem ellene mondani az Isten és ember közli Közbenjárónak, aki Jézus Krisztus, más kérdéseket hoz elő és kever bele.” A liturgia kérdése kerülhetett elő, mivel tovább megírja: „Ti néktek azonban nem elég, hogy Krisztus egyszer megáldoztatott értetek, hanem minden nap megoltóztatok Őt liturgiátokban.”¹⁰

5. A 12. kérdés-felelet az Apostoli hitvallás. A harc itt a körül folyik, hogy a gyulafehérvári káté miért használta ezt a kifejezést: „hiszek egy, közönséges, keresztyén Anyaszent-egyházat”, miért nem így: „hiszek egy, közönséges, keresztyén Anyaszentegyházban.” Kifejti e pontnál az Anyaszentegyházról vallott egész református tant s a végén a vitált kérdéstről így ír: „aki, akiben nem reménykedik, nem hitet; akiben pedig hiszünk, azt segítségül kell hívunk — Római 10: 14 — az egyházat azonban senki sem hívja segítségül, mert csak Istent kell segítségül hívunk.” Hozzákapcsol ehhez egy polemikus elő, de feltétlenül helyes és szükséges tanítást: „Jól látjuk, hogy nem tudjátok, hogy mi a szent és igaz egyház, megmutatjuk ennek néhány jelet, amelyekből meg lehet ismerni a szent egyházat: a) Isten Igéjének fízsa hirdetése, b) helyesen élni a szent sákrámentumokkal, a keresztséggel és az úrvacsorával, úgy élni velük, amint Krisztus rendelte és ahogyan az apostolok éltek.”¹¹

6. A hatodik pont a házassággal foglalkozik. Hosszasan fejtegeti, hiszen a keleti egyház kis műveltségű falusi papsága ebben látta a két egyház között az egyik leglényegesebb eltérést. Hosszas érvelésének legfontosabb része az, ahol a papság házassá-

¹⁰ *Bartlita*: I. m. 10—10. l.

¹¹ *Bartlita*: I. m. 19—20. l.

gárdól beszélve kimutatja, hogy a keletiek I. Timótheus 3:12-01 hibásan magyarázzák. Az említett hely arra vonatkozik, hogy a diakonosnak egyszerre ne legyen két felesége, nem pedig arra, hogy ha a felesége meghal, ne vegyen más feleséget; e magyarázatát a legnagyobb keleti tekintélyre, Ion Zlatoustra (Chrysostomos) való hivatkozással is alátámasztja.²⁰

7. A hit és a jócselekedetek közötti viszony jön elő újból Varlaam „Válaszának” e pontjánál. Az arra adott felelet rövid vázlata a következő: *A jócselekedet a hit gyümölcse*, melyre kötelez minket a) az Isten parancsa, b) az, hogy a mi jótetteinkkel másokat is jótettekre kell ösztönöznünk, c) az, hogy életünkkel Isten nevét kell dicsőítenünk.²¹

8. Hosszasságban foglalkozik a *szent képek* védelmére felhozott érveléssel. Megállapítja, hogy a református egyház nem tilalmaz minden ikont és képet; éppen azért azokról, amelyeket a házak és paloták díszítésére használnak, amelyek a templomi használaton kívül vannak, nem is kíván beszélni. A templomban használatos szent képekkel kapcsolatosan külön szól az Istent, Jézus Krisztust és a szenteket ábrázoló képekről. Istent senmi módon sem szabad kiábrázolni. Jézus Krisztust, amennyiben ember volt, le lehet festeni, „csak hogy ne imádják a képet és ne tegyék a templomba azért, hogy a tudatlanok a képlez, mintegy Istenhez imádkozzanak.” A szentek képeinek egyházi használatát is élesen ellátja: „arról pedig, ha valamely szentnek a képét teszik a templomba és imádják és csókolják azt, azt mondjuk, hogy bálványimádás és nagy bűn.”

Mózes és Salamon cherubokat tettek a szent sátorba, illetve a templomba, de ő rájuk a keresztyéneknek ebben a tekintetben nem lehet hivatkozniok: a) nem lehet azért, mert nekik parancsolatuk volt erre Istentől, mi azonban a szentek képeire nézve csak Isten tilalmát ismerjük, b) a másik nagy különbség az, hogy a cherubokat a tudatlan nép nem tisztelhetette Isten gyanánt, mert nem látta, a főpap is csak évente egyszer ment be a templom azon részébe, ahol a cherubok voltak. Befejeztül arról ír, hogy miképpen lesz az ember bálványimádóvá. *Bálványt három módon állítunk magunknak*: a) „amikor az ember másképp gondolja el Istent, mint ahogyan Ő magái nekünk a Szentírásban megmutatta

²⁰ Barfü : I. m. 21. l.

²¹ Barfü : I. m. 22–24. l.

mert hogyha másképp gondolja, semmiképpen sem az Istent gondolja, hanem az ember elméjének elképzelését és ez a bálvány.”

b) „bálványt állít az ember magának, amikor másképp tiszteli az Istent, mint ahogyan azt az Igében megmutatta, mert amikor az emberek az Istent a maguk gondolatából való tisztelettel tisztelik, bálványt csinálnak a gondolatukból”, c) „harmadszor akkor emelek magunknak bálványt az emberek, amikor embereknek, vagy más teremtményeknek adják azt, amivel egyedül Istennek tartoznak.”²⁹

9. A *szentek tisztelését* ítéli el a kitencedik pontra adott feleletében. A Szentírással nem egyeztethető össze a szentek segítségül hívása. A szenteket a református hívők is tisztelik, tetteiket, hitüket dicsőrik, de nem fohászkoznak hozzájuk, mert ezt Isten tiltja és maguk a szentek sem kívánják. Hosszasabban foglalkozik a Varlaam „Válaszának” azon érvével, hogy ha az élő szentek érettségük való mádtsága hatásos, a halott szenteké miért nem lehet az. Több ellenérvet sorol fel: a) „arra, hogy az élők imádkozzanak, egyik a másikért, több parancsunk és példánk van a Szentírásból, de arra nézve, hogy a halottakért imádkozzunk, vagy hogy őket segítségül hívjuk, sem parancsunk, sem példánk nincsen a Szentírásban.” b) „a szentek, akik élnek, mindenkor velünk vannak, a halottak azonban a mennyben vannak és nem lehetnek velünk is, itt a földön, mert egyedül Isten mindenütt jelenlévő.” c) „hogyha egyszer valaki közülünk olyanhoz könyörögne, aki Jeruzsálemben, Konstantinápolyban, vagy Rómában van, bálvánnyá tenné azt, mivel az semmit sem tud rólunk, akárcsak a bálvány — mennyivel inkább bálványozás tehát, hogy ha azok, akik a földön élnek olyanokhoz könyörögnek, akik a mennyben vannak, akik semmit sem tudnak a mi nyomorúságainkról.”³⁰

10. A moldovai zsinat munkálatainak utolsó pontja egy 10 pontba foglalt *keleti hitvallás* volt. Az erdélyi válaszírást sokban a Szentírással megegyezőnek találta e hitvallást: „A 10 dologról pedig, amit a ti vallásotok felől eléinkbe hoztok, nem akarunk mindenikről külön szólni, mert sokban a Szentírás alapján szööltek és mi nekünk tetszett ez és azt kívánnók, hogy bár mindenben a Szentírás alapján szööljétek, ahogyan mi beszélünk itt, fennebb”. A keleti hitvallás pontjai közül egyet ítél el erősebben: a *Kereszt tisztelését*, melyet a keletiek azért tartottak szentnek, mivel Krisz-

²⁹ Barfü: I. m. 25—30. l.

³⁰ Barfü: I. m. 30—31. l.

tus vére rádmúlt: „nagy bűnt és pogányságot követtek el ezzel, mert a Krisztusnak járó tiszteletet egy fának adjátok... miért nem festitek meg akkor Júdást is, miért nem imádjátok és csókoljátok a képét, hiszen ő árulta el Krisztust, hogy éreftünk kionthassa a véréi”. „Azt mondjátok, hogy ha nem lett volna a kereszttel, nem lett volna a bűnbökből való szabadulás sem, ezzel azonban a Szentírás ellen szölitok, mert meg van írva, hogy az ég alatt senki másban nincs üdvösség, csak egyedül Krisztusban”.¹⁴

A „Katechizmus paizsa” befejeződik ezzel: utolsó szakaszában kéri Istent, hogy legyen a keleti hívekkel, hogy megtérvén, Krisztus nyájába álljanak és Krisztus szavát hallgassák. A könyv következő darabjai: a 77 kérdés-felelelből álló káté, azután néhány egyházi cselekmény helyes, Szentírás szerint való rendtartásának leírása (keresztség, úrvacsora, házasság megkötése) s a végén nyolc imádság. Az éles, sokhelyi indulatos válasznak, az Isten ügye szolgálatában ellenmondást nem tűrő, komoly apologetikus-polémikus iratnak nem tudjuk, hogy mi lett a következése az erdélyi és a moldovai román keresztyének körében. Nem hiszünk, hogy halására többen tértek volna át a román papok közül az „orthodoxa religióra”, mint különben, hiszen a vitáiratok mindenkor csak arra voltak jók, hogy a küzdő felek még inkább megerősödjének a maguk igazában. Talán a Varlaam „Válasza” által befolyásolt, ingadozó áttérteket megerősítette református hitökben. Mégis nagyjelentőségűnek tartjuk ezt az iratot, mivel világosan mutatja, hogy a XVII. századi, a hatalom oly sok eszközétől támogatott román egyházi unió nem volt politikai indokokból származó mozgalom, hanem igazi tartalmában egyházi, vallási érdek vezette, olyan, mely a XVII. század innmár csendesebb korszakában is a reformáció korának izsáság tudta hevíteni a református egyház örállóit, amikor úgy látták, hogy áldozattal táplált missziói munkájukat veszély fenyegeti. *Nagyjelentőségű ez a heves, éleshangú vitáirak, mert általa ugyanaz a missziói lélek szólalt meg, mely a „Kis Bibliát”, a Katechizmust, a református keresztyénségnek egyik legdrágább kincsét lefordította román nyelvre és több kiadáson át igyekezett azt az erdélyi román nép lelki táplálására, üdvössége, hitbeli megerősödése szolgálatára elterjeszteni.*

¹⁴ Barfü : I. m. 31—32. l.

3. A gyulafehérvári nyomda.

Erdély fejedelmének a románok egyházi állapota iránti érdeklődése és gondviselése missziói jellegét semmi sem bizonyítja jobban, mint az az igyekezet, amellyel felkarolták a román egyházi irodalmat. A román egyházi könyvkiadás megindulása egybeesik a gyulafehérvári fejedelmi nyomda fénykorával. 1620-ban *Bethlen Gábor* állítja fel a gyulafehérvári fejedelmi nyomdát. A nyomda az ő uralkodása idején, de még inkább *I. Rákóczi György* alatt szinte ontja a hasznos egyházi műveket és a tudományos theologiai munkákat. A kiadott könyvek nagy részben a fejedelem költségén jelennek meg, nemcsak a nyomdász mestert fizették a fejedelmi kincstárból, hanem a fejedelem gondoskodott helyiségről, betűről, papírról is.¹ A román könyvek kiadásában ugyanaz a hitvallási érdek és fejedelmi bőkezűség nyilvánult meg, mely a magyar nyomdát munkába állította.

Az erdélyi románok iránti gondoskodás azt jelentette, hogy a fejedelem részletelni kívánta a románokat is mindazokban a lelki, szellemi kincsekben, amelyekkel a maga egyházának fiait ellátta. És mivel ismétellen megdöbbenve látták a „minden igaz tanítást nélkülöző nép tudatlanságát”, ezen kívántak segíteni azzal, hogy kezébe adják a Bibliát és azokat az egyházi műveket, amelyek által megismerheti és felveheti a református vallást. Egykorú feljegyzés szól arról, hogy *Bethlen Gábor* lefordíttatta az egész Szentírást román nyelvre;² a fordítás kézírata állítólag 1680-ban még a vladika lefoglalt ládáinak egyikében volt, de nyomtatásban nem jelent meg és a kézirat is elveszett.³

Bethlen Gábor kezdeményezését *I. Rákóczi György* folytatta tovább szerencsésebb körülmények között, több eredménnyel. *Rákóczi* elsősorban nyomdát szerzett a román egyházi könyvek számára. *Baszarab Mátyé* vajdával létesített szoros politikai barátsága eredményeként cirill-betűket kap a nyomda számára Govorából (Havasalföld) és onnan jó nyomtatómester is, *Dobre pap*, aki az első fehérvári nyomtatványokat készítette.⁴ *Dobre pap* első

¹ Lásd: *Bellugi Aladár*: „A magyar nyomdászati történelmi fejlődése”. Budapest, 1878.

² *Redmecz T. János* feljegyzése 1622-ből, lásd: *Verecs B.*: *Bibliografia Română—Ungari* I. k., 72. l.

³ *Meteg Szt.*: I. m. 386. l.

⁴ L.: az 1641.-i „Evangéliumi tanítások” előszavát.

könyve 1639-ben jelent meg. Nevezetes ez a dátum, mert ezzel indul meg a XVII. századi román nyomtatványok sora. A XVII. század első fele nagyon szegény román könyvekben. — Az 1582-ben kiadott Szászvárosi Öszösvetségtől a Rákóczi-nyomda munkába állításáig nincs román nyomtatott könyv. A legelső vajdaságbeli román nyelvű nyomtatott írat csak a következő évben (1640) jelenik meg, a már említett Covorán, egy kisebb törvénykönyv. Hogy milyen nagy lehetett a könyv-hiány, azt még inkább megértjük, ha tudjuk, hogy 1589 és 1634 között nemcsak román nyelvű, de szláv nyelvű könyv sem jelent meg a románok által lakott területeken.⁴

Dobre pap 1639.-i nyomtatványa egyellen, csonka példányban maradt fenn; eredetileg 64 levélből áll és különböző egyházi szövegeket tartalmazott. Három nevezetesebb irata: a) egy Szűz Máriához intézett imádság, b) jóskönyv, mely égi és földi jelek: mennydörgés, villámlás, földrengés alapján mond jövendőt, c) jóskönyv, mely a különböző testi elváltozások alapján jövendöl. Ezeken kívül egy csomó apróbb egyházi és vallásos iratot tartalmazott, amelyek között volt szláv nyelvű is. A közölt bibliai szövegekről megállapítható, hogy a Szászvárosi Öszösvetségből, a Tordossy Mihály bibliafordításának kéziratban maradt részéből, részben pedig a Coresi nyomtatványaihoz való. Ezek alapján, valamint sok más nyelvi bizonyíték tanúsága szerint e keleti egyházi „miscellaneum” kéziratát Dobre pap nem Munténiából hozta magával, hanem itt Erdélyben írták és szerkesztették.⁵

A gyulafehérvári nyomdának azonban az volt a missziója, hogy a román egyház számára református könyveket adjon ki és nem ilyen babonás jóskönyveket, amelyek csak a népi tudománytalan vallásosság megerősítésére voltak jók. *Geleji Katona István* egész irodalmi tervet dolgozott ki számára, melyet a Milovitiusz elő írt feltevések őriztek meg.⁶ Terve szerint a vladikának tételtett kötelességévé, hogy a nyomdát fenntartsa és hogy „a tipographus legényeket” illesse. Kívánta pedig, hogy lefordíttassanak és kiadassanak a református egyházban használt *reggeli és estéli imádságok*, hogy kinyomtatassanak a lugosiak és karánsebesiek

⁴ Veress Endre: Bibliografia Româno—Ungară I. k., 68. l.

⁵ *Drăganu Marian*: „Cea mai veche carte Răkócşanyâ”, „Anuarul Institutului de Istorie Naţională” I. kötet. Kolozsvár, 1922. 161—278. l.

⁶ 1840 asept. 22.-én írt levelét lásd *Új Magyar Múzeum* 1850. évfolyamában.

gyűllekezetében használt *román református énekek* és a már románra fordított *katechizmus*. E terv csak egyik pontjában valósult meg: 1640 júliusában nyomtatattatott a már ismertetett *református káté*.

Hogy a nyomda valóban a fejedelem rendelkezése alatt állott s hogy rendeltetése *református* könyveknek a nyomtatása volt, az a következő évben megjelent Bibliamagyarázat előszavából könik ki. 1641-ben ugyanis újra olyan könyvet nyomtat *Dobre pap*, mely nem a református misszió, hanem a keleti egyház érdekeit szolgálta. Ez a könyv: „*Evangeliumi tanítások*”, tulajdonképpen az 1581-ben Hirscher Lukács által kiadott keleti, szláv-eredetű bibliamagyarázat, mely annak idején egész Erdélyben elterjedt. Hatvan év alatt elfogytak e közkedvelt könyv példányai s a papok azt kérték Gennadius (Brádi György) vladikától, hogy nyomtatassa újra. A sok kérésre a vladika a fejedelemből fordult: „könyörögtem Önagságának, Rákóczi György fejedelemből e dologért, hogy engedje meg ennek a könyvnek itt, Önagsága országában való nyomtatását és Önagsága megengedte, hogy nyomtassam.” A nyomtatás költségeit ilyen előzmények után természetesen nem a fejedelem, hanem Gennadius püspök, majd az ő halála után a munkát befejező *Ilie Joreszf* hordozta.²

A gyulafehérvári román nyomda legnagyobb munkája az 1648-ban megjelent *Újszövetség-fordítás*. Ezt az egyházi és a román irodalmi nyelv kialakulása szempontjából is nevezetes művet a magyar református fejedelmi gondoskodás adományozta a román népnek. A munka szükségét *Geleji Katona István* érezte meg elsőnek s az ő intézkedésére indult meg az új fordítás elkészítése, valamint a kiadáshoz szükséges pénz előteremtése. *Papa Stefan* püspökké választása utáni első hónapokban, 1643 augusztusában bocsátotta ki Geleji a román esperesekhez azt a rendeletet, mely a fordítás megkezdését mutatja: „Mivel látjuk a Szent Bibliának megfoglyatkozását és szűk voltát és oly nyelven, ahol valami darabonként találhatók benne is, igen vétkeken fordított, nem a görögökből, hanem csak a rácból, melybe sok hazugságok is elegyedtenek, azon igyekezünk, hogy az Újtestamentumot őszinte, a görög nyelvből, amelyen az evangélisták és apostolok írtanak, oláh községeknek lelki épületire lefordíttassuk; amelyre való embert

² *Sacerdos Jeanu Aurel*: „Predoslovie cărtilor românescii I. kátét 1508—1647.” Bukarest, 1938. 79—81. l. — *Veress Endre*: *Bibliografia* 157. l.

találtunk is immár Istennek hála, aki oláh ugyan, de jó görög és diáklus is ért. De mivel efféle munka sok költséggel jár, nincs honnan költségeinknek szerit vennünk, hanem kételem az Élias lo-resz Vladikaságában elmaradt esztendő adóit be kell szedelnünk. Kitek azért oláh esperest uraim az alattoklévő oláh papokon, mentől hamarabb lehet, azt az egy-egy forintot felszedje és az János papnak, kit a Vladikával egyttl avégre bocsátottunk ki, kezbe adgya, kiki jegyzvén egy papirosra, mennyit szolgáltatott be és minékünk híven meghozza*.⁹

Ez a görögül és diáklus is tudó román *Szylveszter pap* volt, aki úgy látszik egy év alatt elkészült az Újtestamentum fordítá-sával, mivel 1644 augusztusában *Rákóczi György* már azt írja Tokajból a feleségének,¹⁰ hogy annak a román papnak, aki az Újszövevéget románra „fordította”, adasson 50 forintot és egy dolmányának való posztót. A fizetést Geleji Katona István kezéhez rendeli a fejedelem, hogy ő adja át a fordítónak, mivel a refor-mátus püspök e munka közvetlen felügyelője és irányítója volt. 1644-ben készen volt a fordítás, a nyomtatás azonban csak 1648-ra készült el. Valószínűleg nem volt megfelelő anyag a betűöntéshez s ez hátráltatta a munkát; közrejátszhatott az a körülmény is, hogy *Papa Ștefan* vladika úgy találta, hogy a *Szylveszter* fordí-tása tele van hibával s mivel közben *Szylveszter* meghalt, maga kezdett hozzá a kijavításhoz. *Rákóczi* azonban továbbra is gon-doskodik a könyvről s 1646 januárjában *Debreczeni Tamáshoz*, magyarországi birtokai intézőjéhez írott levelében is megemlékezik róla: „piskolczot is vagy husz mászával küldjön kgtmed: most az Bibliái oláh nyelvre fordíttatjuk s ki akarjuk nyomtatni, az oláh betűöntőnek nincs olyan materiája, itt benn sem találni”.¹¹

Ennyi előkészület és gondoskodás után jelenik meg 1648 ja-nuárjában: „Az Újtestamentum, vagy megbékélése, azaz új törvénye a mi Urunk Jézus Krisztusnak. Lefordítva sok gond-dal görög és szláv forrásból román nyelvre, Ó nagyságának Rá-kóczi György Erdély fejedelmének indításából, parancsából és minden költségével.”¹² A szöveg elé a fejedelemhez intézett ajánlás és az olvasókhöz szóló előszó van téve. A fejedelem-hez intézett ajánlás hálaalkodásában az visszhangzik, ami e korszak

* *Erdélyi Protestáns Közlöny*. Kolozsvár, 1890. 329. l.

¹⁰ *Balogi Aladár*: l. m. 235. l.

¹¹ *Századok*. Budapest, 1871. 718. l.

¹² *Biana—Hodaj*: l. m. 165—170. l., Veress Endre: *Bibliográfia* 180. l.

fejedelmeknek hivatásuk feletti felelőssége volt: „Amikor Isten azt parancsolja a királyoknak és a fejedelmeknek, hogy őrizzék az uralmuk alá adott embereket, nemcsak azt mondja, hogy törvényt és igazságot tegyenek és hogy az ellenségtől védelmezzék, hogy gondot viseljenek és könyörüljenek a szegényeken, az özvegyeken, hogy a gonoszokat és istenteleneket megbíntassék, hanem sokkal inkább ezt a tisztséget bízza rájuk: *gondoskodjanak, hogy a hatalmuk alá adott embereknek legyen lelki ételük és italuk.*” Rákóczi György a szent bibliai királyokkal egy sorból való, mivel megszívlelte tiszteiből következő felelősségét és amikor megértette, hogy az országában élő románoknak még Újszövetségtől sincsen gondoskodott a hiány pótlásáról.

Az olvasókhöz írt előszóban a fordítás körülményeiről számol be a vladika. Sztyveszter pap fordítását át kellett dolgoznia s ezt a javítást alaposan, mindenütt az eredeti görög szövegre való tekintettel végezte el. De azért használta a szláv Bibliát is és Hieronimus latin fordítását. Megmagyarázza, hogy milyen nevezetes újítást vezet be ez a kiadás: szemben az eddigi liturgikus beosztású bibliai könyvekkel, ez a Biblia fejezetekre és versekre oszlik. Ez a beosztás ma már minden nép Bibliájában így van — magyarázza — s nagy előnye az, hogy könnyű megtalálni, ha valamit keres az olvasó. Befejezésül a fordítás román nyelvről beszél, a figyelmeztetés, amellyel munkáját készítette s amely által a fordítás nagy irodalomtörténeti becsre és tekintélyre is tett szert: „Jól tudjuk, hogy a szavaknak olyanoknak kell lenniük, amilyen a pénz; azok a jó pénzek, amelyeket minden országban elfogadnak, hasonlóak a szavak is, azok a jók, amelyeket mindenki megért. Éppen azért igyekeztünk, amennyire tudtunk, úgy fordítani, hogy mindenki megértse; ha pedig nem ért meg mindenki, nem a mi bűnünk, hanem azé, aki szélszórta sokfelé a románokat, úgy, hogy elkeverték szavaikat és nem beszélnek egyformán”. Így tehát a Geleji kezdeményezéséből létrejött Rákóczi-Biblia nemcsak az első, teljes román Újszövetség, hanem egyházi értékén túl, jelentős szolgálat volt az egységes, mindenütt elfogadott, megértett román irodalmi nyelv kialakításában is.

Az Újtestamentummal megindított munka tovább folyt s II. Rákóczi György épp olyan bőkezű támogatójának bizonyult, mint apja. Az első fordítás sikere után ismét Popa Ștefan veszi kezébe a munkát s többek támogatásával ez alkalommal egyenesen héber eredeti alapján fordítja le a „Zsoltárok könyvét”. A Román

Akadémia könyvtárában őrzik e könyv egyetlen fennmaradt példánya: „Zsolliár, azaz a szent próféta és király Dávid éneke, Mózes énekeivel és a többi zsolliár rendjével és summájával együtt; lefordítva nagy gondnal zsidó forrásból román nyelvre Isten segítségével, Önagysága Rákóczi György biztatásából, parancsából és minden költségével”. Gyulafehérvárt, 1651 decemberében jelent meg.¹³

A Zsolliár különben a gyulafehérvári nyomda első működési periódusának utolsóelőtti darabja. Utánna már csak az ismeretelt „*Katechizmus paizsa*” jelenik meg 1656-ban; legalább is más kiadvány felfedezéséről mind a mai napig nem tudunk. Az Erdélyre zúdult török-tatár pusztítás, mely a székváros, Gyulafehérvár felégetését hozta, nem kímélte meg a román egyház nyomdáját sem. A fejedelmi kollégium, könyvtár, református nyomda és sok más drága művelődési érték elpusztulása közepette elpusztult, vagy legalább is elfümlt a román nyomda is s az erdélyi román egyház hosszú időre könyv, missziói iratok, egyházi szertartáskönyvek, Biblia, katechizmus nélkül maradt.

A gyulafehérvári nyomda munkája szünetel Brankovics Száva egész pártizálásának az ideje alatt. Nagyon nagy volt az anyagi veszteség, ami az 1658.-i és 1660.-i pusztításból a fehérvári zárdára és a román püspökségre szakadt,¹⁴ de az is valószínű, hogy maga a vladika sem akarta helyreállítani a nyomdát. Úgy látszik, püspöki jövedelmeiből elsősorban a maga anyagi veszteségét pótolgatta s csak másodsorban gondolt az egyházra. Az is lehetséges, hogy keleti egyházához való ragaszkodása miatt nem szedette rendbe a nyomdát: nem akart új lehetőséget nyújtani a református irodalmi misszió továbbfolytatására. Apafi fejedelem önző haszonlesést látott magatartása mögött s a püspök által elhanyagolt egyházi vagyon, iskola és nyomda rendbeszedésére 1667-ben két egyházi és két világi kurátort rendelt a vladika mellé.¹⁵ Brankovics Száva a fejedelem és a román kurátorok felelősségrevonásával szemben — minden bizonnyal — szegénységére és a zárda helyreállításának nagy költségeire hivatkozott, indokolva, hogy miért nem maradt pénze a nyomdára és az iskolára. A fejedelem úgy látszik méltányolta e védekezést és engedélyt adott Szávának arra,

¹³ Veress Endre: *Bibliografia I. k.*, 166. l.

¹⁴ Lupoi J. Marina: „*Mitropolitul Sava Brancovici*”. Kolozsvár, 1939. 54. lap.

¹⁵ M. C. R. Tr. XIV. k., 267—268. l.

hogy egyháza helyreállítása érdekében a moszkvai cárhoz forduljon, tőle kérjen anyagi segítséget. Így következik be mindjárt a következő évben (1668) Száva moszkvai útja, ahonnan kap is segítséget, sőt engedelmet nyer arra, hogy 7 évenként egyszer felkereshesse a cárt ilyen könyöradományért.¹⁴ Moszkvából azonban úgy látszik megerősödött keleti egyházi öntudatát s a református misszióval szembe álló akaratait hoz magában, mivel az annyira sürgetett nyomda mégsem kezd meg működését. *Kovácsnai Péter* püspök 1669 februárjában Popa Szeferan condicióinak megtartására szólítja Brankovics Szávát, sőt a 15 régi pontot négy újjal egészíti ki, amelyekben határozott rendelkezés látható a nyomda felől is: „A gyulafehérvári román nyomdát mielőbb régi fényébe állítsa vissza, melynek munkája által hasznos könyvek, első sorban szent iratok nyomattassanak és kellő számban sokszorosíttassanak az oláhok anyanyelvén.”¹⁵ *Tiszabecsi Gáspár* idejében kiadott fejedelmi rendelet (1674) megismétli ezt a rendelkezést, most azonban súlyosabb formában, elvéve a román nyomda felállításának gondját a vladikától és a református püspökre bízva azt: „Ókegyelmére (Tiszabecsi Gáspár orthodoxus püspökre) bízuk azt is, hogy amely oláh tipográfia! szerzett volt idézzék Rákóczi fejedelem, felkeressesse és felelősségre vállaltassa azt is, hová lett és most hol lehetne és hol volna”.¹⁶ Brankovics Száva e sok támadásra engedékenyebb lett, 1675-ben tartott egyházi zsinatán sok református követelést elfogadott s így Apalít megengesztelte, a nyomda ügyét pedig ezáltal sikerült elaltatnia. Amikor azonban a Béli Pál-féle összeesküvésben része van testvérének, Brankovics György portai követnek is s a gyanú dráma is terelődik, pörbologatván, a nyomda elhanyagolása ismét mint súlyos vád szerepel ellene. 1680 júliusában tartott ülésénél bűnösnek mondta ki Szávát nemcsak erkölcstelen élete miatt, hanem a nyomda elhanyagolásáért is:¹⁷ „Engedte a fehérvári zárdát elpusztulni, elromlani, összeomlani és elhagyta a román nyelvű nyomdát”. S hogy valóban Szávát terhelte a felelősség ezért, azt mutatja az a körülmény, hogy néhány nappal azután széken lakásán a befoglalt lárgyak között megtalálták a nyomdát is minden felszereléssel és a hozzá tartozó betűkkel együtt.¹⁸

¹⁴ Moszkvai utazására utazva ládát *Metré St.*: I. m. 281—282. l., *Lupás J. M.*: I. m. 56—61. l.

¹⁵ *Cipariu T.*: Archivu 611—612. l.

¹⁶ *Bod P.*: Szemlel Szent Pálkápue, 108. l.

¹⁷ *Mangra Vasile*: Hátropolitel Sava Brancovici Ared, 1908. 101—104. l.

¹⁸ *Lupás J. M.*: I. m. VII. sz. függék, 107. lap.

Apafi öreg Rákóczi Györgyre emlékeztető bőkezűséggel kívánta támogatni a román irodalmi missziót. A megjelent Újszövetség kiegészítésére az *Őszöverség* lefordítását tervezte s 1681 februárjában rendeletet adott, hogy *Kézdivásárhelyi Matkó István* felsőbányai református lelkésznek bori és 12 köből bűzát adjanak az Ótestamentum románra fordításáért s ezt mindaddig adják, míg a fordítás elkészül.²¹ Nem tudjuk, hogy elkészült-e vagy sem a fordítás, nyomtatásban nem jelent meg s a teljes Szentírást nem Erdély, hanem Havasalföld fejedelme és metropolitája adománnyozta a román egyháznak.

Brankovics Száva vagyonával lefoglalt nyomda rövidesen munkába állítottatott s előbb *Szászsebesen*, majd *Gyulafehérvárra* újra román egyházi könyvek jelentek meg. A nyomda működésének e második szakasza 16 évig tart, 1683—1699-ig s a könyvkiadás legfőbb irányítója e korszakban *Zoba János* alvinci esperes. Zoba János, vagy ahogyan legtöbbször idézik az iratok, „*Vinczi János pap*” a XVII. század második felében tölti be azt a szerepet, amit a Rákócziak alatt Popa Ște'an vladika teljesített. Elfogadja az egyházi uniót és hűséges munkása a román egyházi irodalomnak. A keleti egyházhoz hajlathatlanabban ragaszkodó román főpapoknak Brankovics Szávának és Görög Joasáfnak merész ellenfele, ellentétesüknek főmozgatója. Apafitól 1664-ben nemesítő oklevelet (ármálist) kapott,²² 1667-ben pedig ő nevezte ki a fehérvári román püspökség egyik kurátorává.²³ A református egyházi unióhoz való szoros kapcsolatai dacára is megőrzi keleti hűtét, nem lesz reformátussá, amit nyomtatványainak jellege is bizonyít.

1683-ban Szászsebesen nyomtatott könyve, egy nagyobb terjedelmű (168 levél) prédikációs kötet: „*Az aranykoporsó*”, az első e sorozatban. Könyve különböző halálosetekre alkalmazható 15 halotti prédikációt közöl.²⁴ A kötetet Apafi címere díszíti és Apafihoz intézett ajánlás vezet be. Ez a prédikációs kötet, amint a szebeni érseki könyvtár kezében járt példányának sűrű bejegyzéseiből megállapíthatom s amint gondolható is, nagy elterjedtségnek örvendett és több, egymásután következő nemzedék papjai sűrűn használták. P'opa Ioan második könyve már Gyulafehérvári

²¹ *Történelmi Tár* 1878, 205. l., valamint *Erdélyi Irodalmi Szemle*, Kolozsvár, 1924, 61—62. l.

²² *Meley Șt.*: I. m. 435. l.

²³ *M. C. R. Tr.* XIV. k., 207—208. l.

²⁴ *Blana—Hodey*: I. m. 269 l.

jelent meg s ajánlása II. Apafi Mihályhoz van intézve. A meg-előző munkáról csak sejtnék, hogy fordítás, erről azonban kétséget kizáró módon állapítható meg, hogy *Kézdivásárhelyi Matkó István* angolból fordított pietista munkájának a román áttünetése.²⁶ Az 1666-ban Nagyszebenben kiadott magyar könyv címe: „Kegyes cselekedetek rövid ösvénye”, amit „Megigazító cselekedetekre vezető rövid ösvény” („Cărare pre scurt pre faple bune îndreptătoare”) címen fordít a román kiadás.

Két könyv jelent még meg, amelyeket szintén Vinczi János pap neve jegyez, mindkettő keleti rendtartású egyházi könyv: 1685-ben jelent meg az „*Óramutató*” (Ceasloveț),²⁷ mely közli, hogy óráról-órára milyen lináságokat kell az egyházban mondani; 1689-ben pedig *Varlaam* erdélyi püspök költségével, de ugyan-csak Popa Ioan gondozásában egy „*Szertartáskönyv*”²⁸ (Molitvenic) jelent meg. A nyomda vezetője, e nyomtatványok idején egy moldovai, *Chiriac* nevű szerzetes volt, akinek nevét még két ki-sebb keleti szertartáskönyv címlapjáról ismerjük; mindkettő Gyula-fehérvári, 1687-ben, illetve 1689-ben jelent meg.²⁹ Hogy milyen nagyon eltávolodott a gyulafehérvári nyomda eredeti rendeltetésétől és milyen mértékben szakította meg kapcsolatát a református misszióval, azt a legközelebbi két kiadvány, az 1699-beli „*Bucoavna*” és a „*Kyriakodromion*” jellemzi.³⁰ E kiadványok megjelentetésében már a keleti egyház minden munkáját oly gaz-dagon támogató, hatalmas havasalföldi vajdának, *Brâncoveanu Constantinnak* van része. Az ő támogatásával, az ő Fehérvárra küldött nyomdásza munkája által jelentek meg a könyvek. Tartal-mukra nézve: a „*Bucoavna*” különböző egyházi szövegeket (imádságok, tilparancsolat, Hitvallás, stb.) tartalmazó könyv, a „*Kyriakodromion*” pedig az 1641.-i „*Evangeliumok magyarázatá-nak*”, tehát tulajdonképpen a Hirscher Lukács 1581.-i „*Cazania*”-jának az új kiadása.³¹ A Rákóczi által alapított nyomda, melynek helyreállításáért Apafi alatt oly sokat küzdöttek Kovásznai Péter, Tiszabecsi Gáspár és Topheus Mihály, így észrevétlenül a keleti egyház közébe ment át s őket érte a veszteség, amikor a jessui

²⁶ Veress E.: Bibliografia R.—U. I. k., 227. l.

²⁷ Veress E.: Bibliografia I. 228. l.

²⁸ Veress E.: Bibliografia I. 234. l.

²⁹ Meleg S. I.: I. m. 402—403. l.

³⁰ Veress E.: Bibliografia I. 262—263. l.

³¹ Meleg S. I.: I. m. 404—405. l.

ták lefogalták s előbb ott Fehérvárt, majd Kolozsvárt a maguk vallási missziója érdekében állították munkába.²¹

A gyulafehérvári román nyomda könyvein kívül csak egyetlen román könyv jelenik meg Erdélyben s ez a *Fogarasi István* fordítása, a már ismerteft román káté, melyet 1648-ban, ugyancsak Fehérvárt, de a magyar nyomda betűivel készít a fejedelem nyomtató mestere, *Brassai Major Márton*. A gyulafehérvári román nyomda sorsát tekintve és mellé téve ezt az egyetlen latin betűs román nyomtatványt, a XVII. századi irodalmi misszió hátterére vehetünk pillantást. Tudva azt, hogy a XVII. század közepétől Erdélyben két román egyház létezett: a) a református püspöki egyházzal kölcsönösen unióban élő gyulafehérvári román püspökség és b) az a néhány déli, dényugati és északnyugati egyházmegye, amelyek közvetlenül tartoztak az erdélyi, vagy tiszántúli püspök alá, amelyek tehát egészen csatlakoztak a református egyházhoz — megállapítható, hogy a román nyomda nem a román református egyházak, egyházmegyék, hanem az uniót román püspökség egyház szolgálatában állott. Ebből következően azután működésének szakadozott jellege és dectelen vége: Geleji, Csulai erélyes kormányzása idején, fejedelmi támogatással az unió szolgálatában működött és református szellemű munkákat adott ki, amikor azonban a nehezebb idők következtek el s a református hatás meggyöngyösült, a vladikáknak volt lehetőségük arra, hogy megállítsák a nyomdát, sőt arra is, hogy minden tekintet nélkül az unióra, liszta görög-keleti szellemű román könyveket hozzanak ki.

Annál inkább sajnálatos ez, mivel a román református egyházmegyéknek is szükségük lett volna a fejedelmi támogatással fenntartott sajtóra. Fogarasi István kitéjéi azonban a magyar nyomdában adatta ki *Barcsai Ákos* s latin betűs szövegét nem valószínű, hogy a karánsebesi és lugosi iskolák tanulói kívül más, akkori román is el tudta volna olvasni. Pedig *Fogarasi Istvánnak* más munkája is volt, ami nyomtatásra várt: 1648-ban nagy részében készen volt már *David Zsoltárainak* román fordításával,²² gyűllekezetről pedig már 1640-ből feljegyezte Geleji Katona István,²³ hogy benne román nyelven református dicséreteket énekelnek. Azonban sem a Zsoltárok, sem a dicséretetek nem jelentek meg

²¹ Batlagi A.: I. m. 240. l.

²² L. „Catechismus” B333j.40. Bontadt.

²³ 1640 szept. 22.-i levele, *Új Magyar Múzeum*, 1859.

nyomtatásban. Ez természetesen nem jelenti azt, mintha nem terjedtek volna el, vagy nem lettek volna használatban.

Két ilyen kéziratos román református énekeskönyv is ránk maradt a XVII. századból. Mindkettő *Hunyad megye*, Tordos Pál egykori püspökségének gyűjteményeiből való. Az első 1642-ben íródott és *Agyagfalvi Sándor Gergely*, *hátszegi református lelkész* munkája.²⁴ A 130 8-rét számozatlan lapból álló kis könyv vegyesen tartalmaz karácsonyi, húsvéti, áldozócsütörtöki dicsőítéseket, úrvacsorai énekeket és néhány zsoltárt. A másik énekeskönyv későbbi, 1697-ben írta *Viski János*, előbb *Boldogfalva-i*, majd *Aigyógy-i lelképásztor*.²⁵ Kézirata 8-rét alakú kis könyv, 420 utólagosan számozott lapból áll. Rendszeresebb és nagyobb, mint a másik kézirat: nemcsak különböző ünnepekre szánt dicsőítéseket, himnuszokat ír le, hanem mind a 150 zsoltár fordítását is, *Szeneci Molnár Albert* magyar verszelete alapján. Ezeknek a kéziratot énekeskönyveknek nem támadt nagy irodalmi visszhangja, viták és kulturális megújulás nem követte a nyomukat, jelentőségük kétségtelenül kevesebb, mint a gyulafehérvári nyomda termékeinek jelentősége. *Mi reánk nézve* azonban mégis nagy értéket jelentenek, mert bizonyosságai annak, hogy mindazt a nagy tervet, amit a fejedelmek és a püspökök Gyulafehérvárra a románok misszionálására elterveztek, azt egyes református lelkészek — és pedig nevük és fordításaik rossz románsága után látva — magyar és székely református lelkészek, kis falvak pásztorai a maguk áldozatos munkájával, életük oda-szentelésével igyekeztek meg is valósítani. Az ő munkásságuk által tett az egyetemes valláspolitikai rendelkezésekből valóban lelkeket megmentő, gyülekezeteket építő misszió.

²⁴ A *Debreceni Református Kollégium Könyvtára*, H. 914. sz. jelzet alatt.

²⁵ A *Kolozsvári Református Kollégium Könyvtára*, R. M. K. 98. sz. alatt.

4. Román iskolák a misszió szolgálatában.

A román iskoláknak az egyházi misszió szempontjából való fontosságát *Geleji Katona István* ismerte fel első ízben. Bethlen Gábor uralkodása idején hozott, 1624.-i törvény,¹ mely büntetést szabott ki azokra a pátronusokra, akik a jobbdygyok fiait nem engedik tanulni, nem volt jelentős a misszió szempontjából, mivel azok az iskolák, amelyekben a románok tanulhattak, ez időben vagy magyar iskolák voltak, vagy pedig jelentéktelen kolostori tanítások. *Geleji Katona István* jelentősége abban van, hogy nemcsak rendelkezéseket hozott, hanem a misszió reálisán elősegítő eszközökről, az iskola felállításáról igyekezett gondoskodni. A *Mitovicius* elé írt conditiók első pontjában az iskola felállításáról így rendelkezik: „Ilt maga mellett, vagy ahol alkalmasnak látnak, egy jó oláh scholát erigáltjon, amelyben két vagy három deákul s görögül és oláhul tudó értelmes tanító mestereket tartson, akik oláh gyermekeket és iffiakat mind a deákságra s mind az keresztényen vallásra tanítsanak.”² Középfokú iskolát, a fehérvári kollégium partikulával egyenlő rangút és színvonalút kívánt tehát felállítani. Ennek az iskolának a hivatását, egy másik levelében így körvonalozta: „Mi nekünk kegyelmes uram (Rákóczihoz intézett levél), úgy tetszik: hogy elég ennyire menni egyelsőben, ha ezeket a superstitiókat a vak községgel elhagyhatnók; azonban az Uristen őket jobban világosítván, idővel többre is vehetnők; főképpen hogyha scholában tanulván gyermekik, a deákságban valamit épülnének, mert egyszersmind mindont elhagyni velen nehéz, sőt lehetetlen.”³

Ezt a hivatást: a románokat előkészíteni a református hit felvételére és abban őket megtartani, első sorban *Lugos* és *Karánsebes* régi református gyülekezeteinek az iskolája teljesítette. Ennek az iskolának volt a pátronusa *Barcsai Ákos* s az iskola növendékei számára nyomtatott latin betűs református katechizmusból sejthetjük, hogy benne nemcsak „az igazán való román írást”, hanem a deákos tudományt is tanították.⁴ *Lugos* és *Karánsebes* egyházi nevezetessége azonban a gyülekezeteiben s valószínűleg az iskoláiban is énekelte román református énekek voltak, amelyeket számon tartottak a román egyházi unió munkálói és e példa hatá-

¹ *M. C. R. Tr.* VIII. k. 236. l.

² 1640. szept. 22.-i levele. *Új Magyar Múzeum*, 1859.

³ 1640. szept. 24.-i levele. *U. o.*

⁴ *Fogarasi István* Catechizmusának EMHÁró Bevezetője.

sára a később felállított román iskolákba is be akarták azokat vezetni.

A XVII. század folyamán több helyen felállított román iskolák nagy részéről csak egy-két említés maradt fenn. Részletesebben csak a *Lorántffy Zsuzsánna* által felállított *fogarasi iskola*t ismerjük. 1657 áprilisában Fogaras várában tartózkodott az özegey fejedelemsasszony s két rendeletben, illetve alapító levélben igyekezett a birtokát képező Fogaras (a vár és a vidék egyült) román lakóinak egyházáról és iskolájáról gondoskodni.⁸ A Fogaras vidéki román egyházközösségek canonica vizitációját szabályozó rendeletében is kívánja annak ellenőrzését, hogy a falvak „*fiú és leánygyermekét mint járatnak fel a predicatoroknak catechesisi tanításokra.*” Az iskola alapításáról intézkedő levélben azonban magasabb célt tűz ki. Nemcsak a katechézisi oktatás az, amit előír, hanem az egész vidék szellemi nevelésén fáradozva, olyan iskolát akar, mely egyformán nevelje a tehetősebbek, a bojárak fiait és a jövődéli román prédikátorokat is. A célt a meglatott szükség szerint határozza meg: „*eszünkbe vévén minémű temérdeki nagy tudatlanságban tartatnék ez mi fogarasi jószágunkban az egész olá nemzet, mind község, mind bojárság és tulajdon azok is, kiknek egyebeknek tanítások lisztekben volna. Ennek felelte magoktól is az értelmessitől meg találatván, keresztyéni szánakodásból rendelők, hogy itt fogarasi városunkban az ő jövődéli hasznokra egy olá scholát rendelnénk s emellelnék, ahhoz kívántató tanító és tanuló személyekkel és azoknak sustentatójokra szükséges provisióval egyetemben.*” Ezeknek az indokoknak a hatására rendel el a fejedelemsasszony az iskola felállítását s a következőkben adja az iskolai törvényeket és rendtartást is, úgy amint azokat ő maga, több „*ahhoz érő becsületes szolgáljával*” együtt megállapította.

A rendtartás öt szakaszra oszlik. Az első szakasz „*az olá schola helyéről, épületeiről és immunitásáról*” intézkedik. Úgy látjuk, teljes egészében kell ezt a szakaszt idéznünk, mivel sorából a román reformációt vezérlő keresztyén szeretetnek, az erdélyi szellemi türelmességének és a magyar félék más nép fiai, kérdései iránti megértésének a legszebb bizonyossága olvasható:

1. „*Az olá schola mindgyárt a magyar schola mellett legyen az igazaszonért, ugymint jobb módgyával való tanulásokért, a*

⁸ *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár.* VIII. kötet. Budapest, 1910. 110—119. l.

magyar, deák írásnak is könnyebb megtanulmányozásért, értséért, és viszont, hogy a magyar scholabéliek is, akiknek kedvek legyen hozzá, olá szót és írást tanulhassanak.

2. Az oláhoknak legyen külön lakások, mind mestereknek, succrescendeknek, és külön való auditoriumok, udvarok, de az, melyből köz ajtón össze járhassanak; kik szép egységben is tartoznak egymással élni: különben érdemek szerint megbüntettettek az mesterektől.

3. Immunitások azon legyen, mely a magyar scholának.*

A II. szakaszban „az olá mesterről” intézkedik a kötelességeinek előszámolásából megismerhetjük az új iskola tanrendjét. Még a Geleji által tervezett iskolánál is szűkebb keretű; míg az három mester tartását kívánta, a fogarasi iskolában csak egy mester tanít. Felkészültség tekintetében sem kíván sokat a tanítótól, „igaz tudományú, tudós ember legyen” — szabja meg, de hogy mit ért ezalatt, azt a többi kitétel megmutatja: „légyen igen jó olául mind írni, mind szólani tudó, a magyar reformata scholákból való”. Tehát még kollégiumi végzést sem kívánt a tanítótól, csak azt, hogy valamelyik középfokú református iskolában tanult legyen. A tananyag, amit át kell adnia, ennek megfelelően nagyon szűrén. Kicsinyi és nagyot egyformán elsősorban abécére és pedig „a jó, igazán való olá írásnak” (cirill-abécé) olvasására tanítsa. Gyakorolniok kell az abécét a Fehérvárt kiadott Újtestamentum, Zsoltár és Kátechizmus olvasásával. Az olvasás tanítása után, vagy azzal egyidőben kezdje meg a katechétikai (hitvallási) oktatást is, tanítva a Miatyánkot, az Apostoli hitvallást, a tízparancsolatot, a keresztség és az úrvacsora szerzését, az egyházi fenylők rendelését. Ehhez a két főtárgyhoz: olvasás és „capita catechetica” járul azután az éneklés, a káté és az írás tanítása. Közismert, hogy ebben az időben az írást az olvasástól külön tanították, de megfelelő az alapító-levélnek az a rendelkezése, mely megszabja, hogy a lugosi és karánsebesi egyházi énekeket, melyek valószínűleg latin betűvel voltak leírva, „olá betűkkel kell leírni”. A pap- és mesterjelölteket, „grammaticusokat és egyéb succrescenseket” köteles a mester a prédikálás módjára is megtanítani.

Az oláh mesterről szóló szakasz további része, valamint a harmadik, mely a grammatikok és succrescensek szabályzatát adja elő, mutatja meg az iskola tulajdonképpeni hivatását. Hivatása az volt, hogy papokat képezzen Fogaras földje számára és kizárólagos módon meghatározza a vidék papjainak egyházi műveltségét.

Mesterek és papok csak úgy nyerhetik el az országos rendelkezések által számukra biztosított kiváltságokat, ha ebben az iskolában tanulnak: „Az egész Fogaras földén levő grammatikok mindenütt tartozzanak ez fogarasi olá scholában tanulni, bejönni, különben grammatikásgokból kivételnek a jobbágyi állapotra” — tovább pedig: „Valamely papságra menendő grammatik, vagy más akárki e fogarasi olá scholában nem tanul, tanulását ott nem végzi, Fogaras földén pap ne lehessen. Ha valakiik, protopap, vagy falu befogadná, a magistratus büntetésében maradjanak; a bé állott pap is jobbágygá tétessek, hanem ha a scholában jönne mindgyárt tanulni, cursusát ott végezni el”.

E rendeltetésnek megfelelően a fogarasi iskolában nemcsak a tananyag, hanem az egész iskolarend egyházi és vallásos szellemű. A tanulók a mesterrel együtt kötelesek résztvenni a vasárnapi és ünnepi istentiszteleteken; kötelesek megjelenni azokon a temetéseken, amelyeken jelentőket kívánják. Azok a alumnusok, akik elmulasztják a vasárnapi istentiszteletet, elvesztik a stipendiumukat. A napot könyörgéssel kell kezdeni és könyörgéssel kell befejezni, aszerint a rend szerint, amint az a magyar iskolában is szokásos. A grammatikoknak, míg a scholában laknak, szabad vasárnapokon és ünnepeken a fogarasi és a vidéki román templomokban prédikálni, az illető lelképásztossal való megegyezés alapján.

A negyedik rész az iskola vizitálásáról rendelkezik s felügyelőktől a következőket jelöli ki: a fogarasi református lelkészeket, a konzisztorium két-három románul is beszélő, tanultabb tagját, két-két minél tudósabb bojárt és oláh prédikátort. Kötelességük havi ellenőrizni az iskolát és évente kétszer: tavasszal, két héttel húsvét előtt és ősszel szünet előtt, vizsgát tartani. A román iskola végzettjei a tudományban való öregbedésért, ha erre kedvük van, a „deáki scholában” tanulhatnak tovább.

A rendtartás ötödik szakasza a mester és az alumnusok fenntartásáról gondoskodik. A mesternek részben a várból folyó szilvatermészetbeni ellátást, részben a Fogaras-földi bojároknak az udvarhoz köteles 50—50 dénár adójából utal ki 50 forint évi fizetést. A „szegényebb-szerű”, „legjobb indulatú”, papságra menendő ifjak közül nyolcnak a táplálását vállalja el a fejedelemszenny, rendkívén számukra a várból napi négy-négy cipót, valamint a Fogaras-földi román papoktól és falvaktól az uradalomnak járó „honoráriumból” 25—25 „pénzt” (dénárt) és 1—1 tyúkot. Rendelkezik arról, hogy a nyolc alumnuson kívül is, a szegény tanulók kapja-

nak bizonyos segítséget, a gazdagabbak gyermekei azonban ilyen segítségben ne részesüljenek. Érdekes pontja a lörvénytervezetnek az a kivétel, amit egyes jobbmódú szülőknek a gyermekeivel tesz: „ha a szülők a világosságnak és abban való nevelkedésnek gyűlöletéből” gyermeküket nem akarnák a fogarasi iskolában taníttatni, a gyermek pedig „igen jóindulatú” — úgy, szintén kapja meg az iskola támogatását. Ez a rendelkezés azt sejteti, hogy Fogaras vidékén a keleti egyházi tudatlanság merov elzárkózással folytatta a harcol a református egyház ellen s ebben a harcban volt szükség az iskolára s az annak ügyét szolgáló fejedelmi alapítványra.

A fogarasi iskola — ismerve Apafinak és Bornemissza Annának Fogaras földjén gyakorolt kegyes gondoskodását — minden valószínűség szerint, a század végéig folytatta munkáját. 1662-ből fennmaradt Apafinak egyik rendelkezése, mellyel megemlíti Szilvási Mihály „fogarasi olá mestert” abban a fizetésben, amit Lorántffy Zsuzsánna fejedelemasszony rendelt számára.⁶ Megemlíti, hogy „hasznos szolgának” találtatott Szilvási Mihály s ígéri, hogy munkája szerint még több „kegyelmességet (fejedelmi jutalmat) is várhat. Ugyanakkor sürgeti a vár tisztjeit, hogy serényebbek legyenek az iskola épületének felállításában, mivel ha az elkészül, az ifjak tanulásában is nagyobb eredmény várható. Apafi gondja ezután is kiterjed a románok iskoláira. 1665-ben a gyulafehérvári országgyűlésre összejött rendek a Nagyenyedre helyezett fejedelmi kollégium helyreállításával foglalkoznak s maguk között szép eredménnyel járó gyűjtést rendeztek érdekében. Ugyanez az országgyűlés rendeli el azt is, hogy Hátszeg városa „magyar praedicatorat, scholát és templomot” tartson.⁷ A hátszegi iskola minden bizonnyal Hunyad megye román református egyházait is szolgálta. S hogy az iskola felállott, nem maradt csak rendelkezés, az sejthető abból, hogy az enyedi kollégium gyűjtő listáján szereplő urak közül haton is: Barcsai Boldizsár, Folli Ferenc, Donáth Mihály, Váradi István, Nádudvari János és Nádudvari István azt vallották, hogy ők „Hátszeghez contribuálnak és mutatják jóakarukat”.

A lugosi, karánsebesi, fogarasi, hátszegi iskolák után, egyre

⁶ Magyar Prof. Egyháztörténeti Adattár. VIII. 119. l.

⁷ Lécd az országgyűlés végzésell és irómanyalt. M. C. R. T. XIV. 97—127. l.

inkább érzett a szüksége annak, hogy a vladika székhelyén, *Gyulafehérvárt* is keletkezzék román iskola. Brankovics Száva hűtlen és kétszínű magatartása azonban mindegyre hátrálaltta ezt az ügyet. 1667-ben a Brankovics Száva ellenőrzésére rendelt kurátoroknak nemcsak az a dolguk — a fejedelmi meghagyás szerint —, hogy a tipográfiaira gondot viseljenek, hanem hogy iskolát is állítsanak fel.⁶ Amikor ez az intézkedés nem bizonyul elegendőnek, a püspököt magát akarja a fejedelem rákényszeríteni az iskola felállítására. A 1669-i új conditiók első pontja adja elébe ezt a sürgető rendelkezést: „Iskolák állíttassanak fel az oláhok között, ahol csak lehetséges, mindennekeltűl a gyulafehérvári zárdában, Hunyad és Máramaros megyékben és Kővár vidékén, amelyekben elsősorban az oláh nyelven való olvasásra és az oláh betűkkel való írásra tanítsák az ifjakat, ahol pedig lehetőség van rá, latin nyelvi kultúrára is.”⁷ E rendelkezés 1669-től minden fehérvári vladika feltételei közé befoglaltatott, de minden különösebb eredmény nélkül. Egyedül *Popa Anghelről*, az utolsó fehérvári vladikáról, aki a református szövetségből a római katolikus unióra vált át egyházát, jegyezte fel Bothen Niklós, hogy tanulmányait a fehérvári iskolában végezte.⁸ Kővár vidékén nem létesült református iskola, *Máramarosban* azonban Szigeten alapítottak egy, melynek a gondját a megyei rendek hordozták. 1696-i gyűlésükben bizonyos évi segítyt szavaztak meg az iskola fenntartására — ezen a réven van tudomásunk róla.⁹

Lehet Brankovics Szávát felelőssé tenni azért, amiért megakadályozta a román iskolázás megerősödését, de lehet, hogy Oteleji missziói buzgósága és Lorántffy Zsuzsánna pátronai bőkezűsége hiányzott a század második felének püspökeiből és főrendjeiből. Akárki is a felelős, történeti mulasztás és nagy bűn volt a román misszió sok más eszköze között nem fordítani nagyobb gondot a református iskolákra. Lorántffy Zsuzsánna méltán nevezhette még, különben oly alacsony színvonalú iskoláját is: „Isten dicsőségére és az oláh nemzet épülésére felelte szükséges dolog”-nak.¹⁰ *A minden tudományt és iskolázást nélkülöző román jobbágy nép számára e katehétikai iskola is igen nagy jelentőségű*

⁶ *M. C. R. Tr.* XIV, k. 267—268. l.

⁷ *Ciparu T.*: Archivu, 611—612. l.

⁸ *Meteg Şt.*: I. m. 329. l.

⁹ *Meteg Şt.*: I. m. 496. l.

¹⁰ *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*, VIII, k. 117. l.

alapítás volt. Általa valóban lehetett volna remélni az általános művelődés és a református egyházhoz való kapcsolódás előhaladását. Ez azonban nem következett be s abban, hogy a román misszió nem tudott mélyebb gyökeret verni, hogy a politikai viszonyok változásával eltűnt, része van az iskolai misszió gyöngye kezdeteinek és még erőtlenebb folytatásának.

A román reformáció eredményel és eredménytelensége.

Nem kívánjuk ismételni mindazt, amit a reformáció, lutheránus és református egyház másfél századon át tett a románok egyházi missziója érdekében, felsorolni ennek a misszióknak minden eredményét és a román egyházra, népre, művelődésre gyakorolt hatását; nem akarjuk újra felsorakoztatni azokat a hiányokat, elhanyagolt munkamezőket, meg nem oldott feladatokat, végrenemhajtott rendelkezéseket és meg nem valósított terveket sem, amelyek miatt idősi jellegű és szakadozott volt ez a misszió s amelyek miatt megszűnt a fejedelemség idegen uralom alá kerülésével együtt a román református egyház is. A századvég egyháztörténetének két nagy eseménye, két román vladika országos pere kellőképpen rávilágít úgy az eredményekre, mint az eredménytelenség okaira.

Az eredmények.

Brankovics Száva „hallatlan pogányi kegyetlenséggel” végződött sorsát nemcsak Székely László és Nalácz István kapusi szövetkezése idézte fel, amint ezt Cserei Mihály írta.¹ Ellátása, bebörtönözése és megverelése csak befejezése volt egy másfél évtizeden át húzódó küzdelemnek, melyet egyik oldalon a román reformációt szolgáló református püspökök, *Topheus* és az uniót elfogadó román papok, másik oldalon pedig a keleti egyház hagyományait feltűtő vladika folytatott. 1667-től, *Alvinczi Zóba János* esperesnek és társainak kurátorrá történi kinevezése óta folyt ez a küzdelem, melyet végül is nem egyházi, hanem politikai tekintetek döntöttek el. Brankovics Száva bukásába kétségtelenül része van az ítélet által kifogásolt erkölcstelen életének, az egyház javai kezelésében mutatott hiányosságának, közrejátszott az a körülmény,

¹ Cserei Mihály: *História*, Pest, 1862. 294. 1.

hogy öccse Brankovics György, Erdély portai kapitánya az 1675–1676-ik években részes volt a Beldi Pál, Csáky László, Paskó Kristóf összeesküvésében és szerepet játszott az a körülmény is, hogy Székely László és Naláczai önéle sejtették a Beldi-féle összeesküvők elrejtett pénzét.³ Azonban kétségtelen, hogy nagy-része volt az ítéletben a Tophens-szal egyházi ügyek miatt vívott háborúságának is. Az ítélet 1680 júliusában nyugvópontra juttatta azt a békétlen állapotot, mely 1667 óta állandósult. Ebben nyilvánult meg, hogy a fejedelem a különböző hatások és intervenciók között, hol szűkre szabta a vladika hatáskörét és szoros ellenőrzésnek vetette alá, hol szabadságát biztosította, donációkkal és kiváltságokkal tinte ki. Vizsgálatunk szempontjából azt tartjuk jelentősnek, hogy a vladika alatt álló papság, vagy legalább annak tekintélyes része e küzdelemben nem Brankovics Szá-vát támogatta, hanem az egyházi unió mellett s következőleg a püspök ellen foglalt állást. A zsinat, mely ellátta, püspöki, papi jellegűtől megfosztotta és átadta a világi hatóságnak megbüntetés végett, román papokból és esperesekből állott s a zsinat jegyzője, Alvinczi Zoba János, maga is keleti hitű esperes volt. Az ítélték zsinatnál is nagyobb jelentőségű azonban az az egyetemes egyházi gyűlés, mely 1675-ben gyűlt össze a fehérvári kolostorban Száva elnökelete alatt. Ennek a zsinatnak a végzései, melyek minden valószínűség szerint Száva akaratára, irányzata ellenére hozat-tak, mutatják az unió erejét és hatását.

Két iratban maradtak fenn a végzések.⁴ Az első magában foglalja, hogy mit határoztak a püspökség esküdtjei (tanácsbírái), az esperesek, a vladika canonica vizitációja felől. Ezeket a pon-tokat a vladika és az esperesek számára foglalták írásba. A má-sodik irat az esperesek és papok számára készült és az egyház életének rendtartását, szabályozását tartalmazza, melyet a híveknek is meg kellett tanítani és velük is megtartatni.

A püspöki vizitációt szabályozó irat rendelkezései három csoportra oszthatók. Az első csoport: az istentiszteleteire, egyházi szertartásokra vonatkozó intézkedéseket tartalmazza. Isten Igéjét románul kell a templomokban hirdetni; a román nyelven írt és

³ Jancsó Benedek: I. m. 544–561. I. Brankovics Szávától írt legalapo-sabb, legmegbízhatóbb két tanulmány: *Memoria Vasile: Metropolitul Sava Brancovici*. Arad, 1906. és *Lupaș I. Marina: Mitropolitul Sava Brancovici*. Kolozsvár, 1939.

⁴ Cișariu T.: *Acte și Fragmente*, 145–150. I.

nyomtatott egyházi könyveket tanítani kell a hívőknek. A keresztiséget a rendtartás szerint vízzel és tűzzel kell végezni. Úrvacsorához minden házias (felölt) egyházlagnak évente négyszer kell járulnia. A papnak megtillik, hogy a megszentelt kenyeret az egyháziaknak odaadva, azok által a templomon kívül is szolgál-tassa. A házassulandókat ki kell előre hirdetni s ha semmi akadály sem található, akkor eskötheti őket össze a pap; „a házasság-megkötését Isten Igéjével kell kezdeni és esküvel kell megkötni; hadd tudják, hogy mi a házasság”.

Számosak azok a rendelkezések, amelyek a különböző babo-nákat tiltják: „ne mondjanak imát csontoknak, ruháknak; juhot, tehenet vagy tyúkot ne adjanak át a halott felett, az állatok lábát ne mossák meg, ne is égessenek gyertyával a homlokukba, kalá-csot, pénzt ne dobjanak a sírba”, stb. Tiltja, hogy a papok ne imádkozzanak állatokért. Hétfőn és szerdán szabad halottakat el-temetni; tiltja a hívévtől kapcsolatos babonákat, a nagycsütörtöki szellemidézt, amikor a halottakat táplálták, és mindenféle va-rázslást.

A papság élete, erkölcsi színvonala megismerése szempont-jából nevezetes az a néhány rendelkezés, mely a papok fegyelme-zésére adalott ki. Úgy rendelkezik, hogy el kell venni a papságot attól, aki lakodalmakban vőfély, aki táncol, részegen jár az utcán, kocsmazik, résztvesz a maskarákban és varázslásokkal foglalko-zik. Elrendeli, hogy a papok éjjel ne eskessenek, ne eskessenek össze rokonokat, gonosztevőket, más népektől menekülteket, mert különben elvesztik papságukat.

Az egyházi élet rendtartását szabályozó irat rendszeresebb, emelkedettebb stílusú az előzől és nemcsak titálmaiban látszik meg reformátori szelleme. Első pontja az igehirdetésről intézkedik: „Amiképpen előbbi zsinatainkban is rendeltük, parancsoljuk most is, hogy Isten Igéje, amelyre a keresztényeknek és a tanulatla-noknak oly szükségük van, amilyen szükség a világosság a sötét-ségben, hirdetlenség románul, a mi nyelvünkön, melyben szület-tünk, hogy megértse minden keresztény. Aki pedig másképpen cselekednének, azokat büntessék meg azzal a büntetéssel, amelyet előbbi határozatainkban rendeltünk”. Az isteniszteleti alkalmak felől azt határozza, hogy a nagyobb gyülekezetekben, városokban és ahol jobb jövedelme van a papoknak, mindennap tartásanak isteniszteletet; a szegényebb gyülekezetekben, ahol a papok kény-telemnek munkával megkeresni élelmüket, a vasárnapokon és ünne-

peken kívül szerdán és pénteken szolgálnak a templomban. Elrendeli, hogy minden templomban imádkozzanak a fejedelménél. A Szentírással ellenkező egyházi szokásokat el kell hagyni és megbüntetni azokat a híveket, akik nem tanulják a Miatyánkot, az apostoli hitvallást és a tízparancsolatot. A gyermekekre is gondja van és úgy intézkedik, hogy ahol nincs iskola, ott a pap az isentisztelet után a templomban tanítsa őket a hit fődogáitára. Az utolsó pontok az egyház jó rendjét illetik és meghagyják, hogy romámi nem tudó pap, pap ne lehessen; valamely helyről eltávozó pap az esperes bizonyítványát vigye magával, anélkül ne lehessen őt befogadni s senki ne próbáljon valamely gyülekezettel megegyezni (választása, fizetése felől) az esperes tudta nélkül.

Ezek az 1675.-i zsinatnak a végzései, amelyekért egyesek Szárvát vádolják, hogy ő általa bevezetett református újítások volnának,⁴ mások a magyar református missziót s elsősorban Tophoust⁵ teszik felelőssé, mintha az ő erőszakolására vette volna be a zsinat ezeket az innovációkat. Megállapítható, hogy a végzésekben nagyon sok a fejedelmi conditiókkal megegyező és a keleti egyház hagyományaival ellentétes rendelkezés.⁶ A püspök vizitáció-látása maga református intézmény, melynek nincs gyökere a keleti kánonjogban. Az igel hirdetésnek román nyelven, anyanyelven való követelése ebben az időben nagyon távol volt a keleti fel fogástól s még 1698-ban is azt írja Dositheus pátriárka a brassói román papoknak, hogy az isentiszteleten az énekeket, a liturgiát szláv vagy görög nyelven végezzék.

A sákrámentumok közül csak kettőről emlíkeznek meg a végzések, jól lehet a keleti egyház helyet tanított. Nem említi meg, hogy a keresztség után ki kell szolgálatni a szent olajjal való megkenetést (— a „mir” — megfelelt a konfirmációnak) szentségét, sem arról, hogy az úrvacsorában való részvételt — melyet magyarból fordított névvel „Úr-vacsorának” („Cina Domului”) nevez, meg kell előznie a gyónásnak, a bűnbánat szentségében való részesülésnek. A házasság összehelyezése előtt a templomi kihirdetés és az eskü használata szintén a református egyházi gyakorlat átvételét jelentette. És végül a babonák elleni küzdelem, ha azok-

⁴ Bunea A.; Vechite Episcopii, 126—129. l.

⁵ Metty St.: l. m. 286—289. l.

⁶ Grama Alexandru: „Institutiile calvinești în Biserica Românească din Ardeal.”. Bailelele, 1905. Az egész könyv első sorban az 1675.-i végzések elemzésén épül fel.

ből sokat ellátott ugyan a keleti egyház is, szintén a református misszió eredménye volt. Nehéz ma már megállapítani, hogy ezek a rendelkezések vajjon ez alkalommal fogadtattak el először, vagy már régen gyakorlattá váltak s most csak — *Brankovics Száva* ingadozó vallási magatartása miatti, a református püspök nyomására — új megerősítést nyertek; a végzésekből mindenesetre több utalást találunk megelőző zsinatokra. Nem tudjuk tehát, hogy 1675 előtt, vagy csak utána gyökeresedtek meg ezek a hatások, de kétségtelen, hogy az erdélyi román egyházat mélyrehatóan átjárták s a régi román egyház kálvinista intézményeit kutató román történész szerint egyes ily intézmények és hatások átterjedtek a XVIII. század román egyházába is, sok veszélyeséget okozva a római egyházzal egyesült püspököknek, akik azokat ki akarták onnan irtani.⁷

A másik nevezetes egyházi per 1682-ben játszódott le, amikor a román papok Apafi fejedelem és a kiküldött vizsgálóbizottság előtt élénken tiltakoznak a kinevezett püspök, *Acacius Josafát* ellen. *Brankovics Száva* utóda, a Moldovából bejött *Budai József* hamar elhalt s Apafi tanácsosai ajánlatára, a román egyház zsinatának a meghallgatása nélkül, egy görög, románul rosszul beszélő szerzetest, *Görög (Achaëus, Acacius) Josafátot* nevezte ki vladi-kává. E kinevezés alapján, Josafát püspök Havasalföldre ment, ott magát püspökké szenteltette s visszajöven Erdélybe, megkezdte az egyház igazgatását, többeket a régi esperesek közül letetti s a maga embereit ültette helyükbe.

A román papokat s elsősorban a református püspök által támogatott, már *Brankovics Száva* alatt nagy hatalomhoz jutott espereseket: *Alvinczi János papot*, a *dáillyai esperest Györgyöt*, az örményszéki esperest *Miklós papot*, s b. első sorban az bántotta, hogy az ő meghallgatásuk, választásuk nélkül jutott a püspöki székbe. Ezért mindjárt kinevezése után haton elmentek Fogarasba és ott tiltakoztak a fejedelem előtt. Amikor pedig a zsinat felétele⁸ elé került az ügy, az ott kihallgatott 16 papot, mint tanút afelől kérdezték meg elsősorban, van-e tudomásuk arról, hogy a

⁷ *Orama A.*: I. m. 406. l.: *Atanasius püspök* 1711-ben hírvá tel hívelt, hogy mind a 7 ekkiramentumot terjeszték meg. 431. l.: az 1700.-i zsinat 12 írt bűntelét helyez kiállításba a papoknak és 24 írt bűntelést a felunak, ahol a templomban legalább négy szentkép nincsen. 436. l.: az 1700., 1711., 1728., 1733. és 1742.-i enikus zsinat ülalmazza a papok mésoodik házasságát.

⁸ *Acacius Josafát* pertre vonatkozólag *M. C. R. Tr.* XVII. k. 292—305. l.

zsinat hozzájárult volna az ő püspökségéhez. A tanúk egybehangzó vallomása alapján, igazság szerint utasíthatta vissza a zsinat a püspöktől, hivatkozva az ország törvényei által számára biztosított autonóm jogokra: „Ő kélmé az articulus szerint mi közünkben nem jött, ut habetur in Approbabilis Constitutionibus partis primae tit. 8. art. 1., hogy minekünk az mi kélmés urunktól Ó ngától kellett volna oláh püspöket kérnünk és az ki nekünk tetszett volna, ó nga is úgy adatt volna confirmáltót, de ő kélmét mi soha nem választottuk, sőt mikor meghallattuk, hogy oláh püspök akar lenni, elmentünk Fogarasban s contradicáltunk ellene.”

A tanúvallomások, melyek *Fehér megye, Hunyad, Szeben, Fogaras, Brassó* legtekintélyesebb gyűltekezeleinek papjaitól valók, megmutatják, hogy más panásza is volt a zsinatnak Görög Josafát ellen. Ez pedig görög volta. A *borbándi* román református gyűltekezel lelkésze valija: „En a mináltól fogva reá emlékezem, hogy vladikák vannak Erdélyben, mind oláh vladikákat tudok, haza liait.” Megerősíti ezt *Bolgárszeg* (Brassó külvárosának) papja is: „Soha sem nem értém, sem nem hallottam, hogy itt Erdélyben görög, vagy más nemzetből álló oláh püspök lett volna, lévén csak éppen oláh nemzetből való hazafiai.” Lehet, hogy a görög püspök elleni hangulatban része volt annak a göröggyűlöletnek, mely Havasalföldön éppen ez időben győzött és ültette trónra a maga fejedelemségkijét, a Cantacuzino családból való Serbánt. Hivatkozik is erre a *bolgárszegi pap*, Szajkul: „Magától a vajdától (a havasalföldi vajdától) nem hallottam, de az udvarában az udvara népének eleitől s az városnak eleitől is hallottam, hogy csudálkozva mondták, csudálkozunk úgymond, hogy Erdélyben miért engedte meg a fejedelem és az ország, hogy görög püspök legyen, nagy bolondságnak is mondták.”

A *görög püspök* elleni tiltakozásba azonban ennél a körülménynél döntőbb módon játszott közre az elkeseredés, hogy püspökök nem tud románul énekelni, prédikálni, egyházi szolgálatot végezni. Amikor templomba megy, viszi magával a maga görög könyveit, azokból végzi az istentiszteletet. „Az énekeket görögül énekelte. Húsvétban prédikált egyszer, akkor is görögül.” Az egyik papot meg akarta vesztegetni, mire az így válaszolt neki: „Nekünk bizony ajándékok nem köll, magad sem kellesz, ha olámul nem tudsz.” A borbándi lelkész megkérdezte Achaeus püspöktől, hogy ha a nyomdát újra felállítják, megengedi-e, hogy a református szerzők munkáit lefordítsák és kinyomassák. „Melyre mondá:

avertat Deus, vannak minékünk könyveink, azokat fordíttatja s nyomtatíttatja." Az Erdélyben innár gyökereit vert román nyelvű egyházi műveltséget léltették a papok ettől az idegenből jött embertől s ezért tiltakoztak görög mivolta ellen. Sételmet láttak abban, hogy amikor az egyházat a román nyelvűsége sok törvény és zsinati végzés köti, akkor éppen a püspök szegje meg ezt a törvényt. *Dálfai György* pap vallomásában a méltatlankodás szótól meg: „Hoc addito, hogy még Miatyánkot, Credőt és tízparancsolatot sem tudja elmondani olául” — holott ezeknek a tudását az 1675.-i zsinat minden hívőtől megkövetelte. A püspökségtől való megfosztás méltán mondatott ki rá. A meglepő csak az, hogy a román nyelv nem tudása tekintetében az itélet, mint a püspökséget meghatározó jogalapra, hivatkozik a püspöki condíciókra, amelyekben a román nyelv egyházi használata előíratott: „*mivel az oláh nyelvet nem tudja, az 1., 2., 3., 4. és 18. condíciók szerint teljességgel alkalmatlan megírt hivataljának gyakorlására.*”

Görög Josafát vladika elítélésében annak a bizonyosságát olvassuk, hogy a román papság nemcsak belehelyezkedett a fejedelmi valláspolitikára által számára biztosított jogi keretekbe és nemcsak írta a misszió által számára teremtetett román nyelvű egyházi kultúra felnövekedését, hanem azokhoz, mint drága tulajdonához ragaszkodott is s protestációra volt ereje, amikor a fejedelem maga szakadt el ettől az iránytól. A református hatás ereje, megnyilatkozása annál inkább feltűnő, mivel olyan valakkal szemben érvényesítették, aki éppen a keleti hagyományokat akarta megerősíteni. *Görög Josafát* vladika megnevelkedő keleti hitű szerzetes volt, aki hallani sem akart a református könyvekről, „intolerábilis vétek”-nek tartotta a papoknak református hatásra meghonosodott második házasságát, állítólag úgy nyilatkozott, hogy a magyarok nem is keresztyének s aki végül meg akarta szilárdítani Erdély egyházában a keleti kánonjogot. Több taná is bizonygatta, hogy *Görög Josafát* mondása szerint sem a fejedelemnek, sem a papok zsinatának nem volt joga megírtvénytelti Brankovics Szávat, mivel ez a pátriárka joga s ha a pátriárka maga nem jöhetett volna a törvénykezésre, bizonyára elküldötte volna a követét. A görög egyház XVII. századvégi újjászülését, megerősödött szellemét képviselte *Josafát* vladika Erdélyben, a román egyház papjai azonban, vele szemben inkább kívánták a református hatás, a kialakult unió mellett megmaradni.

Ezekben mutatja a két nevezetes per, hogy miként hatotta át a református egyház a vele unióban élő román keresztyéneket s hogy magához kapcsolva a román papságot, espereseket, megilletározva a püspökök működését, igyekezett ezt az egész egyházat Isten Igéjére elvezetni, „mely olyan szükség volt, mint a sötétségben a világosság.”

Az eredménytelenség okai.

A századvég háborús, bizonytalan időszakának egyháztörténete, Brankovics Száva és Acacius Josafát története azonban mutatják azokat az erőket is, amelyek mindvégig ellene dolgoztak a református uniónak s amelyek végül is kedvező politikai viszonyok keletkezéssel, megsemmisítették annak egész épületét.

Ilyen erő, mely mindvégig szemben állott a reformáló törekvésekkel, a gyulafehérvári román püspököknek Kelet egyházával való kapcsolata volt. A fehérvári püspök a tergovistei mitropolikára ment felszentelés végett s ez alkalommal rendszerint hosszabb időt töltött a román főpapok és az esetleg ott tartózkodó keleti pátriárka társaságában, oktatást és erősítést nyerve a keleti egyház tanáiban. 1680-tól kezdve a gyulafehérvári vladikát új, kanonikus választásnak vetették alá Bukaresztben s csak a választás után történt meg a felszentelése.⁹ Amilyen mértékben erősödik a XVII. század folyamán a görög és az orosz egyháznak a református hitvallással való szembenállása, olyan mértékben erősödik ez a református missziót ellensúlyozó keleti hatás Erdélyben is. Brankovics Száva oroszországi útja, Doszitheus pátriárka megnemalkuvását képviselő Görög Josafát erdélyi szereplése egyformán ezt a keleti irányzatot erősítette. Hiszen Josafát püspök ellen is csak az ország egyrésznének a papsága zúdul fel, másik része supplicatiókat ír érdekében a fejedelemhez. Doszitheus pátriárka, e korszak legnagyobb keleti theológusa és egyház-kormányzója, kiterjeszti a maga munkáját Erdélyre is. Egyik havasalföldi útja alkalmával a Bánságban is megfordul.¹⁰ 1698-ban pedig, amikor még a református egyház befolyásától féltették az ifjú Pápa Anghel (Atanáziusz) vladikát, az újból Havasalföldön tartózkodó pátriárka terjedelmes hitvédő iratot dolgoz ki számára.¹¹

Doszitheus utasításainak zárószavai világosan mutatják azt

⁹ Meleş Ştefan : I. m. 301. l.

¹⁰ Iorga N. r. „Istoria Dierului Românesc”, I. k., 410. l.

¹¹ Cipariu T.: Acte şi Fragmente 240–251. l.

a hajthatatlan magatartást, amit mindenkor követelt Kelet egyháza Erdély főpapjától, de amit most, a fejedelemség bukása után nagyobb reménységgel el is várhatott: „Parancsoljuk Szentiségednek, hogy változatlanul őrizze meg Kelet Egyházának dogmáit, szentségeit és szokásait úgy, amint azok a Szentírásból nyilván vannak s amint azt az Istentől áldott atyák tanították”. Hogy ez az intés nem a két évvel azután bekövetkezett római unió, hanem a református egyház ellen intéztetett, az világosan látszik az irai részleteiből: Az igelhirdetésben vigyázni kell arra, hogy az egyház-atyák magyarázatától el ne távolodjanak. A különböző liturgikus énekeket ne románul, hanem szláv vagy görög nyelven énekeljék. Az Evangéliumot vagy szlávul olvassák, vagy a Brâncoveanu Constantin által kiadott inunténiai fordításhoz (úgy látszik, a Popa Ștefan Bibliája nem volt igazsádos). Örökdjék az egyház 7 sákrámentumának megtartása felett. A keresztség után azonnal szolgál-tassák ki a megkereszteltnek az olajjal való megkenés (pópv) sákrámentumát és az úrvacsorai jegyeket is. Az úrvacsorában a bort vízzel keverjék. A híveket nevelje rá, hogy legalább az évi négy nagy böji alkalmával gyónjanak. A halottak lelkiüdvéért való imákat ne mulasszák el. Minden templomnak legyenek meg a szükséges felszerelési tárgyai, különösképpen az ikonok ne hiányoz-zanak, mivel azok nemcsak a templom ékesítésére szolgálnak, hanem egyúttal vallási tisztelet tárgyai is. Gondoskodjék a püspök annak tanításáról, hogy bár egy közbenjárónk van az Atyánál, Jézus Krisztus. Őozza azonban közbenjárónk az apostolok, a szentek és a hitvallók. Tanítsa és taníttassa azt, hogy a hit jócselekedetek nélkül semmit sem ér.

Dosztheus utasítása a keleti egyház tanításait, rendtartását foglalja össze, a meglepő csak az, hogy ezt Erdély szándára, az erdélyi református egyházi unió ellen írja le. *Valóban nem felelt új dolgot Dosztheus utasítása csak kiszélesedését annak az útnak, melyen eddig is szivárgott be a keleti fan és a református hitvallás elleni izgatás Erdélybe.* Varlaam biblia-magyarázatai, híres „Román könyve” sok példányban kelt el Erdélyben s az idebenn nyomtatott könyvek közül is az 1581-ben fordított keleti *Cazania* volt a legnépszerűbb irai. *Moldovai szerzetesek* sűrűn jöttek Erdély területére. Birtokaik terményeit hozták Beszterce piacra eladni; más időkben pedig, amikor len-gyelek, kozákok vagy tatárok feldúlták kolostoraikat, könyvra-do-mányok gyűjtéséért járták be Erdélyt. E szerzetesek között voltak

régi könyveket másoló diákok, akik egyik-másik faluban betekre, hónapokra is megtelepedtek s valamely módosabb jobbágy, bojár vagy pap költségén élve, könyveket másoltattak a román templomok számára. Hunyadig, Aradig, Bihar megye nyugati részeiig eljutottak ezek a könyvmásoló szerzetesek. S ha a fennmaradt könyveket nézzük, azt látjuk, hogy legnagyobb részük a XVII. század utolsó évtizedeiből való. Ekkor működött a legtöbbször utazó, legtöbbször másoló diák is *Vasile Sturze* moklovai szerzetes, akinek szertartáskönyvei, templomi énekeskönyvei, liturgiál Bihar vármegye templomaiban maradtak fenn.¹⁸

Az egyház ellenállását támogatta és erősítette az a kapcsolat, mely a két román vajdaság urait kapcsolta Erdély románjaihoz. *Cyryll Lukáris* jól ismerte a két román vajdaság politikai magatartását, amikor megírta Bethlen Gábornak, hogy ezzel mindenkor számolnia kell reformáló törekvései megvalósításában. A reformáció megvalósítása érdekében — írta — „mindenek előtt el kellene szaktítani a vérségnek és vonzalónaknak ama kötelekét, mely az erdélyi uralom oláhjai és Oláh-meg Moldvaország lakosai között alatiomban bár, de annál szorosabban fennáll. Ebbe nyilván a mondott országok szomszédos fejedelmek sohasem fognak beleegyezni és — ha nem is fegyverrel, legalább titkos izgatással (suggesio) gátakat fognak elébe állítani”.¹⁹

Ennek a titkos szövetkezésnek példát éppen *Brankovics Száva* harcai idejéből ismerjük.²⁰ *Ohica vajda*, a ritka politikai ügyességű görög, akinek feleségét egy időben csak az erdélyi vendégszeretet mentette meg a török bosszútól, az 1670-es évek elején Erdély birtokára is pályázik. Havasalföld trónján ült ebben az időben s úgy látszik országszerző tervei érdekében tartotta szükségesnek, hogy Száva püspök öccsével, *Brankovics Györggyel* kössön szövetséget. A szövetségkötésnek határozott egyházi jellege van; a mélységes titokban kötött szövetség célja: „a közös (bonum publicum) és szent egyházunk terjesztése”.

Folytatta ezt a politikát *Ohica vajda* utódja, *Cantacuzino Serban* is, aki *Brankovics Száva* veszte után — amint Cserei Mihály feljegyzi — „megizente, hogy bosszúfizés nélkül ezt a dol-

¹⁸ A vándor másolók munkájára nézve lásd: *Mangra Vasile*: *Cercetări literare istorice*, Bukarest, 1896. Valamint *Metef Șt.*: I. m. 372—386. l.

¹⁹ *Ioncuș Benedek*: I. m. 505. lap.

²⁰ Az erdélyi román egyház és a két román fejedelemség kapcsolatainak XVII. századi történetére nézve lásd: *Alfred Șt.*: I. m. a kérdésről írott fejezetét. 334—371. l.

got nem hagyja, sőt ha ötszázr talléra megbánja is, bizony ki-
lobbanja a török császárral Apafit a fejedelemségből". E "bosszú-
özés" azt jelentette, hogy a román egyház szabadsága megártá-
sának feltétele mellett szövetséget kötött Csáky Lászlóval és
Paskó Kristóffal. Az elégedetlen erdélyi konspirálók 1681 augusztusá-
ban megígérték, hogy a román egyház szabadságát helyreállítják,
Brankovics Szávát visszatütelik a püspöki széke és megvédik őt
öldözőivel szemben. Odáig ment Serban vajda ellenállása, hogy
Brankovics Száva eltávolítása feletti rosszallását Apafinak is megírta
s megírta, hogy Budai József püspökké szenteléséhez is csak azért
járult hozzá, hogy vallásának hívei ne maradjanak pásztor nélkül.

A moldovai vajdák oldaláról *Vasile Lupu* vajda óta nem jött
politikai segítség az erdélyi román egyház támogatására. A mol-
dovai befolyásra püspökké tett Ilie Jorest gyors bukása óta, nem
érvényesült moldovai befolyás a *gvatafehérvári* román egyházban.
Besztercével és Máramarossal azonban állandó kapcsolatban
volt a moldovai metropolita. Hasonlóképpen megvolt a kapcsolata
a *bolgárszegi* (*Brassó román külvárosa*) egyháznak: *Vasile*
Lupu ideje óta a moldovai vajdától évi 12.000 oszporát kapott
segítségül. Bolgárszeg egyházának különben privilégizált helyzete
volt s Havasalföldről is kapott évi 150 aranyat. Hasonló segítsé-
get még csak a fehérvári zárdá élvezett, mely Mihály Vitéz ala-
pítványa folytán évi 6000 oszporát kapott Havasalföldről. Az
anyagi támogatás tekintetében a legbőkezűbb *Constantin Brân-*
coveanu, Serban Cantacuzino utódja volt. E nagyon gazdag vaj-
dának nagy birtokok voltak Erdélyben is s azok jövedelméből több
templomot emeltetett. Különösen nevezetes volt *Fogaras várá-*
ban épített temploma és *Felsőszombat* határában, a fogarasi ha-
vasok lábánál épített zárdája; *Vizaknán* is építtetett templomot,
a *fehérvári* püspökségnek pedig egy birtokot adományozott.

Kelet Egyházának Erdélyre gyakorolt állandó s a szá-
zad vége felé egyre erősödő hatása és a Kárpátokon túli
románság vonzása, a hozzáfűző kapcsolatok, az onnan jövő
segítség azok a tényezők, amelyeket elsősorban kell tekin-
telbe vennünk, ha meg akarjuk érteni, hogy miért mulhatott
el a román református unió, hogy miért nem vert mélyebb
gyökeret a románok között a reformáció.

Hozzá kell vennünk ehhez azt, amit a XVII. századi
misszió egész történetén át láttunk, hogy mily temérdek ső-
tétség és tudatlanság borította a román népet és klerust.

Bethlen Gábor 1629-ben „szegény és minden igaz tanítást nélkülöző, tudatlan népnek” nevezi az erdélyi román. Celeji Katona István 1640.-i levelei azt mutatják, hogy egyetlen püspöknek való, valamennyire tanult embert is nehéz a románok között találni, ezért szeretne egy románul is tudó göröggel megpróbálkozni, „az oláh vallás pedig nagy részint csupa szupersztitió”. 1656-ban Lorántffy Zsuzsánna panaszkodik azért, hogy „temérdeki nagy tudatlanságban tartatik az egész oláh nemzet, mind község, mind bojárság, mind azok, akiknek a tanítás volna a hívalásuk”. Bethlen Miklós az 1680-as évek végén jegyzi fel egy máramarosi román parasztról, hogy nem tudja, hogy ki teremtette a világot s Jézus Krisztusról sem hallott semmit.¹⁵ Jorga pedig 1710-es szelvényei jegyzőkönyvek alapján állapítja meg a nép műveltségéről a következőket: „jól lehet elég papjuk van, hiszik a naiv idők minden babonáját és az ítéletek között találunk olyanokat, amiket emberekre és állatokra vetett varázslások, bűbájosítások miatt mondtak ki”.¹⁶ *A hit és a hitvallás kétségtelenül nem a műveltség kérdése, de a műveltség is s egy ilyen elhagyatott, tanító, iskola, tanult pap nélküli való nép számára hasztalan fordítottatott le a Catechizmus és hibávaló volt az igehirdetés.* A román misszió az iskolákra fordította a legkevesebb gondot s így nem tudta oda emelni az unió által magához kapcsolt román egyházzal, hogy az Isten Igéjének hirdetéséből valóban hallás legyen, melyből a hit származzék. Az unió külsőleges kapcsolat maradt s nem erősítette meg a hitvallás azonosságát, úgy hogy „amikor eljött az árvíz és fűjtak a szelek”, ez idői kapcsolatokra épített épület meg nem maradhatott.

Azok az idői kapcsolatok pedig, amelyek a román papságot a református egyházhöz kapcsolták, a fejedelmi támogatással álltak összefüggésben. Társadalmi és anyagi előnyök voltak azok, amik a református egyházzal való érintkezést megteremtették. A debreceni generális synodus 1630.-i határozata leszögezte ugyan a románok áttérésére vonatkozóan, „akik pedig a vallás színe alatt csak szabadságot keresnek, azokat büntetésre a világi hatóságoknak adják ki”¹⁷ — azonban ennek szelleme nem érvényesíthetett ott, amikor egész egyházközösségek, egyházmegyék, vagy

¹⁵ Bethlen Miklós Önéletrajza, II. kötet, 19. lap.

¹⁶ Jorga N.: *Sale și proști*. 129—130. l.

¹⁷ *Századok* 1906. 487. lap.

egész püspökség misszionálását keresték. A református egyházzal uniált román egyház, de a teljesen reformátussá lett román egyházközségek és egyházmegyék igazi jellegét Barjriu határozta meg a leghívebben: *„A történetíró, ki a reformáció történetével foglalkozik, különösen egy kérdés bánthatja. És ez az, hogy 1566-tól 1670-ig Erdély egész története nem mutatja fel egy görög keleti papnak, kalugernek, püspöknek nevét, aki vallásának dogmáit férfiasan, vagy élete feláldozásával is védelmezte volna, viszont olyanét sem, ki éppily férfiasan és nyíltan csatlakozott volna az új hithez, mint tették nyugaton egynehányan...”*

Erdély politikai felsőbbségének megváltozával a román egyház papjainak, uniáltaknak és reformátusoknak egyaránt, választaniok kellett aközött, hogy vagy elveszítik addigi szabadságukat is, vagy Rómához csatlakozva, még többet nyernek. 1700 szeptember 4.-én Gyulafehérvári összegyűlt mintegy másfélezer pap a római katolikus unió mellett döntött. Azoknak a hunyadmegyei papoknak az ellenállása, akik a Lipót-féle vallási rendelkezések értelmében a református egyházhoz akartak csatlakozni, betetorkollik II. Rákóczi Ferenc felkelésének politikai eseményei közé, vagy a később egyre erősödő keleti egyházi ellenállás mozgalmába s így elveszítli vagy vallásos jellegét, vagy sajátos vallási tartalmát. A Rómához való csatlakozás által — melynek ismertetése már nem a mi feladatunk — a magyar református püspök elveszítette a román egyház felett gyakorolt szuperintendenciáját s az erdélyi református egyház elveszítette román egyházmegyéit.

Az eredménytelenség azonban semmit sem von le az egyházi unió nagy történelmi értékéből s a bekövetkezett események nem homályosíthatják el a misszió munkásainak felelősségteljes szolgálatait, amelyet Isten féltelméből az Ő dicsőségére és a román nemzet épületére végeztek.

FÜGGELÉK

I. Rákóczi György megerősíti Bethlen Gábornak 1614 június 25.-én a román egyház számára kiadott kiváltságlevelét. A kiváltságlevelé magában foglalja és megerősíti Báthori Zsigmondnak 1595 június 4.-én kiadott rendeletét, mely a gyulafehérvári vladika jövedelme felől intézkedett és megengedte, hogy a Fogaras földi papoktól is beszedje az évi 1 forintot, valamint Báthori Gábornak 1609 november 3.-án kelt kiváltságlevelét, mely a román papokat felmentette a jobbágyszerhek alól és nekik a szabad költözködést megengedte.

Gyulafehérvár, 1638. április 9.

Nos Georgius Rakoci Dei gratia princeps Transilvaniae, parlium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod pro parte et in persona honorabilis Georgii Genadi, universarum ecclesiarum Valachalium passim in Transilvania consilularum superintendentis, exhibitae sunt nobis et praesentatae quaedam literae illustrissimi principis quondam Gabrielis praedecessoris videlicet nostri felicitis reminiscendae, in pergamento patenter confectae, sigilloque eiusdem zona sericea in candida cera pendenti, in eademque alia rubra cera impressivae communiter confirmationales continentes in se alias quasdam binas serenissimorum quondam Sigismundi et Gabrielis principum Bathoreorum annuntiationales et privilegiales literas, de et super certis scilicet immunitatibus et praerogativis praedictis universis ecclesiis Valachalibus Graecanicae professionis et ritus, antesignanisque ecclesiarchis earundem, ab aliis quibusdam principibus praedecessoribus pariter suis concessis, confectas et emanatas tenoris infra scripti: Supplicatum nobis humilissime, ut nos easdem literas, omniaque et singula in eisdem contenta, ratas, gratas et accepta habentes, gratiose

confirmare dignemur, quarum quidem literarum primarum tenor sequitur in hunc modum: Sigismundus Dei gratia regnorum Transilvaniae, Moldaviae, Transalpinae et Sacri Romani Imperii princeps, Partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes. Egregiis nobilibus praefectis, item provisorii arcis nostrae Fogaras modernis et futuris etiam pro tempore constituendis, praesentes visuris salutem et gratiam nostram. Quoniam nos honorabili Joanni Prislopi ecclesiarum Valachalium in Transilvania superintendenti id annuendum et concedendum duximus, ut quemadmodum in aliis partibus regni nostri Transilvaniae ex consuetudine antiquitus introducta a singulis sacerdotibus singulis Walachis seu iurisdictioni subiectis singulos florenos annuatim exigere consuevit, sic etiam a pastoribus seu sacerdotibus ecclesiarum Valachalium in possessionibus ad arcem nostram Fogaras pertinentibus existentium cum plenaria visitatione spectando visitandi eos etiam singulos florenos annuatim exigere semper possit et valeat, prout annuimus et concedimus praesentium per vigorem. Quo circa mandamus vobis harum serie firmiter, quatenus a modo in posterum annotato Joanni Prislopi in pertinentiis dictae arcis nostrae Fogaras inter pastores Valachos iurisdictionem suam exercere, atque eidem eosdem visitandi, et ab eisdem singulos florenos annuatim exigendi facultatem concedere modis omnibus debeatis et teneamini. Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restitulis. Datum Albae Iuliae quarta mensis Iunii. Anno Domini millesimo quingentesimo nonagesimo quinto. Et subscriptum erat: Sigismundus princeps m. p. In calce vero literarum: Stephanus Josica cancellarius m. p. et paulo inferius I. Bernardus m. p. Alterarum vero verbalis contentia incipit in haec verba. Nos Gabriel Dei gratia princeps Transilvaniae, Partium regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc. Memoriae commendamus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consiliariorum nostrorum singularem nobis propterea faciam intercessionem, tum vero ex illa pietatis nostrae sincera affectione, qua erga salutarem doctrinam et leviticum tangimur ordinem, compationum, calamitatum et miseriarum universorum et singulorum pastorum Vallachorum, ubivis passim in hoc regno nostro Transilvaniae et partibus regni Hungariae ditioni nostrae Transilvaniae subjectis in ecclesiis constitutorum, Gregorianum dogma et confessionem sequentium, quibus ipsi tum ab aliis plerisque, sed potissimum ab ipsis dominis terrestribus patronis,

quorum videlicet patronorum et dominorum terrestrium filii iobbagionum exiitissent, *in dies gravantur et miserie premuntur, imo contra ius et aequum ac morem altarum bene instructarum ecclesiarum et sectarum*, ne solo quidem naturali et iurisdictione priorum patronorum nacta meliori sparia sub ditionem et iuris patronatum aliorum patronorum transire permitterentur, sed pro consuetudine iobbagionali aequaliter cum reliquis iobbagionibus conditionem et onera quaelibet plebea domino terrestri debentia sufferent et praestarent. Volentes itaque huiusmodi ipsorum malo inaudito primo quoque tempore consulere, eosque hac in parte eo magis quod divino locorum muneri sublevaretur, id eis ex speciali gratia et potestatis nostrae plenitudine benigne annuendum et concedendum duximus, ut ipsi a modo in posterum cuiuscunque iobbagiones existerint, etiam invito patrono, cui subicebantur, completo sui annorum debito tempore, ubi amplius remanendi voluntas ipsis non fuerit, liberam priorem locum immutandi ac ipsis placitum et acceptum conservandi, recipiendi, ecclesiae locum eligendi ac in eundem transmigrandi secum omnibus bonis, liberos et uxores transferendi citra quodlibet impedimentum, praescitu superintendenti sive vladicae ipsorum Albae Iuliae degentis, iuxta morem, ritum et consuetudinem ecclesiarum Hungariae antiquarum habeant potestatis facultatem. Pro ampliori vero erga eosdem munificentiae nostrae *principalis declaratione universos et singulos annotatos pastores Valachos dictarum ecclesiarum Valachatum in tota Transilvania et partibus Hungariae ditioni nostrae Transilvanicae subiectis existentium constitutos, modernos et futuro quoque pro tempore consiliandos, ab omnibus oneribus plebeis et servitiis civilibus quibuslibet, domino terrestri debentibus et praestari solitis, exceptis tamen muneribus sive donis ab eisdem pastoribus ex antiqua consuetudine dominis ipsorum terrestribus dari consuetis*, benigne in perpetuum eximendos et supportandos duximus, prout eximimus, supportamus praesentium per vigorem. Quo circa vobis universis et singulis spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis, nobilibus comitibus, vice comitibus nobilibus, ac universitati nobilium, quorumcunque comitatum, nominanter autem comitatus Biharensis, districtusque Helleniensis, Hatzeiensis, capitaneis, praefectis, provisoribus, castellanis arcium ac aliorum quorumvis locorum officialibus, tricesimatoribus, telloniatoribus pontium, passuum, vadorum, viarumque custodibus, eorumque vices gerentibus, item prudentibus et circumspcctis magistris civium,

iudicibus et iuralis civibus quarumcunque civitatum, oppidorum, villarum, possessionum, cunctis etiam aliis quocunque officio, dignitate et praefectura fungentibus, ubi vis in ditione nostra constitutis et commorantibus, modernis videlicet et futuro quoque pro tempore constituendis, harum serie committimus et mandamus firmiter, quatenus visis praesentibus vos quoque a modo in posterum annotatos pastores Valachos, eos dumtaxat, qui unius extiterint uxoris successoresque eorum universos in praedicta nostra annuentia et exemptione a nobis modo praemisso concessa impedire, turbare et molestare, aut eosdem ad praedicta onera et servitia plebea et civilia cogere et compellere nequaquam praesumatis, vel sitis ausi modo aliquali. Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restitutis. Datum in civitate nostra Alba Julia die nona mensis Junii. Anno Domini millesimo sexcentesimo nono. Et subscriptum erat: Gabriel Princeps m. p. In calce vero: Stephanus Kendi cancellarius m. p. In dorso autem: praesentes literae pastorum Valachalium Transilvaniensium super introscriptis eorum immunitatibus confectae et emanatae, publicatae in generali congregatione dominorum nobilium comitatus Huniadiensis, in possessione Batzi die tertia Novembris anno Domini 1609 nullo penitus contradicente. Stephanus Fenesi notarius praescripti comitatus m. p. Nos igitur praemissam supplicationem nobis modo quo supra porrectam faventer exaudita et clementer admissa, praescriptas literas privilegiales non abrasas, non cancellatas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspicione carentes, praesentibus literis nostris sine diminutione et augmento aliquali inseri et inscribi facientes, quoad omnes earum continentias, clausulas, articulos, et puncta, eatenus, quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, acceptamus, approbamus, ratificamus ac in perpetuum valituras gratiose confirmamus, harumstrarum pendentis et autentici sigilli nostrimunitim roboratarum vigore et testimonio literarum mediante. Datum in civitate nostra Alba Julia die vigesima quinta mensis Junii. Anno Domini millesimo sexcentesimo decimo quarto. Et subscriptum erat: Gabriel Bethlen m. p. Et paulo inferius: Caspar Beoloni secretarius m. p. In dorso vero earum: 1615. feria sexta proxima post dominicam Iubilae, instante videlicet generali congregatione dominorum regnicolarum trium nationum Transilvaniensium et partium regni Hungariae eidem annexarum, ad tertium diem Maii Albae Iuliae indicta et celebrata, exhibitae et publicatae, inque suo vigore

praesentes sunt relictas. Magister Ioannes Angialos, illustrissimi principis Transilvaniae protonotarius n. p. Nos itaque praenissa supplicatione, nobis modo quo supra porrecta, faventer exaudita et clementer admissa, praescriptas litteras confirmationales non abrasas, nec in aliqua sui parte suspectas, sed omni prorsus vitio et suspitione carentes, praesentibus literis nostris sine diminutione et augmento aliquali inseri et inscribi facientes, quo ad omnes earum continentias, clausuras, articulos et puncta eatenus, quatenus eadem rite et legitime existunt emanatae, viribusque earum veritas suffragatur, acceptamus, approbamus, ratificamus, *ita tamen quinque conditiones episcopatus Walachialis sibi collati, serenissimo quondam domino principi Gabrieli, praedecessori nostro compromissas, ille se semper observare et adimplere conatur et debeat, dependentiamque ab orthodoxo Hungaricatum ecclesiarum superintendente habeat, in perpetuumque valituras gratiose confirmamus, harumstrarum pendentis et authentici sigilli nostri munimine roboratarum vigore et testimonio litterarum mediantē. Datum in civitate nostra Alba Iulia die nona mensis Aprilis. Anno domini millesimo sexcentesimo trigésimo octavo.*

Budapest, Magyar Királyi Országos Levéltár.
 Országos Levéltár Libri Regni XIX, k. 36/b—38/b.

Az oklevél egyen darabjait elszórtan a következő román történeti művekben adták ki:

Báthori Zsigmond oklevelét ismerteti *Sîncul Ol:* „Cronica Românilor” az 1906. évi események kapcsán.

Báthori Orbán oklevelét kiadta Cipariu T.: „Arhive pentru Istologia și Istoria” 330—331. lap.

*I. Rákóczi György megerősíti Burdánfalvi Ábrahámnak
a Bihar megyei román gyülekezetek feletti püspökségét.
Gyulafehérvár, 1641. szeptember 30.*

Georgius Rakoczy dei gratia princeps Transilvaniae, partium
regni Hungariae dominus et Siculorum comes etc.

Fidelibus nostris universis et singulis, spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus supremis et vice comitibus, iudicibus, iuratis assessoribus, ac toti universitati dominorum magnatum et nobilium comitatus Bihoriensis, capitaneis, vice capitaneis, praefectis, ductoribus, ac tam equestris quam pedestris ordinis militibus praesidorum quarumlibet arcium, castrorum, castellorum, prudentibus etiam, providis et circumspectis iudicibus, iuratis ac universis civibus et incolis quarumlibet civitatum, oppidorum, villarum et possessionum, item vajvodis, kenezis, kraynikis, iudicibus et aliis tam saecularis quam ecclesiastici status Valachis quarumlibet possessionum incolis, cunctis etiam aliis cuiuscunque status, conditionis, officii et dignitatis hominibus, praesentes visuris, salutem et gratiam nostram. Országunkra es alattunk levőkre valo mindenkori szorgalmatos vigjazasunkban fő gondunk leven arra is, hogy az isteni szolgálat minden rendek közt az ő fgyeben ki jelentet akarattya szerent megh tartassek. Arra kepest az Bihar varmegleben lako olah szegeny nepek is hogy mentül job gondviseles alatt maradhassanak megh isteni szolgálatyokban es abban naponkent nevedkedliessenek; az mint az előt Burdanfalvi Abraham papot alattuk volt kegielmessegünköl pispöknek, mostannis azon püspökségnek tiszliben kegielmesen confirmalluk es helyben hadtuk, de ugy es oly conditioval, hogy azon Burdanfalvi Abraham pap koteles legien az Magyar Országi ortodoxus püspöktöl ő kegielmetül, köteles penigh az Bihar varmegiei senioriul s partialistul dependealni mindenekben. Annak felette mind maga az megh emlitet olah püspök tartozzek az Evangeliumot halgatoinak igazan praedicallani, s mind az alatta valo seniorokkal es papokkal aszt igazan praedicallatni, hirdettelni, s az Sacramentumokat is tisztan

ki szolgáltatni az szegény olahságnak magok születettek nyelveken, hogy abból naponként épületek vehessenek az üdvösséges tudományban és vallásban, és így az babonas tevélyesnek homályból napról napra világosságra vezérletlessenek. Ez mellett penigh erkölcsökre is tartozzek az alatta való senioroknak, papoknak szorgalmatosan vigiazn, és az kik megh érdemlik serlo animadvertni; tellyes hatalmat engedven nekik, hogy az Bihar varmegieben levő olah gyűllekezetek és azokban levő egyhazi rendeket az megh irt igaz tudomány szerent igazgassa mentül jobban és istenesben, úgy hogy az maga illetlenül viselő papokat le tesse, s masokat job erkölcsöket állathasson helyekben, és az köz nepet is minden gonosságtól az babonas és illetlen caeremoniaktól el szoktassa, az engedetleneket penigh igaz egyhazi mód szerent megh büntesse, Isteni felelemre és jámborságra szoktassa és tanítsa. De az egyházakat és házakat ha hol építetlen tartanak, és pusztulni engednek, azért ő magatul az falut ne büntesse, hanem mi nekünk értesünkre advan, az mi arra való gondviselésünkhöz alkalmaztassa magát. Mely püspök ha tisztinek ilyen módon valósággal megh nem felelné, értesünkre leven szabadságunkban leszen ől ez tisztiből degradálni és mast illendőbbet helyeben azon tisztben collocálni és állatni. Annakokaert hadgyuk és parancollyuk minden rendbeli híveinknek, hogy megh nevezet Burdalfalvi Abraham papot, Bihar varmegieben levő olah gyűllekezetek igaz püspökének ismerven és tartván, az ő püspöki hivataliában minden helyeken szabadosan járn, forgolodni, és munkalkodni megh engedgie, az egyhazi dolgok igazítására való melloságban megh társca. Ha kik ez ellen iglekezzenek és engedetlenkednenek, azok ellen hűségtek minden tisztviselő híveink sőt csak falus bíraink is az püspöket tisztiben elő segítse és mőzdicsa, s az miben kevantalik minden segítséggel és oltalommal is leglen neki, hogy ilyen jó dologhban való hivatallyanak és forgolodásának semmi reszerül megh ne foglatkozzek. Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restitutus. Datum in civitate nostra Alba Iulia die trigesima mensis Septembris anno domini millesimo sexcentesimo quadagesimo primo. Georgius Rakoczy m. p. Joannes Szalardi vicesecretarius m. p.

Budapest, Magyar Királyi Országos Levéltár.

Országlevéltári Libri Regii, XX. k. 46 b—47 a.

Kronatósan, román fordításban kölli ezt az oklevelet Dobrea N.:
Fragmente, 26—29. lap.

III.

I. Rákóczi György Stephanus Popa Simoniusz gyulafehérvári román püspökké nevezi ki. A bevezetés Ilie Joreszt elmozdításának okairól és körülményeiről értekt. Az új püspököt 15 condicio megtartására kötelezi a fejedelem.

Gyulafehérvár, 1643 október 10.

Nos Georgius Rakoci etc. Memoriae commendamus etc. Quod licet nos superioribus aliquot abhinc annis ex auctoritate nostra ac potestatis principalis (qua divina benignitate in hac principatus coelitus nobis concessi administratione fungimur) plenitudine post decessum ac ex hac luce migrationem honorabilis quondam Georgii Genadi, Albauliani universarum Graecos, Rascianos ac Valachicos ritus observantium ecclesiarum in Transilvania superintendentis, in vladicatus eiusdem functionem, iuxta quaedam sibi praescripta decenti modo administrandam, quendam nomine Heliam Joreszt collocandum, promovendum et statuendum duxerimus, nihilominus tamen idem Helyas Joreszt ratione status sui ecclesiastici minus habita, quippe qui tanquam in iisdem ecclesiis praenotatorum rituum praeses qua vitae innocentis, qua morum pietatis sancimonia coeteros pastores, officio suo vladicali subexistentes praecellere ac illis facis instar ardentis bono exemplo praeire debebat, perversorum morum suorum et affectuum praecipitatus, detentusque in baratrum, variis semel ipsum nefandae vitae maculis implicuisse, munusque suum vladicale vitae dissolutioris detestandis nequitias offuscatum fecisse fuisset compertus; ob idque cum per pastores eiusdem sectae subinde de eius immodestia ac exorbitationibus plurimis variae apud nos querelae fuissent institutae, tandem facto conventu generali universorum seniorum et pastorum Valachicorum Graeci et Rasciani rituum, in eodem generali conventu, servatis de iure et eorundem consistorii consuetudine servandis, in ius

attractus omnium eorum, quibus accusabatur, scelerum nefandorum, ex certis ac plurimis passionibus, medio authenticarum capitularium simul ac aliarum credibilium personarum collectis, in facie consistorii conventus eiusdem productis, reus compertus officio suo vladicali dimovendus, ac ne commune etiam pastoratus munus labe aliqua inspergi permittatur, ut ad luendam debitam poenam magistratui seculari tradatur et extradetur, unanimi voto et suffragio eorundem pastorum adiudicatus fuisset. Unde cum de alio superindente, vulgo vladica vocato, in locum illius surrogando, sermo inter eosdem esset atque tandem honorabilis vir Stephanus Popa Simonius Alba Iulianus in vladicam eligendus in omnium eorundem pastorum ora venisset, supplicatum nobis illico extitit, quatenus nos quoque idem munus ecclesiasticum eidem gratiose conferre, eundemque officio in eodem vladicali clementer confirmare, ac gratia principali hac in parte prosequi, gratiose vellemus. Quorum supplicationem modo praemisso nobis factam iustam omnino et aequitati consentaneam agnoscentes nos quippe, quibus a toto principatus nostri regimine vel maxime cordi simul et curae diligenti esse consuevit universos et quoslibet status nostro regimini divinitus concessos in iusto et decenti ordine dirigi ac conservari, neque mediis illis, quae ad illud conservandum pertinent, quosvis frustrari permittere; eidem Stephano Popa Simonio a reverendissimo etiam domino Stephano Gheley ecclesiarum Hungaricarum orthodoxarum in regno nostro Transsilvaniae episcopo ac Albensi pastore primario et vigilantissimo, ac non nullis etiam aliis fidelibus nostris praecipuis, singulari quadam intercessionem de eius modestia, morum probitate, vitaeque integritate, ac conditione in suae religionis professione commendato, universarum ecclesiarum in comitatibus N. B. Albensi Transsilvaniae, Krasznensi, Szolnak mediocri, Szolnak inferiori, Dobocensi, Colosiensi, Thordensi et de Kökölleő, item districtibus Keővariensi, Barczeni et Bisztriciensi, nec non universis sedibus Siculicis et Saxonicalibus existentium (exceptis ecclesiis Alamorlensi, Szászvarosiensi, Haczokiensi, Hynyadiensi, Ilyriensi, Keőrothsiensi ac tribus terrae Fogaras senloralibus, in quibus nihilo plus iuris ac auctoritatis, quam quod a domino episcopo orthodoxo Ungaro ipsi indultum fuerit, sibi arrogare conceditur) vladicatum, illarum videlicet, quae Graecam sequuntur religionem, dandum et conferendum atque in eodem vladicali ipsum benigne confirmandum duximus, his tamen subsequentibus condi-

tionibus, ex Hungarico idiomate in Latinum translatis, descriptis et adhibitis.

I. Quod sacro sanctum Dei verbum iuxta sacros biblicorum codices tam dominicis, quam aliis diebus festis, tum in ecclesiis suis, tum ad funera, tum vero alibi, ubicunque locorum desiderabitur, vernacula sua lingua praedicabit, praedicarique per quosvis alios quoque pastores procurabit ac faciet.

II. Quod catechismum ipsis iam exhibitum recipiet, recipique per alios curabit, eumque iuventutem ipsam tum ipsemet diligenter docebit, tum per alios doceri faciet.

III. Quod baptismi sacramentum iuxta institutionem domini nostri Jesu Christi, a qua simplici, in nomine patris, filii et spiritus sancti administrabit ac per alios quospiam administrari faciet.

IV. Quod sacrum coenae domini sacramentum (quod vulgo communionem vocamus) perinde iuxta institutionem domini nostri Jesu Christi vino ac pane administrabit et per alios administrari faciet; Idque adultis duntaxat et integri iudicii atque vitae haud profanae hominibus participabit, participarique faciet.

V. Quod divinam domini nostri Jesu Christi majestatem (qui est noster unicus salvator atque mediator apud patrem) divino (prout Christianum hominem addecet) venerabitur cultu, venerarique eodem modo per alios faciet; sanctos vero etiam debito honore prosequetur, prosequique faciet.

VI. Quod cruces ac simulacra in templis collocata non cultu aliquo religioso colet, verum pro ornamentis duntaxat templorum ac memoria passionis domini habebit, haberique faciet.

VII. Quod ceremonias ad tumulos, vel sepulturas e vivis migrantium iuxta receptum Christianorum morem ac consuetudinem, adhibitis, ubi necessum foret, contionibus ac cantionibus sacris, peragi faciet; superstitiones autem illas aniles nequaquam approbabit, vel docebit, approbarique vel doceri faciet.

VIII. Quod personas sacro sancto matrimonio vinculo copulandas tribus ad minimum ante copulationem diebus in frequenti ecclesiae coetu publicabit, ac per quoslibet pastores sibi subiectos ubilibet et in quibusvis ipsorum ecclesiis publicari faciet, ac si nihil vitii, quo copulatio eorum futura impediti possit, de iisdem Inadiatur, copulabit, libere, iuramenti sacramento mediante, ac per alios etiam perinde copulari faciet. Quae vero iam sunt in vicem copulatae, ambae sancte cohabitent et si quae perfide se in vicem deseruerint et utraque earum in hoc regno Transilvaniae, vel

partibus eidem annexis, vivere comperiat, nullo pacto, nullaque de causa, eas divertere, verum in eo casu alter altero perfide deserto, peregre ad exteras ac longe distantes oras se confulerit, nec ullus certus de eo rumor inaudiat, tandem exacto quatuor aut quinque circiter annorum curriculo iuxta usitatum ecclesiarum Ungaricarum orthodoxarum morem et consuetudinem, liberam parti innocentem ac desertae dabit ac dari procurabit nubendi potestatem.

IX. Quod nefandae ac profanae vitae homines publicosque malefactores ab ecclesia ac communi fidelium coetu excommunicatos ac omnino exclusos habebit, haberique per alios procurabit, neque eis usum cultus divini publicum permittet, vel permitti patietur, quoadusque iidem poenitentia seria mediante Deum inprimis, post ecclesiam sibi conciliatam habuerint, resipuerintque.

X. Quod illos, qui ex Valachis sive ecclesiasticis, sive plebeis, instinctu spiritus sancti veram fidem orthodoxam amplexi sese episcopatum orthodoxo adiunxerint, eos nullo modo turbare vel molestare, clam vel palam attentabit, vel per alios attentari permittit, quin eosdem aeque ac sibi parentes fraterna charitate prosequetur, neque contra eosdem apud populum quiquam adversi molietur vel per alios quospiam moliri patietur.

XI. Quod singulis annis universis officio eius vladicali sub-existentibus pastoribus generalem indicet synodum, ubi si in negotio religionis quippiam ardui occurreret, extunc obstrictus sit una cum senioribus suis reverendissimum etiam dominum episcopum orthodoxum Hungaricum modernum vel futurum super eo consulere, censuramque ac consensum eiusdem ratum et acceptum habere.

XII. Quod seniores ex unanimi voto et suffragio consistorii eligit, eligique faciet, neque quempiam eorum pecunia vel quovis munere corruptus officio privabit, vel privari permittet, verum si qui eorum excessum aliquem commisisse, vel quovis modo a iusto officii sui tramite declinasse comperti fuerint, iusto iuris processu tales ex officio degradabit, rem totam praenotato etiam domino episcopo orthodoxo communicando, et qui tandem ad subeundum munus huiusmodi senioratus dignus visus fuerit, pastoribus etiam eiusdem dioeceseos vel districtus aut comitatus, maxime vero praelibato domino episcopo orthodoxo consentientibus, eligetur ac in locum ab officio remoti surrogetur.

XIII. Quod temporibus visitationum generalium ecclesiarum passim in regno Transilvaniae sub iurisdictione sua existentium fiendarum ac celebrandarum causas, si quae graviores occurrerint,

una cum senioribus sibi adiunctis decideret. Quorum iudicio si qua partium litigantium contenta esse noverit, extunc eandem maturius revidendam ad sedem iudicariam Albensem vladicae eiusdem per viam appellationis provocare valeat, ubi adhibitis senioribus paulo pluribus causas easdem denuo discutiat ac decideret, censura quoque ac consilio saepe nominati domini episcopi orthodoxi usus.

XIV. Quod nullum Hungarorum matrimonii vinculo copulabit, vel copulari faciet, neque quemquam eorum separabit, vel separari faciet, neque infantes eorum baptizabit, neque defunctos sepeliet, neque aliis ea peragendi dabit potestatem, hoc unico excepto casu, si scilicet quispiam ex Valachis aliquam ex Hungaricis mulieribus vel puellis ac virginibus in uxorem sibi disposaverit, eiusque ferret animus, ut per pastorem Valachicum copuletur.

Quas quidem universas et singulas condiciones si qui eorum vel in toto, vel in parte violasse conpertus fuerit, prima quidem vice sex florenis, secunda autem decem et duobus florenis Hungaricis tales mulctabit. Tertia denique in id ipsum temere impingentes ex officio degradabit.

XV. Quod praeterea nobis quoque in omnibus syncerus ac fidelis semper permanebit, benevolorum nostrorum benevolus, inimicorum vero ac malorum inimicus ac malus erit. Pro censu vero annuelli pelles marturinas triginta et duas ac lynceas quatuor iuxta usum hactenus observatum fisco nostro singulis annis administrabit.

Dantes et concedentes eidem Stephano Popa Simonio plenam atque omnimodam in ecclesiis seu praenarratis dioecesium suis iurisdictioni suae subjectis ea, quae muneris sui esse censebuntur, rite et legitime peragendi, exequendi, ecclesias moderandi, causas matrimonii cognoscendi, errata ministrorum vitae dissolutae corrigendi, doctrina, pietate et morum integritate munus ecclesiasticum administrandi, personas habiles assumendi, minus vero idoneas relicendi, et alia, quaecunque ad suam pertinent vocationem, iuxta morem et consuetudinem, quae tamen doctrinae divinae contraria ne sint, praemissisque conditionibus omnino respondeant, administrandi, et suis legitimis proventibus ac redditibus fruendi, iis nimirum, quibus alii ecclesiarum Graecorum, Rascianorum et Valachorum superintendentes praedecessores eius antiquitus introductis usi sunt, ut a singulis pastoribus suae iurisdictioni subjectis singulos florenos annuatim exigere consueverint, sic etiam ipsi a singulis pastoribus ecclesiarum Valachialium in praelatis comitatibus, districtibus et sedibus Siculicis ac Saxonicalibus singulos

florenos exigendi potestatem. Prout damus, conferimus et confirmamus praesentium per vigorem. Quocirca vobis fidelibus nostris illustrissimis, spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus comitibus, vice comitibus, iudicibus nobilium, item capitaneis, vice capitaneis, iudicibusque regis, praefectis, provisoribus et castellanis, nec non generosis, prudentibus ac circumspectis magistris civium regis, sedis ac villicis, iudicibus, caeterisque iuratis civibus quorumcunque comitatum, districtuum et sedium Siculicallium ac Saxonicalium iam antenominatorum, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, vel vices eorum gerentibus, cunctis etiam aliis, quorum videlicet interest seu intererit, tam ecclesiasticis, quam secularibus praesentium notitiam habituris, harum serie firmiter committimus et mandamus, quatenus praefatum Stephanum Popa Simonium dictarum ecclesiarum Valachalium Graecos, Rascianos et Walachos ritus observantium in saepe dictis comitatibus, districtibus et sedibus Siculicallibus ac Saxonicalibus existentium superintendentem seu wladicam sub praerecensitis conditionibus agnoscere, atque eundem admittere debeatis et teneamini; ita ut ecclesiis suis invigilet, publice ecclesias curet, moderetur, in suove officio legitime procedat, scandala corrigat, et excedentes digna poena puniat, ac ea, quae ad censuram ipsius attinebunt, iure mediante dirimat, ac legitimos proventus suos recipiat, eos nimirum, quibus alii ecclesiarum Graecorum, Rascianorum ac Valachorum superintendentes sive wladicae praedecessores antiquitus introducti usi sunt, ut a singulis sacerdotibus suae iurisdictioni subjectis singulos florenos annualim exigere consueverint, sic etiam ipse a singulis pastoribus seu sacerdotibus ecclesiarum praemissarum in antea dictis comitatibus, districtibus ac sedibus Siculicallibus ac Saxonicalibus singulos florenos exigere, pro seque percipere; praesentes literas nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine ruboratas et communitas memorato Stephano Popa Simonio clementer dandas duximus et concedendas. Secus etc. Praesentibus etc. Datum in civitate nostra Alba Julia die decima mensis Octobris. Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragesimo tertio. G. Rakoczy m. p. Ioannes Szalardy vicesecretarius m. p.

Budapest. Magyar Királyi Országos Levéltár, Gyulafehérvári Líbri Regii XX. k. 212 b.—216 a.

Az oklevelei között Laurian Trebonia: Documente istorice despre starea politică și religioasă a Românilor din Transilvania. — „Magazinul istoric pentru Dacia”, III. évf. 1846 231—249. lap.

A 15 condiție magyar lordiaként közli János Benedek: I. m. I. kötet, 530—532. l.

IV.

*I. Rákóczi György ármálisa Szászvárosi Pap Péter, hátsze-
szegi román pap számára.*

Gyulafehérvár, 1644. január 11.

Nos Georgius Rakoci Dei gratia princeps Transsilvaniae, partium etc. Memoriae commendatus tenore praesentium significantes quibus expedit universis, quod cum non abs re, sed vere et cum laude dictum sit a veteribus: vita hominis militia perpetua, si enim amplissimum illud mundi theatrum, mortaliumque vitam inspexerimus, non nisi varia bellorum genera et pugnas omnigenas penitus deprehendimus. Pars siquidem in misarum castris militat, pars vero Martem sequuta heroyca venatur facinora, omnes vero et singuli cum miseria et fortunae adversitatibus conlectantur. Sed illa belligeratio et acerba est nimis, et momentanea ad salutem instabilem producit gloriam, alia adhuc superest hac longe praestantior et fructuosior, de qua enuntiat divus Paulus Apostolus: Corona non datur nisi legitime certanti. Illa nimirum, quando homo spiritualis pugnis mundanis valedictis in pietatis santimoniaeque castra transit, contra carnem et sanguinem spiritu decerit et ad laureum aeternae beatitudinis omni nisu contendit. Hos autem inter cum principem locum sibi vendicent ovium Christi pastores et verbi divini ministri, qui scilicet ecclesiam non solum curare, sed etiam pro illa adversus principem mundi eiusque assecclas, tanquam eiuratos hostes fide illibata et constantia indefessa bellare depugnareque praesio semper esse solent. Et licet athletae illi huius mundi brabacis ac praemiis suis condecorentur, multo magis tamen operae suae remunerationem merentur, qui invigilant salutis nostrae, imo ipso Apostolo teste duplici digni habendi sunt honore. Intel- ligentes itaque honorabilem quoque Petrum Szászvarosi alias Pap de Lugas, parochum ecclesiae orthodoxae oppidi Haczokien-

sis, non solum a pueritia sacrarum literarum studio graviter incubuisse, verum etiam pro merito suo gradu ministerii ecclesiastici dignatum singulari pietatis laude munus suum administrasse, honesto exemplo ovis sibi concreditis praecludendo, et doctrinam salutarem fideliter ac sedulo ipsos docendo et petruendo, harum igitur virtutum ipsius ob respectum eundem Petrum Szaszvarosi alias Pap, antea quoque, uti intelligimus, nobilem, ex speciali gratia et potestatis nostrae principalis plenitudine denuo in coelum et numerum verorum et indubitatorum regni nostri Transsilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobilium annumerandum, aggregandum, cooptandum et adscribendum duximus, prout annuncramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus. Decernentes expressse, ut a modo deinceps successivis semper temporibus idem Petrus Szaszvarosi alias Pap ac per eum Stephanus Szaszvarossi filius iam natus, ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universi, iam nati videlicet et in futurum beneficio Dei nascituri, pro veris et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae et perfectae nobilitatis eorum haec arma sive nobilitatis insignia: Scutum videlicet militare coelestini coloris, in cuius campo seu area homo quidam amictu lugubri ecclesiastico indutus, aperto capite, ambabus manibus compositis sursum levatis, in formam praecantis erectus stare, supra cuius caput sub diademate regio sol suis radiis expansis eundem circum luminari, sub pedibus vero draco naturali suo colore depictus ore hians lingua exerta quasi calcem eius morsurus esse conspicitur, ex cono vero galeae teniae sive femisci variorum colorum utrinque deluentes utrasque oras seu margines ipsius scuti pulcherrime ambiunt et exornant, prout haec omnia in capite sive principio praesentium literarum nostrarum docta manu et arte pictoris clarius expressa et figurata cernuntur, animo deliberato et ex certa scientia, liberalitateque nostra praefatis Petro Szaszvarosi alias Pap, ac Barbarae Kis, nec non Stephano filio, ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis gratiose dedimus, donavimus et contulimus. Annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma sive nobilitatis insignia, more aliorum verorum, natorum et indubitatorum nobilium armis utentium, ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, ac aliis quibusvis exercitiis militaribus et nobilitariis, nec non sigillis, vexillis, cortinis, velis, anlaceis, annulis, tentoriis, domibus, sepulchris, clypeis et generaliter quarumlibet rerum et ex-

peditionum generibus, sub merae et perfectae nobilitatis titulo, quo eos ab universis et singulis cuiuscunque status, ordinis, conditionis, dignitatis, praecminentiae et functionis homines existant, insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre et gestare, omnibusque et singulis iis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et prerogativis, quibus ceteri veri, nati et indubitati nobiles et militares praedicti regni nostri Transsilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum homines quomodocunque de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint. In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas memoratis Petro Szászvarosi alias Pap, ac Barbarae Kis consorti, et Stephano filio suis, ipsorumque haeredibus et posteritatibus virisque sexus universis gratiose dandas duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Julia, die undecima mensis Januarii. Anno Domini millesimo sexcentesimo quadragésimo quarto. Georgius Rakoci m. p. Joannes Szalardy vicesecretarius m. p.

Budapest. Magyar Királyi Országos Levéltár.

Gyulafehérvári Libri Regii XXIII. k. 79—80.

A nemzeti oklevél egyén nyerte el Szászvárosi Pap Péter fűgősi lelkének az exempláját is E mártik, 1644. január 1-én kiadott oklevél fűgősihez tartozó „pastor ecclesiae orthodoxae Valochiae Heczkienensis”-nek nevei. Lásd: Gyulafehérvári Libri Regii XXI. kötet, 409—410 lap.

I. Rákóczi György öt condició mellett megerősíti Popa Naxult, Fehérmegye kilenc román egyházközségének esperesét. Kolozsvár, 1647. július 7.

Georgius Rakoczi etc. Fidelibus nostris spectabilibus, magnificis, generosis, egregiis et nobilibus comitibus, vice comitibus, iudicibus, vice iudicibusque nobilibus ac iuratis assessoribus, toti denique universitati dominorum, magnatum et nobilium, circumspiciis item ac providis iudicibus ac iuratis ac universis incolis et inhabitatoribus quarumcunque villarum et possessionum, nec non honoratis omnibus et singulis pastoribus et ministris ecclesiarum possessionum Valachicalium comitatus Albensis Transsilvaniae, modernis scilicet et futuris quoque pro tempore constituendis, cunctis etiam aliis cuiuscunque status, conditionis, gradus, ordinis, honoris, officii, dignitatis, praeeminentiae et functionis hominibus, quorum interest seu intererit, praesentes literas nostras visuris, lecturis, vel legi auditoris, nobis dilectis salutem et gratiam nostram. Fejervarat lako Popa Naxul kegyelmeket varmegyejeben levő faluknak, úgy mint Mihalcz, Lupul, Rosia, Springh, Koncza, Kintvárdá, Tiburt határalban es Tombaffalvaban is egynehany faluknak espereslye talalvan megh benünket alazatos kenyergese által adgya erlestinkre, hogy már tizenket esztendőben járvan a miulta azon faluk esperesisegeknek tisztli viseli. Mint hogy abbeli hivatallyarul megh eddigh csak az vladikatul volt levele, gyakorta interturballya tisztiben, el szaggatvan egymastul az falukat az regi szokas ellen. Bizonyossan informaltunk azert becsuilletes hivcsuklul megh nevezet Popa Naxulnak tisztessages jo maga viselese es tisztiben se-nyen valo eljarasa felol, hogy ennek ufanna is azon tisztli anyival is job modal adminisztrallhassa, abban kegyelmesen confirmalni es nald az vladika illetlen haborgatasa s mind penghiden masok ellen

kegyelmes oltalmunk es gondviselésünk alá venni melloztatunk ilyen conditiok alatt. Első hogy az Istennek igejét olah nyelven predikálttyak es allatta valo papokal is predikálttyak. Masodik hogy az melly cathechismus olah nyelvre fordítottat, azt mind maguk a templomban s a gyulekezet előtt olvassak s mind penighen az allatta valo papokal olvastattyak. Harmadik hogy az mi nemu temerdekek babonasagokkal nemeltyek elnök az keresztsegiben es haszassagoknak copulaltatasaban, azokat elhadgyak. Negyedik hogy az elebbeni conditiokat, mellyeket az ellőt esztendővel elejekben attunk volt es be is vottenek, azokat megh tartyak es mind a hazasoknak el valasztasaban es egyeb dolgokban is ahoz tartyak magukat. Eotodik hogy az magyar orthodoxus puspektul ontéseket halgatnak minden dolgukban. Mint hogy penigh a gonoszsagh el kezdet aradni mindenit, hogy az tiszte alatt levo meghnevezet falubeli ecclesiaknak visitalasara kimchessen es az eő tiszti szerint valo visitatiot consueta et antiquitus observata consuetudine vegtűez vihessen, annualluk kegyelmesen. Minden rendbell fen megh nevezet hlveinknek annak okaert kegyelmesen es serio paranczollyuk megh nevezet Popa Naxulhoz valo ebbeli kegyelmese-gunket így ertven, felyul megh irt esperesteknek tiszti illesse es megh tarttza es masokkal is conditionibus sub praescriptis megh tartassa s mindenek ellen megh is oltalmaz. Annak felette az visitalasra is kimeni, abban modo antiquitus observato procedalni minden megh bantas es haborgatas nélkül megh engedgye, tiszte alatt levo olah papok is penigh esperesteknek agnoscalni, debita observantia es obedienter observalni, neki praeferalni minden ellenkezes nélkül sub amissione tartozzanak. Secus non facturi. Praesentibus perfectis exhibenti restituti. Datum in civitate nostra Colosvar die septima Julii. Anno domini millesimo sexcentesimo quadagesimo septimo.

Budapest, Magyar Királyság Országos Levéltár.

Gyulekelekvári Libri Regii XXII. k. 43b-44a.

A megerősítő iratok a *Libri Regii*-ban olvasható leírása szerint ugyanez a megerősítés adottai hí Leóti Lőrinc, Pap Fülöp, Tóthkai Pap és Pap Simon román espereseknek is.

VI.

II. Rákóczi György megnevezési Sijjati Pap János ököritő román református papot.

Gyulafehérvár, 1650. Április 2.

Nos Georgius Rakoci etc. Memoriae commendamus etc. Quod nos cum ad nonnullorum fidelium dominorum consillariorum nostrorum singularem nobis propterea factam intercessionem, tum vero attentis et consideratis fidelitate et fidelibus servitiis honorandi Ioannis Sijjati alias Pap, ecclesiae Valachalis Ököritő pastoris, quae ipse a primis iuvenilis etatis suae temporibus annis plurimis in ecclesia Valachali, iam vero ab aliquot annis ad genuinam fidelis orthodoxae professionem ope divina conversus iuxta mensuram possibilitatis suae in eadem ecclesia quoque magna perseverentia, magnae animi promptitudine circa vocationis sui officia praestiterit et exhibuerit, eundemque in futurum quoque paria et maiora dehinc et excellentiora praestitutum et exhibiturum non ambigimus; Eundem itaque Ioannem Sijjati alias Pap e statu et conditione plebea, in qua natus est et hactenus extitit, ex speciali gratia et principalis potestatis nostrae plenitudine eximendum ac in caelum et numerum verorum et indubitatorum regni nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobilium annumerandum, aggregandum, cooptandum et adscribendum duximus, prout annumeramus, aggregamus, cooptamus et adscribimus per praesentes, decernentes expresse, ut a modo deinceps successivis semper temporibus idem Ioannes Pap, item Petrus, Szava, Ioannes, Demetrius, Gabriel, Hellas, Basilus, Iuon, Maguly et alter Gabriel Pap, filii sui, ipsorumque haeredes et posteritates utriusque sexus universi, pro veris, natis, et indubitatis nobilibus habeantur et reputentur. In signum autem huiusmodi verae ac perfectae nobilitatis eorum haec arma, sive nobilitatis insignia: Scutum videlicet militare

coelestini coloris, in cuius campo sive area homo quidam veste indutus pastoralis, sinistra librum quendam apertum, dextra vero manibus calamus scriptorium tenere conspicitur; supra scutum galea militaris clausa est posita, quam contegit diadema regium gemmis et unionibus eleganter ornatum; ex cono vero galeae teneae sive lommisci variorum colorum hinc inde diffuentes utrasque oras seu margines scuti pulcherrime ambiunt et exornant; prout haec omnia in capite sive principio praesentium literarum nostrarum docta manu arteque pictoris clarius expressa et depicta esse cernuntur, animo deliberato et ex certa scientia liberalitaeque nostra principali annotatis TTTT haeredibusque et posteritibus ipsorum utriusque sexus universis gratiose dedimus, donavimus et contulimus, annuentes et concedentes, ut ipsi praescripta arma sive nobilitatis insignia more aliorum verorum et insignitorum nobilium armis utentium ubique in praeliis, hastiludiis, torneamentis, duellis, monomachiis, ac aliis quibusvis exercitiis militaribus ac nobilitaribus, nec non sigillis, vexillis, corlinis, velis, aulatis, annulis, clypeis, tentoriis, donibus et sepulchris, generaliter vero quarumlibet rerum et expeditionum generibus, sub verae, perfectae et syncerae nobilitatis titulo, quo eos ab universis et singulis culis-cunque status, conditionis, ordinis, gradus, honoris, officii, dignitatis et praecminentiae homines existant, insignitos dici, teneri, nominari et reputari volumus, ferre et gestare, omnibusque et singulis eis honoribus, gratiis, privilegiis, indultis, libertatibus, immunitatibus et praerogativis, quibus caeteri veri, nati et indubitati regni nostri Transilvaniae et partium Hungariae eidem annexarum nobiles et militares homines quomodocunque de iure et ab antiqua consuetudine utuntur, fruuntur et gaudent, perpetuo uti, frui et gaudere valeant atque possint (si tamen in districtu Belenyis locum residentiae suae fixerint). In cuius rei memoriam firmitatemque perpetuam praesentes literas nostras pendentes et authentici sigilli nostri munimine roboratas memoratis TTTT ipsorumque haeredibus et posteritatibus utriusque sexus universis clementer duximus et concedendas. Datum in civitate nostra Alba Iulia die secunda mensis Aprilis. Anno Domini millesimo sexcentesimo quinquagesimo. Georgius Rakoci. Ioannes Horvat de Pakocz secretarius m. p.

Budapest, Magyar Királyi Országos Levéltár.

Országfőhivatali Libri Regii XXV. v. 99—101. l.

Az oklevelet kivonatolán közzil Dobrescu N.: Fragmente 29—30. lapján.

VII.

A román püspöki condiciók második része: 16—19. pontok.

Decimo sexto. Ut scholae ubi fieri potest inter Valachos praecipue in monasterio Alba Iuliensi, comitatibus Huniadiensi et Maramarasiensi itemque in districtu Kővariensi erigantur. In quibus primum lectionem et scriptionem linguae et literis Valachicis iuniores strenue doceantur, adhibita deinde, ubi commode fieri potest, Latinae linguae cultura.

Decimo septimo. Ut in hunc finem recte consequendum Valachica typographia Alba Iulensis quanto citius pristino splendori restituatur, cuius ope libri utiles praecipue sacri evulgentur et sufficienter multiplicentur in nativa Valachorum lingua.

Decimo octavo. Ut illi pastores Valachici, qui praeter Rasclianam literaturam nihil murmurant in templo cum summo suo suorumque salutis detrimento, neque praeterea vel summe necessarios ad salutem Christianae religionis articulos vel sciunt vel scire volunt, ut aliquoties more et modo Christiano admoniti sint, e statione sua moveantur, ut tum loco ipsorum, tum ordinaris in ecclesias Valachicas instituendas ii pastores promoveantur, qui literaturam Valachicam callent et in necessariis Christianae religionis fundamentis scopo convenientem notitiam habent.

Decimo nono. Ut episcopus Valachicus non solum in pastorem ac seniorum Valachicorum ad suum ministerium ordinatione, ac indignorum depositione, aut penitentium reassumptione, generali visitatione ecclesiarum Valachicarum, revisione arduarum causarum ecclesiasticarum, sed etiam indictione ac directione synodi generalis Valachicae a praescripto episcopo orthodoxo Transilvaniae dependeat, finitaque synodo Valachica in synodo orthodoxa evangelicae religionis reformatorem pastorem Hungarorum ad nutum praenominati episcopi personaliter cum certis sibi adiunctis com-

pareat, partim ut res in sua synodo decisas maturae revisioni subiiciat, partim ut rerum religionis vestrae processuumque ecclesiasticorum maiorem notitiam addiscat, suosque deinde iisdem instituere valeat. E principali nostra in bonum Christianitatis publicum promovendum propensione ac praecipuorum consiliariorum nostrorum consensione a praeominatarum ecclesiarum Valachicarum episcopo, senioribus pastoribusque sub animadversione superioris declarata observari, ut iustum et aequum duximus, ita serio mandamus.

A pontokat a teljeség kedvéért közöltem, Budai József viadika kinevezéséről írták alapján. — Budai József kinevezéséről írták 1680 december 28.-án írt. — Budapest. *Magyar Királyi Országos Levéltár. Gyulafehérvári Libri Regii* XXVIII. k. 219—224. lap. Budai József kinevezéséről írtát közölte már *Cipariu T.*: *Archivu* 632—633. l.

A 16—19 pontok első ízben Brankovics Salva condiciói közé foglaltak 1669. február 20.-án, *Léad Cipariu*: *Archivu* 611—612 lap. 1680.-i kiadás alapján közöltem e négy pontot *Pekoly J.*: *Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adatok* VIII. k. 135—136. l.

A *M. C. R. Tr.* XVIII. kötet 406—492. lapján, Vassilás Varlaam püspök megerősítő írásában szintén olvashatók a condíciók.

NÉVMUTATÓ.

- Achim Ferenc 87.
 Achiric, vajdahunyadi esperes 96, 100.
 Agricola János 44.
 Agyagfalvi Sándor Gergely 215.
 Alexis György 17, 33, 51, 88.
 Allathus Leon 110, 184.
 Alstedius János 190.
 Alvinczi János pap — lásd: Zoba János.
 Anastasius, révi püspök 29.
 Anghel Atanasius 221, 230.
 Antiochiai Anastasius 39.
 I. Apafi Mihály 131, 166—174, 210, 211, 212, 213, 220, 227, 233.
 II. Apafi Mihály 213.
 Apáczai Cseri János 164.
 Arsenghi, moldovai r. kath. püspök 116.
 Athanasius 65.
 Augustinus, révi püspök 137.
 Balassa Menyhért 17, 38.
 Ballagi Aladár 205, 208, 214.
 Barcsai Ákos 137, 164, 165, 167, 169, 191, 192, 214, 216.
 Barcsai Boldizsár 220.
 Barijiu György 192, 196, 197, 198, 199, 201, 202, 203, 204, 235.
 Bărcănu András 36.
 Basire Izák 148.
 Basarab Máté 118, 119, 120, 205.
 Batizi András 41.
 Bánffy György 172.
 Báthori Gábor 23, 130, 131, 133, 161.
 Báthori István 91, 92, 128, 130.
 Báthori Kristóf 98, 99.
 Báthori Zsigmond 19, 94, 100, 128, 157.
 Benkner János 16, 36, 43, 46, 77.
 Berivöl István 159.
 Bethlen Farkas 126.
 Bethlen Gábor 19, 131, 133, 134—141, 142, 148, 151, 156, 161, 205, 216, 232, 234.
 Bethlen János 169.
 Bethlen Miklós 167, 221, 234.
 Békés Jaspár 16, 24, 43.
 Beldi Pál 211, 224.
 Béza Tódor 15.
 Bianu János 25, 33, 37, 38, 46, 47, 49, 50, 84, 98, 208, 212.
 Biró Vencel 135, 136.
 Bitay Árpád 146, 149, 150, 151, 157.
 Blandrata György 16.
 Bocskai István 128, 129.
 Bod Péter 148, 160, 163, 170, 171, 172, 173, 211.

- Bogdan-Duică János 31.
 Bornemissza Anna 169, 220.
 Bornemissza Péter 15, 27.
 Brádi György (II. Gennadius püspök) 137, 140, 148, 149, 150, 207.
 Brâncoveanu Konstantin 123, 180, 213, 231, 233.
 Brankovics György 29, 159, 211, 224, 232.
 Brankovics Száva 164, 165, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 210, 211, 212, 221, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 232, 233.
 Brassai Major Márton 191, 214.
 Budai József 172, 227, 233.
 Bulgakoff Szergej 27, 106.
 Bunea Ágoston 94, 128, 130, 168, 226.
 Burdánfalvi Ábrahám 142, 156, 157.
 Cantacuzino Konstantin 119.
 Cantacuzino Serbán 118, 123, 228, 232.
 Cartoian Miklós 25, 26, 33.
 Caryophil János 180, 184.
 Chiriac, moldovai szerzetes 213.
 Chrysostomos (Zlatousti Ion) 37, 61, 66, 85, 202.
 Cikleryi János 159.
 Cipariu Timotheus 49, 131, 138, 164, 165, 167, 171, 172, 211, 221, 224, 230.
 Contaris Cyrill 108, 181.
 Coreai diakonus 33, 41, 46, 47, 49, 50, 67, 84, 85, 97, 98, 99, 206.
 Coridateus Theophilus 180.
 Crăciun Joachim 20.
 Crimca Anastasius 119, 122.
 III. Cyrillus, antiochiai pátriárka 110.
 Csáki Mihály 16, 43.
 Csáky László 224, 233.
 Cserel Mihály 223, 232.
 Csicsi Péter 159.
 Csulai György 148, 163, 191, 196, 214.
 Dăianu Ilés 49, 69, 70.
 Dályai György 227, 229.
 Dániel, fogarasi püspök 168.
 Dávid Ferenc 77, 89.
 Dobreczeni Tamás 209.
 Demeter Ingófel 170.
 Densușianu Ovidius 18, 21, 23, 47.
 Dívai Biró Mátyás 41.
 Diószeghi Márton 139.
 Dobosi Sándor 22.
 Dobro, holgárszegi pap 41.
 Dobro pap, könyvnyomtató mester 191, 205, 206, 207.
 Dohrescu Miklós 31, 93, 135, 138, 142, 156, 160, 162, 164, 165.
 Dónáth Mihály 220.
 Dositheus, jeruzsálemi pátriárka 122, 180, 184–189, 226, 230, 231.
 Dosofteus, gyulafehérvári püspök 137, 138.
 Dosofteus, moldovai metropolita 117, 118, 120, 123.
 Drăgan Miklós 39, 194, 195, 206.
 Drágffy Gáspár 36.
 Dragomir Silvius 159.
 Duca vajda 123.
 Duracus Jakab 149.
 Efreim, havasalföldi metropolita 38, 45.
 Eftimie, havasalföldi metropolita 98.
 Erbicenu Konstantin 46.
 Filaret, orosz pátriárka 114.
 Flore István 24.
 Fogarasi István 190, 191, 192, 214, 216.

- Folli Ferenc 220.
 Forró Miklós 17, 50, 51, 67.
 Freyberger András 31.
 Fuchs János 17.
 Fülöp Pap, esperes 159.
 II. Gábor, szerb pátriárka 108.
 Gál Lajos 62.
 Geleji Katona István 137, 148,
 149, 150, 151, 152, 154, 157,
 158, 159, 161, 162, 168, 170,
 173, 206, 207, 208, 214, 216,
 218, 221, 234.
 I. Gennadius, gyulafehérvári püs-
 pök 94, 98, 99.
 XIII. Gergely, pápa 109.
 Gergely Ferenc 32.
 Gergely, havasalföldi mitropolita
 119.
 Gesztli Ferenc 17, 96, 100.
 Ghica Gergely 118, 119, 232.
 Görög (Acacius, Achaeus) Joasaf
 172, 173, 212, 227, 228, 229,
 230.
 Grama Sándor 11, 226, 227.
 Grecu László 66, 99.
 Grimo Giovanandrea 20.
 Grossu Miklós 27.
 Gusztáv Adolf 111, 134.
 Györfli István 86.
 György pap, kátéfordító 191.
 György, révi püspök 29.
 György István, moldovai vajda 30.
 Haneş P. V. 46.
 Hasdeu B. P. 25, 36, 39, 77.
 Hága Kornél 111, 112, 181.
 Heltai Gáspár 69, 70, 72, 101.
 Hercze István 96, 100.
 Hess János 32, 35.
 Hirschler Lukács 16, 99, 207.
 Hołosz Nerva 34, 46, 49, 50, 66,
 68, 98, 208, 212.
 Hoffhalter Rafael 89.
 Hoffhalter Rudolf 89.
 Honterus János 17.
 Horti István 172.
 Hunfalvy Pál 20, 87, 193.
 Hurmuzaki 18, 21, 23, 24, 35, 77,
 78, 79, 80, 82, 84, 85, 92, 93,
 100, 137, 165.
 Ilarion, révi püspök 29.
 Ilie Joreszt 148, 151, 152, 158,
 207, 233.
 Ioanichie, nándorfehérvári mitro-
 polita 29.
 Iorga Miklós 21, 27, 35, 36, 38,
 39, 46, 49, 94, 116, 133, 182,
 183, 230, 234.
 Izabella 23, 30.
 Ioannes Jagumen 94, 128.
 Jancsó Benedek 23, 24, 125, 126,
 128, 132, 134, 140, 152, 173,
 224, 232, 235.
 János, kaffai püspök 29.
 János Pap, kököllői esperes 159.
 János Kázmér 113.
 János Zsigmond 16, 20, 24, 30,
 43, 78, 80, 81, 83, 89, 92, 95,
 151.
 Jekei Jeremiás 17.
 Jephthimie, gyulafehérvári püspök
 92, 93, 94, 95.
 Jephthimie, révi püspök 137.
 II. Jeremiás, konstantinápolyi pát-
 riárka 12, 110, 112, 121, 184.
 Kaleka János 99.
 Karácsony György 87, 91.
 Kálvin János 15.
 VIII. Kelemen, pápa 112.
 Kemény János 165.
 Keserői Dajka János 137, 148.
 Kézdivásárhelyi Matkó István 212,
 213.
 Kira György 170.

- Kiss Áron 15.
 Kovásznai Péter 171, 172, 173, 211, 213.
 Konovics József 182.
 Kormendi Mátyás 139.
 Kristóf, algyógyi püspök 30.
 Kristóf, gyulafehérvári püspök 93.
 Ladó Bálint 96.
 Leőki Lőrinc 159.
 Lorántffy Zsuzsánna 169, 217, 220, 221, 234.
 Lőrinc, könyvnyomató diakonus 97, 98.
 Lukács Cyrill 19, 108, 110–112, 113, 122, 140, 141, 151, 175–182, 184–185, 193, 232.
 Lupas János 159, 193, 194.
 Lupas I. Marina 210, 211, 224.
 Luther Márton 39, 44.
 Macedonai Milovilius 151, 152, 153.
 Majláti István 23, 76.
 Makarius, szerb pátriárka 108.
 Mangra László 84, 85, 211, 224, 232.
 Margunios Maximos 110.
 Massa Simon 36, 77.
 Mazilu D. R. 40, 42, 46, 50, 97.
 Maximos, VII. sz.-i egyházatya 39.
 Márk, feleki püspök 29.
 Melancthon Fülöp 12.
 Mekhisedec, husi-i püspök 12, 176, 181.
 Metes István 17, 29, 30, 31, 38, 78, 81, 94, 131, 137, 138, 148, 151, 152, 160, 167, 168, 172, 205, 211, 212, 213, 221, 226, 230, 232.
 Méliusz Péter 15, 77, 86, 87.
 Mihály Vajda 23, 97, 117, 118, 121, 125, 126, 127, 133, 138, 157.
 Mihălesco János 110, 176, 181.
 Miklós, orményszéki esperes 227.
 Miklós, vajdahunyadi esperes 165.
 Milota István 139.
 Miskolci István 183.
 Moghíász Péter 113, 117, 120, 182, 183, 184, 195.
 Molodics Mihály 160.
 Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae (Erdélyi Országgyűlési Emlékek) 18, 21, 22, 24, 78, 79, 81, 93, 95, 96, 126, 127, 134, 144, 145, 146, 167, 168, 170, 172, 210, 212, 216, 220, 221, 227.
 Moyszin Tamás 138.
 Mózes András 193.
 Nagy Géza 152, 163, 191.
 Nagy István 29, 125.
 Natácz István 223, 224.
 Naprágyi Demeter 21, 125, 127, 128.
 Naxul pap, esperes 159.
 Nádudvari István 220.
 Nádudvari János 230.
 Năsturel Udriste 193, 194.
 Nectarius, konstantinápolyi exarcha 113, 122.
 Nectarius, jeruzsálemi pátriárka 183.
 fl. Neophitos, konstantinápolyi pátriárka 111.
 Nesteutes János 33.
 Nicolaescu István 49.
 Nikon, orosz pátriárka 114–115, 123.
 Ottó Miklós 23.
 Oxenstierna, kancellár 111.
 Ótvos Ágost 137.
 Paskó Kristóf 224, 233.
 I. Partenius, konstantinápolyi pátriárka 180, 181, 183.

- III. Partenius, konstantinápolyi pátriárka 108.
 Páclisan Zenobé 76.
 Peştişel Mózes 96, 100.
 Petrásko Simon 159.
 Pécsi Simon 135.
 Philippus Pictor 35.
 Pigas Meletios 111.
 Pokoly József 139, 160, 164.
 Popa Grigore 25, 26, 36, 38.
 Popa Ioan Románul 33.
 Popa Szavut, máramarosi püspök 142, 160.
 Popovici Eusebius 107.
 Popovici József 101.
 Porphirios, konstantinápolyi exarcha 183.
 Possevino Antal 20, 93.
 Praecup Márk 161.
 Praeslopi Theophisus 135, 137.
 Procopovici Sándor 40, 99.
 Puscaru Sextil 99, 116.
 Putivliai György (III. Gennadius) 165.
 Querini Bernát 116.
 Radu Mihnea 97, 99, 111, 118, 121.
 Radu Serban 118, 130, 233.
 I. Rákóczi György 131, 135, 137, 142, 150, 152, 157, 159, 161, 162, 171, 190, 191, 205, 207, 208, 209.
 II. Rákóczi György 131, 142, 144, 160, 162, 163, 164, 209, 210, 235.
 Rákóczi Zsigmond 130, 138, 171.
 Ráres Péter 29, 125.
 Redmecz T. János 139, 206.
 Id. Révész Imre 88.
 Ifj. Révész Imre 12, 13, 14, 41, 86, 87, 91, 129.
 Roe Tamás 112.
 Roques Mario 100, 101.
 Rosetti Sándor 39, 40.
 Sacerdoteanu Aurel 98, 207.
 Sblera I. G. 32, 35, 39, 49, 77, 116.
 Serafim, Iavasalföldi mitropolita 98, 99.
 Slaty Pap János 162, 165.
 Simion István (Popa Stefan) 151, 152, 153, 156, 158, 160, 164, 165, 171, 207, 208, 209, 211, 212, 231.
 Simon Pap, esperes 159.
 Sinczi György 194.
 Sírigos Meletios 180, 181, 183, 184.
 Sisman cár 132.
 Somossy János 183.
 Spiridon, révi püspök 94, 128, 130.
 Spulber C. 34.
 Stancaro Ferenc 52.
 Stăniloale Demeter 180, 184, 189.
 Sulică Miklós 24, 36, 41, 42, 43, 49, 85.
 Szabó Károly 190.
 Szakmári Péter 169.
 Szapolyai János 23, 29.
 Szászvárosi Pap Péter 161, 162.
 Száva, algyógyi püspök 30, 37, 38, 45, 81.
 Száva, remetel szerzetes 138.
 Szegedi Gergely 88, 89.
 Székfi Gyula 11, 14, 15, 27, 142, 163.
 Szenczi Molnár Albert 190, 215.
 Szentgyörgyi György (György püspök) 28, 67, 77–80, 81, 83, 145.
 Szentmártoni Kálmán 16.
 Székely László 223, 224.
 Szilágyi Sándor 128, 130, 146.
 Szilvási Mihály 220.

- Szotikowski, moldvai r. kath. püspök 116.
- Sztajkul, bolgárszegi pap 228.
- Sztripszky Hádor 17, 33, 51, 88, 90.
- Szylveszter pap, (bibliafordító) 206, 209.
- Syderius János 191.
- Tamás Lajos 11, 164.
- Tamás, bolgárszegi pap 41.
- Tarasie, révi püspök 29.
- Teodosius, moldvai metropolita 118.
- Teodosius, havasalföldi metropolita 119, 120.
- Teutsch G. D. 17.
- Theiner P. 185.
- Theophanes, jeruzsálemi pátriárka 122.
- Theophilactos, bulgáriai érsek 65, 66.
- Theophilus, gyulafehérvári püspök 172.
- Timuş Gerasim, Piteşteanu 46.
- Tiszabecsí Gáspár 172, 173, 211, 213.
- Todinka Pap, esperes 159.
- Tolnai Dali János 190.
- Topai Tamás 170.
- Tophus Mihály 163, 172, 173, 213, 223, 224, 226.
- Tordasi Pál 30, 80—86, 90, 95, 96, 215.
- Tordasi Mihály 96, 100, 206.
- Trofimovics Ézsaiás 182.
- Tschackert Pál 44.
- IV. Ulászló, lengyel király 113.
- Varlaam, révi püspök 29.
- Varlaam, moldvai metropolita 120, 182, 193, 194, 198, 199, 200, 202, 203.
- Vasile Lupu 23, 117, 120, 121, 182, 233.
- Vasilija Varlaam, gyulafehérvári püspök 172, 213.
- Vállaji Sipos Imre 87.
- Váradi István 220.
- Veégh Sándor 41.
- Veress Endre 17, 19, 20, 21, 67, 81, 93, 139, 206, 207, 208, 210, 213.
- Veresmári Gáspár 170, 171.
- Vestemi Száva 172.
- Veszprémi István 172.
- Vinulescu György 23.
- Viski János 215.
- Vizaknai György 30, 38.
- Zákán Efrém 96, 100.
- Zoba János, alvinci pap 170, 212, 213, 223, 224, 227.
- III. Zsigmond 112.
- Xenovics Ignác 182.
- Wagner Bálint 17.
- Wittstock Henrik 32.
- Wurmloch Albert 32, 35, 72.

BIBLIOGRÁFIA.

1. *Approbatæ Constitutiones.* Várad, 1653.
2. *Bailagi Aladár:* A magyar nyomdászat történelmi fejlődése. Budapest, 1878.
3. *Bariffu Georgiu:* Catechismul calvinesc. Nagyszeben, 1879.
4. *Bârseanu Andreiu:* Catechismul Luteran Românesc. Memoriile Secțiunii Literare. Academia Română. Serie III. Tomul I. Bukarest, 1924.
5. *Bianu Ion:* Întrebarea creștinească. Texte de limbă din secolul XVI. Nr. I. Bukarest, 1925.
6. *Bianu Ion:* Pravila Sfinților Apostoli. Texte de limbă din secolul XVI. Nr. III. Bukarest, 1925.
7. *Bianu Ion:* Lucrul Apostolesc — Apostolul. Tipărit de Diaconul Coresi în Brașov la anul 1563. Texte de limbă din secolul XVI. Nr. IV. Bukarest, 1930.
8. *Bianu—Hodos:* Bibliografia Românească Veche. 1508—1830. I. kötet. Bukarest, 1903.
9. *Bianu—Caracas:* Catalogul Manuscriselor românești, II. k. Bukarest, 1914.
10. *Biró Vencel:* Bethlen Gábor és az erdélyi katolicizmus. Erdélyi Irodalmi Szemle. Kolozsvár, 1929. 3—4. sz. 253—273. l.
11. *Bitay Árpád:* Az erdélyi románok a protestáns fejedelmek alatt. Az erdélyi katolicizmus múltja és jelenje. Dicsőszentmárton, 1925. 83—104. lap.
12. *Bod Péter:* Szmirna Szent Polikárpus. Záhoni Aranka György 1766.-i kiadása, hely nélkül.
13. *Bulgakoff Szergej:* Ortodoxia. Grossu N. fordítása. Nagyszeben, 1933.

14. *Bunea Augustin*: Vechile episcopii românești a Vadului, Geoa-
giului, Silvașului și Bălgradului. Balázsfalva, 1902.
15. *Bunea Augustin*: Ierarhia Românilor din Ardeal și Ungaria.
Balázsfalva, 1904.
16. *Caradja Constantin*: „Lucru apostolesc” al lui Coresi dela 1563.
Anuarul Academiei Române. Secția literară II.
Bukarest, 1924.
17. *Cartoian Nicolae*: Cărțile populare în literatura românească.
Vol. I: Epoca influenței sud-slave. Bukarest, 1929.
18. *Cipariu Timotheiu*: Acte și fragmente latine și românești
pentru istoria bisericii române, mai ales unite.
Balázsfalva, 1855.
19. *Cipariu Timotheiu*: Archivu pentru filologia și istoria. Baláz-
falva, 1867—1870.
20. *Crăciun Ioachim*: Cronicarul Szamosközy și însemnările lui
privitoare la Românii. Kolozsvár, 1928.
21. *Dăianu Ilie*: Molitevnicul Diaconului Coresi (1564) Răva-
șul VI. évf. 168—181. lap. Kolozsvár, 1908.
22. *Doboși Alexandru*: Datul oilor (Quinquagesima ovium) Aca-
demia Română Studii și cercetări XXVIII. Bu-
karest, 1937.
23. *Dobrescu Nicolae*: Fragmente privitoare la istoria bisericii
române. Budapest, 1905.
24. *Drăgan Nicolae*: Catechisme luterane. Dacoromania II. 982—
992. Kolozsvár, 1922.
25. *Drăgan Nicolae*: Trei studii coresiene. Dacoromania III. 929—
937. Kolozsvár, 1923.
26. *Drăgan Nicolae*: Cea mai veche carte Rákóczyană. Anuarul
Institutului de Istorie Națională I. kötet 161—
278. I. Kolozsvár, 1922.
27. *Drăgan Nicolae*: Codicetele pribeagului Gheorghe Ștefan, Voe-
vodul Moldovei. Anuarul Institutului de Istorie
națională. III. kötet, 181—254. lap. Kolozsvár,
1926.
28. *Dragomir Silviu*: Cronica sârbească a lui Gheorghe Branco-
vici. Anuarul Institutului de Istorie națională,
II. kötet, 13—70. lap. Kolozsvár, 1924.
29. *Erdélyi Irodalmi Szemle*. Kolozsvár, 1924.
30. *Erdélyi Protestáns Közlöny*. Kolozsvár, 1881, 1890.
31. *Gáll Lajos*: Oteleji Katona István Igehirdetése. Debrecen, 1939.

32. *Gergely Ferenc*: Az 1569., első román református zsinat és előzményei. Erdélyi Múzeum Új folyamán VIII. Kolozsvár, 1937. II. füzet.
33. *Grama Alexandru*: Instituțiile calvinești în Biserica Românească din Ardeal. Baiașfalva, 1895.
34. *Greco Vasile*: Izvorul Principal bizantin pentru cartea cu învâțătură a Diaconului Coresi din 1581. Academia Română Studii și cercetări XXXV. Bukarest, 1939.
35. *Györfli István*: A felekezéskörtség magyaroság települése 1914.
36. *Haneș P. V.*: Evangeliarul Românească din 1561 în comparație cu cel slavonesc. Extras din Convorbiri Literare. Bukarest, 1913.
37. *Hașdeu Bogdan Petriceicu*: Cuvente den Bătrâni II. k. Cășile poporane ale Românilor în sec. XVI. Bukarest, 1879.
38. *II. Helvdt Hitvallás, Erdős József fordítása*. Debrecen, 1907.
39. *Hodoș Nerva*: Un fragment din Molitevnicul lui Coresi (1564) „Prinos lui D. A. Sturdza” kötetben, 235—276. I. Bukarest, 1903.
40. *Hóman—Szekfü*: Magyar történel. Budapest é. n. I. kiadás, III. és V. k.
41. *Hunfalvy Pál*: Az oldh Káté. Századok, 1886. 475—489. I.
42. *Hunfalvy Pál*: Az oláhok története. II. k. Budapest, 1894.
43. *Hurmuzaki Eudoxiu*: Documente privitoare la istoria Românilor, II. k. 3. 4. 5. rész. IV. k. 1. rész. XI. k. XV. k. 1. 2. rész.
44. *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I. kötet. Budapest, 1896.
45. *Jancsó Benedek*: Erdély története. Kolozsvár, 1931.
46. *Iorga Nicolae*: Sate și preoți din Ardeal. Bukarest, 1902.
47. *Iorga Nicolae*: Ștefan Cel Mare, Mihai Viteazul și Mitropolia Ardealului. Bukarest, 1904.
48. *Iorga Nicolae*: Istoria Literaturii Religioase a Românilor până la 1688. Bukarest, 1904.
49. *Iorga Nicolae*: Istoria Bisericii Românești și a vieții religioase a Românilor. 2. kiadás, I. k. Bukarest, 1929.
50. *Kálvin János*: A keresztyén vallás rendszere, Református Egyházi Könyvtár. Pápa, 1910.

51. *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzése. Budapest, 1881.
52. *Lupaş Ioan*: Principele Acaşiu Barcsai şi Mitropolitul Sava Brancovici. Bukarest, 1912.
53. *Lupaş Ioan*: Istoria bisericească a Românilor ardeleni. Nagyszeben, 1918.
54. *Lupaş Ioan*: Varlaam, mitropolitul Moldovei — Mózes András fordításában megjelent a Református Szemle, Kolozsvár, 1935. évfolyamában. 217—225, 348—356. l.
55. *Lupaş Ioan*: Un vîdăicî român năpăstuit la 1648. Cine putea fi? Anuarul Academiei Române Memoriile Secţiunii Istorice. Bukarest, 1939.
56. *Lupaş I. Marina*: Mitropolitul Sava Brancovici. Kolozsvár, 1939.
57. *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*. VIII. kötet. Budapest, 1910.
58. *Mangra Vasile*: Cercetări literare — istorice, Psaltirea Diaconului Coresi, tipărită la 1570 în Braşov. Bukarest, 1896.
59. *Mangra Vasile*: Mitropolitul Sava Brancovici. Arad, 1906.
60. *Mazilu D. R.*: Diaconul Coresi. Ploeszti, 1933.
61. *Melchisedec*: Biserica Ortodoxă în luptă cu protestantismul şi cele două sinoade din Moldova contra Calvinilor. Bukarest, 1890.
62. *Metes Ştefan*: Istoria Bisericii şi a vieţii religioase a Românilor din Transilvania şi Ungaria. Volumul I. Până la 1698. Nagyszeben, 1935.
63. *Mihăilescu Ioan*: Les idées calvinistes du patriarche Cyrille Lukaris. Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuse. Strassbourg, 1931. 506—520. l. Magyarul Juhász István fordításában megjelent Az Út Kolozsvár, 1937. évfolyamában, 7—8. sz.
64. *Miskolczi István*: Igaz vallástétele a napkeleti, közönséges és apostoli ekkleziáknak. Pest, 1791.
65. *Mózes András*: A XVI—XVII. századbeli protestáns román katek. Református Szemle. Kolozsvár, 1936. 340—345. lap.
66. *Nagy Géza*: Az erdélyi tatárjárás II. Rákóczi György korában. Akik közsiktára építettek. Kolozsvár, 1937. 147—163. l.

67. *Nagy Géza*: A Heidelbergi Káté műltje. Akik közalktára építettek. Kolozsvár, 1937. 55—75. lap.
68. *Nagy Géza*: Oeleji Katona István személyisége, levelei alapján. Erdélyi Múzeum. Kolozsvár, 1940. I. füzet 35—48. Kny-ban is.
69. *Ótvös Ágoston*: Oeleji Katona István élete és levelei I. Rákóczi Györgyhöz. Új Magyar Múzeum. Pest, 1859.
70. *Păclișan Zenobie*: Legăturile Românilor Ardeleni cu reformațiunea în veacul al XVI-lea și XVII-lea. Cultura Creștină. Balázsfalva, 1911.
71. *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, 1—II. Budapest, 1904.
72. *Popovici Eusebiu*: Istoria Bisericească Universală (Mironescu Atanasie román fordítása) IV. kötet. Bukarest, 1928.
73. *Popovici Iosif*: Palia dela Orăștie 1582. Analele Academiei Române. Tom. XXXIII. Memoriile Secției Literare. Bukarest, 1911.
74. *Procopovici Alexandru*: Arhetipul husit al catechismelor noastre iulene. Făi Frumos. Suceava, 1927. 72—80., 104—110. I.
75. *Pușcariu Sextil*: Istoria Literaturii Române. Nagyszeben, 1930.
76. *Pușcariu—Procopovici*: Evanghelia cu învătătura (1581). Bukarest, 1914.
77. *Révész Imre*: A reformáció. Magyar Szemle Kincstára. Budapest, 1937.
78. *Révész Imre*: La réforme et les roumains de Transylvanie. Archivum Europae Centro-Orientalis. Tome III. Fasc. 4. Budapest, 1937. Magyarul: A reformáció az erdélyi oláhok között. Debrecen, 1938.
79. *Révész Imre*: Magyar református egyháztörténet. I. k. Debrecen, 1938.
80. *Roques Mario*: Palia d'Orăștie. Páris, 1925.
81. *Rosetti Alexandre*: Les catechismes roumains du 16. siècle. Romania, écuil trimestriel. Tome XLVIII. Páris, 1922.
82. *Sacerdoțeanu Aurel*: Predesloviile cărților Românești. I. k. Bukarest, 1938.
83. *Sbiera I. G.*: Mișcări culturale și literare la Români din Stânga Dunării. Cernovic, 1897.

84. *Spulber C.*: Cea mai veche Pravilă Românească. Cernovic. 1930.
85. *Stănilonie Dumitru*: Viața și activitatea patriarhului Dosofteiu al Ierusalimului și legăturile lui cu Țările Românești. Cernovic, 1929.
86. *Sulică Nicolae*: Un capitol din activitatea Diaconului Coresi. Brassó, 1902.
87. *Sulică Nicolae*: O nouă publicație românească din secolul al XVI-lea: Liturghierul Diaconului Coresi, tipărit la Brașov 1570. Șoimii III. évf. Marosvásárhely, 1927.
88. *Sulică Nicolae*: I. Documentele Românești din colecția Solyom Fekete. II. Catechismele Românești din 1544 (Sibiu) și 1559 (Brașov). Precisări cu privire la izvoarele lor. Extras din anuarul liceului „Al. Papiu Ilarian” din Târgu Mureș. Marosvásárhely, 1936.
89. *Szabó Károly*: Régi Magyar Könyvtár I., II. kötet. Budapest, 1879, 1885.
90. *Századok*. Budapest, 1871.
91. *Szentmártoni Kálmán*: János Zsigmond. Székelykeresztúr, 1934.
92. *Szilágyi Sándor*: Erdélyi Országgyűlési Emlékek (Monumenta Comitatus Regni Transylvaniae) I., II., III., IV., V., VI., VII., VIII., X., XI., XIV., XVII., XVIII. kötetek.
93. *Sztripszky Hiador—Alexics György*: Szegedi Gergely énekeskönyve XVI. századbeli román fordításban. Budapest, 1911.
94. *Tamás Lajos*: Rómaiak, románok és oláhok Dácia Trajánában. Budapest, 1935.
95. *Tamás Lajos*: Az erdélyi oláhság. Asztalos Miklós: A történeti Erdély. Budapest, 1936. 417—455.
96. *Teutsch O. D.*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen. Nagyszeben. 1925. IV. kiadás.
97. *P. Theiner*: L'Eglise schismatique russe. Páris, 1846.
98. *Timuș Gerasim, Piteșteanu*: Tetraevangelul Diaconului Coresi. Bukarest, 1889.
99. *Török—Magyarkori Államokmémentár* II. kötet.
100. *Történelmi Tár*. Budapest, 1878, 1910.

101. *Tschackert Paul*: Die Entstehung der Lutherischen und der Reformierten Kirchenlehre. Göttinga, 1910.
102. *Vállafi Sipos Imre*: A bolényesi ev. református egyház története. Nagyvárad, 1883.
103. *Veress Endre*: Geszti Ferenc várkapitány. Déva, 1898.
104. *Veress Endre*: Fontes Rerum Transylvanicarum I—IV. kötet. Budapest, 1910—14.
105. *Veress Endre*: Documente privitoare la Istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești I—XIII. kötet. Bukarest, 1929—1937.
106. *Veress Endre*: Bibliografia Româno—Ungară I. kötet. Bukarest, 1930.
107. *Veégh Sándor*: A két XVI. századi román katechizmus magyar forrásai. Erdélyi Múzeum, új folyamán VIII. I. füzet. Kolozsvár, 1937.
108. *Vinulescu Gheorghe*: Privilegiile Românilor din cele 8 districte bănățene Fraților Al. și Ion I. Lepădatu c. kötet. Bukarest, 1936. 869—876. l.

TARTALOMJEGYZÉK.

ELŐSZÓ	5
--------	---

I. RÉSZ: XVI. SZÁZAD.

I. Az erdélyi románok közötti reformáció indítékai	11
II. Az erdélyi románság a XVI. században	19
III. Irodalmi előkészítés: 1559—1564.	
1. A XVI. századi román káté	35
2. Az Újszövetség fordítása	46
3. Az evangéliumok magyarázata és a szertartáskönyv	49
IV. A román reformált püspökség	76
V. A román reformált püspökség az ellenreformáció idején	91

II. RÉSZ: XVII. SZÁZAD.

I. A keleti egyház és Kelet-Európa államai a XVII. században	105
II. A fejedelmi valláspolitikai.	
1. Bethlen Gábor előtt	125
2. Bethlen Gábor és a román misszió	134
3. A román egyház a két Rákóczi alatt	142
4. Apafi kora	163
III. A XVII. századi misszió.	
1. A keleti egyház harca a református hitvallás ellen	175
2. A román református káté	190
3. A gyulafehérvári nyomda	205
4. Román iskolák a misszió szolgálatában	216

IV. A román reformáció eredményei és eredménytelensége	223
FÜGGŐLEK	237
NÉVMUTATÓ	261
BIBLIOGRÁFIA	267
TARTALOMJEGYZÉK	275

